॥ श्रीः ॥

॥ परीक्षामुखम् ॥

॥ मङ्गलाचरणम् ॥

प्रमाणादर्थसंसिद्धिस्तदाभासाद्विपर्ययः ॥
इति वक्ष्ये तयोर्लक्ष्म सिद्धमल्पं लघीयसः ॥ १ ।

॥ प्रथमः समुद्देशः ॥

॥ द्वितीयः समुद्देशः ॥

॥ तृतीयः समुद्देशः ॥

---

१ न [उ]देष्यति इत्यपि पाठान्तरम् ॥ २ उपलम्भ इत्यपि पाठान्तरम् ॥

चतुर्थः समुद्देशः

सूत्राणि. पृष्ठम्

पञ्चमः समुद्देशः

सूत्राणि. पृष्ठम्.

षष्ठः समुद्देशः

[परीक्षामुखमादर्शं हेयोपादेयतत्त्वयोः ॥
संविदे मादृशो बालः परीक्षादक्षवद्व्यधाम् ॥ १ ॥

परीक्षामुखं समाप्तम्.

॥ श्रीः ॥

॥ परीक्षामुखम् ॥

॥ प्रमेयरत्नमालासहितम् ॥

॥ ॐ नमः सिद्धेभ्यः ॥ नतांमरशिरोरत्न--प्रभाप्रोतनं-खत्विषे ॥ नमो जिनाय दुर्वारमारवीरमदच्छिदे ॥ १ ॥ अक-

---

१ मंगलं द्विविधं मुख्यममुख्यं चेति । मुख्यमंगलं जिनेन्द्रगुणस्तोत्रममुख्यमंगलं दध्यक्षतादि । तत्र मुख्यमंगलं द्वेधा निबद्धमनिबद्धं चेति । तत्र निबद्धं स्वेन कृतमनिबद्धं परकृतम् । तदपि द्विविधं परापरभेदात् । आप्तनमस्कारः परमंगलं गुरुपरम्परानमस्कारोऽपरमंगलम् ॥ २ जिनाय समस्तभगवदर्हत्परमेश्वरनिकुरम्बाय । नमो भूयात् । बहुविधविषमभवगहनभ्रमणकारणं दुष्कृतगणं जयतीति जिनः । त्रिकालगोचरपरमजिन इत्यर्थस्तस्मै ॥ ३ दुर्वारमारवीरमदच्छिदे — मा लक्ष्मीं रातीति मारः लक्ष्मीदायकः मोक्षमार्गस्य नेतेति यावत् । विशेषेण ईर्ते सकलपदार्थजातं प्रत्यक्षीकरोतीति वीरः सर्वज्ञः विश्वतत्त्वानां ज्ञातेति यावत् । मारश्चासौ वीरश्च मारवीरः । मदं मानकषायं छिनत्ति विदारयतीति मदच्छित् । उपलक्षणमिदं कर्मभूभृतां भेत्तेति यावत् । (मारवीरश्चासौ मदच्छिच्च मारवीरमदच्छित् । दुर्वारो वादिभिरजय्योऽप्रतिहतशक्तिरिति यावत् । दुर्वारश्चासौ मारवीर-

लङ्कंवचोऽम्भोधेरुद्दध्रे येन धीमता ॥ न्यायविद्यामृतं तस्मै नमो माणिक्यनन्दिने ॥ २ ॥ प्रभेन्दुवचनोदारचान्द्रिकाप्रसरे सति ॥ मादृशाः क्व नु गण्यन्ते ज्योतिरिङ्गणसन्निभाः ॥ ३ ॥ तथाऽपि तद्वचोऽपूर्वरचनारुचिरं सताम् ॥ चेतोहरं भृतं यद्वन्नद्या नवघटे जलम् ॥ ४ ॥ वैनेयप्रियपुत्रस्य हीरपस्योपरोधतः ॥ शान्तिषेणार्थमारब्धा परीक्षामुखपञ्चिका ॥ ५ ॥ श्री-

---

मदाच्छिन्न दुर्वारमारवीरमदच्छित्तस्मै ॥) अथवा, मा प्रमेयपरिच्छेदकं केवलज्ञानमेव रविः अशेषप्रकाशकत्वात् । इरा मृदुमधुरगम्भीरनिरुपमाहितदिव्यध्वनिः । मारविश्च इरा च मारवीरे । दुर्वारे कुहेतुदृष्टान्तैर्निवारयितुमशक्ये मारवीरे यस्य स तथोक्तः ॥ मदेनोपलक्षिता रागादयस्तेन मदाच्छिन्नरागाद्यशेषदोषच्छिदिति निश्चीयते ॥

१ अकलंको भट्टाकलंकस्वामी अथवा न विद्यते अज्ञानादिकलंको यस्यासौ । अथवा अकलंकं च तद्वचश्च अकलंकवचः दिव्यध्वनिरित्यर्थः ॥ २ प्रशस्तविशालातिशायितज्ञानवता ॥ ३ प्रत्यक्षादिप्रमाणं न्यायः । अथवा, नयविक्षेपप्रमाणात्मको न्यायः ॥ ४ अहमिव दृश्यन्ते इति मादृशाः ॥ ५ खद्योतसदृशाः ॥

६ लक्षितस्य लक्षणमुपपद्यते न वेति विचारः परीक्षा । अथवा, स्वरूपं तदाभासः संख्या तदाभासः परीक्षा । अथवा, विरुद्धनानायुक्तिप्राबल्यदौर्बल्यावधारणाय प्रवर्तमानो विचारः परीक्षा ॥ कारिका स्वरूपवृत्तिस्तु, सूत्रं सूचनकं स्मृतम् । टीका निरन्तरं व्याख्या,

मन्नचार्यांवारपारस्यामेयप्रमेयरत्नसारस्यावगाहनमव्युत्पन्नैः कर्तुं न पार्यत इति तदवगाहनाय पोतप्रायमिदं प्रकरणमाचार्यः प्राह ॥ तत्प्रकरणस्य च सम्बन्धादित्रयापरिज्ञाने सति प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्न स्यादिति तत्त्रयानुवादपुरःसरं वस्तुनिर्देशपरं प्रतिज्ञाश्लोकमाह——

प्रमाणादर्थसंसिद्धिस्तदाभासाद्विपर्ययः ॥

इति वक्ष्ये तयोर्लक्ष्म सिद्धमल्पं लघीयसः ॥ १ ॥

पञ्चिका पदभञ्जिका ॥ १ ॥ १ पूर्वापरविवररहिततत्त्वलक्षणा श्रीः ॥ नयः प्रमाणात्मिका युक्तिः । २ प्रमाणगोचरा जीवादिपदार्थाः । प्रमेयमेव रत्नानि प्रमेयरत्नानि ३ परीक्षामुखस्य । ४ विचारवताम् । ५ उक्तस्य सार्थं पुनर्वचनमनुवादः । ६ प्रमाणतदाभासलक्षणाभिधेयकथनपरम् । ७ वर्तमानस्याङ्गीकारः प्रतिज्ञा । ८ अत्र प्रमाणशब्दः कर्तृकरणभावसाधनः । तत्र प्रतिबन्धविगमविशेषवशात्स्वपरप्रमेयस्वरूपं प्रमीयते यथावज्जानातीति प्रमाणमात्मा । साधकतमत्वादिति विवक्षायां तु प्रमीयते येन तत्प्रमाणं प्रमितिमात्रं वा प्रमाणम् । प्रतिबन्धापाये प्रादुर्भूतज्ञानपर्यायस्य प्राधान्येनाश्रयणात्प्रदीपादेः प्रभाभारात्मकप्रकाशवत् । ९ अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने । व्यवहारे धने शास्त्रे वस्तुहेतुनिवृत्तिषु ॥ १ ॥ अर्यते गम्यते ज्ञायते यः सोऽर्थः । १० सम्यग्ज्ञानात्तत्र भवति इति तथापि तदिवाभासते प्रतिभातीति तदाभासः । ११ स्वरुचिविरचितत्वदूषणपरिहारार्थं सिद्धमित्युच्यते । १२ कनिष्ठान्मन्दमतीनिति यावत् ॥

इत्यस्यार्थः—– अहं वक्ष्ये प्रतिपादयिष्ये । किं तल्लक्ष्म, लक्षणम् । किं विशिष्टं लक्ष्म? सिध्दं, पूर्वाचार्यप्रसिद्धत्वात् । पुनरपि कथंभूतं? अल्पमल्पग्रन्थवाच्यत्वात् । ग्रन्थतोऽल्पमर्थतस्तु महदित्यर्थः । कान् लघीयसो विनेयानुद्दिश्य । लाघवं मतिकृतमिह गृह्यते न परिमाणकृतं नाऽपि कालकृतं तस्य प्रतिपाद्यत्वव्यंभिचारात् । कयोस्तल्लक्ष्म तयोः प्रमाणतदाभासयोः ॥ कुतः यतोऽर्थस्य परिच्छेद्यस्य संसिद्धिः संप्राप्तिर्ज्ञप्तिर्वा भवति ॥ कस्मात्प्रमाणात् । न केवलं प्रमाणादर्थसंसिद्धिर्भवति । विपर्ययो भवति । अर्थसंसिद्ध्यभावो भवति । कस्मात्तदाभासात् प्रमाणाभासात् ॥ इतिशब्दो हेत्वर्थे इति हेतोः ॥ अयमत्र समुदायार्थः । यतः कारणात्प्रमाणादर्थसंसिद्धिर्भवति । यस्माच्च तदाभासाद्विपर्ययो भवति । इति हेतोस्तयोः प्रमाणतदाभासयोर्लक्ष्म लक्षणमहं वक्ष्ये इति ॥ ननु सम्बन्धाभिधेयशक्यानुष्ठानेष्ट-

---

१ शिष्यत्व । २ प्रकृतस्यार्थस्यानुरोधेनोत्तरोत्तरस्य विधानं सम्बन्धः । सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥ १ ॥ व्याख्याशुद्धिस्त्रिधा शास्त्रे स्थानमार्गप्रमेयतः । स्थानं त्रिधा द्विधा मार्गः प्रमेयं च त्रिधा विदुः ॥ २ ॥ श्लोकस्यास्य व्याख्यानम्-- तत्र पातनिकस्थानं द्विविधं सूत्रपातनिका ग्रन्थपात-

प्रयोजनवन्ति हि शास्त्राणि भवन्ति । तत्रास्य प्रकरणस्य याव-दभिधेयं सम्बन्धो वा नाभिधीयते न तावदस्योपादेयत्वं भवितु-मर्हति । एष वन्ध्यासुतो यातीत्यादिवाक्यवत् । दशदाडि-मादिवाक्यवच्च ॥ तथा शक्यानुष्ठानेष्टप्रयोजनमपि शास्त्रादा-ववश्यं वक्तव्यमेव । अशक्यानुष्ठानेष्टस्येष्टप्रयोजनस्य सर्वज्वर-हरतक्षचूडारत्नालङ्कारोपदेशस्येव प्रेक्षावद्भिरनादरणीयत्वात् ॥ तथा शक्यानुष्ठानस्याप्यनिष्टप्रयोजनस्य विद्वद्भिरवधीरणान्मातृ-विवाहादिप्रदर्शकवाक्यवदिति ॥ सत्यं, प्रमाणतदाभासपदोपादा-नादभिधेयमभिहितमेव । प्रमाणतदाभासयोरनेन प्रकरणेनाभि-धानात् ॥ सम्बन्धश्चार्थायातः प्रकरणतदभिधेययोर्वाच्यवाचक-भावलक्षणः प्रतीयत एव ॥ तथा प्रयोजनं चोक्तलक्षणमादि-श्लोकेनैव संलक्ष्यते, प्रयोजनं हि द्विधा भिद्यते । साक्षात्परम्प-रयेति । तत्र साक्षात्प्रयोजनं वक्ष्ये इत्यनेनाभिधीयते । प्रथमं शास्त्रव्युत्पत्तेरेव विनेयैरन्वेषणात् ॥ पारम्पर्येण तु प्रयोजनमर्थ-

---

निकेति । समर्थनस्थानं । विवरणस्थानमिति त्रिधा ॥ अन्वयमार्गः व्यतिरेकमार्ग इति मार्गो द्विधा । प्रकृतप्रमेयं, प्रासंगिकप्रमेयं, आनुषंगि-कप्रमेयमिति त्रिधा ।

संसिद्धिरित्यनेनोच्यते शास्त्रव्युत्पत्त्यनन्तरभावित्वादर्थसंसिद्धेरिति ॥ ननु निःशेषविघ्नोपशमनायेष्टदेवतानमस्कारः शास्त्रकृता कथं न कृत इति न वाच्यम् । तस्य मनःकायाभ्यामपि सम्भवात् ॥ अथवा वाचनिकोऽपि नमस्कारोऽनेनैवादिवाक्येनाभिहितो वेदितव्यः । केषाञ्चिद्वाक्यानामुभयार्थप्रतिपादनपरत्वेनापि दृश्यमानत्वात् । यथा श्वेतो धावतीत्युक्ते श्वा इतो धावति श्वेतगुणयुक्तो धावति इत्यर्थद्वयप्रतीतिः ॥ तत्रादिवाक्यस्य नमस्कारपरताभिधीयते ॥ अर्थस्य हेयोपादेयलक्षणस्य संसिद्धिर्ज्ञप्तिर्भवति । कस्मात्प्रमाणात् । अनन्तचतुष्टयस्वरूपान्तरङ्गलक्षणा, समवसरणादिस्वभावा बहिरङ्गलक्षणा लक्ष्मीर्मा इत्युच्यते । अणनमाणः शब्दः मा च आणश्च माणौ प्रकृष्टौ माणौ यस्यासौ प्रमाणः । हरिहराद्यसम्भविविभूतियुक्तो दृष्टेष्टाविरुद्धवाक्च भगवानर्हन्नेवाभिधीयत इत्यसाधारणगुणोपदर्शनमेव भगवतः संस्तवनमभिधीयते । तस्मात्प्रमाणादवधिभूतादर्थसंसिद्धिर्भवति तदाभा-

---

१ अण्यते शब्द्यते येनासावाणः दिव्यध्वनिरित्यर्थः । प्रत्यक्षे परोक्षे अविरुद्धवाक् यस्य सः । अर्थद्वारेण साधितभमत्रतोऽर्हत्सकाशात्सर्वज्ञात्प्रथगकरणभूतात् फलमिति प्रतिपत्तिर्यथा प्रमाणाद्भिन्नमिति कापिलाः प्रमाणात्फलमभिन्नमिति सौगताः प्रमाणात्कथंचित्फलमभिन्नभिन्नमिति जैनाः ॥

साच हरिहरादेरर्थसंसिद्धिर्न भवति । इति हेतोः सर्वज्ञतदा-भासयोर्लक्ष्म लक्षणमहं वक्ष्ये— सामग्रीविशेषेत्यादिना ॥ अथे-दानीमुपक्षिप्तप्रमाणतत्त्वे स्वरूपसंख्याविषयफललक्षणासु चत-

---

१ स्वरूपसंख्याविषयफललक्षणाश्चतस्रो विप्रतिपत्तयः । सम्प्रति तासां मध्ये स्वरूपविप्रतिपत्तिर्यथा—स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रमाण-मित्यार्हतः । इन्द्रियप्रवृत्तिः प्रमाणमिति कापिलाः । प्रमातृव्यापारः प्रमाणमिति प्रभाकराः । अनधिगतार्थं प्रमाणमिति भाट्टाः । अविसंवादि विज्ञानं प्रमाणमिति सौगताः । प्रमाकरणं प्रमाणमिति यौगाः । कारक-साकल्यं प्रमाणमिति जयन्ताः

संख्याविप्रतिपत्तिर्यथा—प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः कारणात्सौगताः पुनः ॥ अनुमानं च तच्चैव सांख्याः शब्दं च ते अपि ॥ १ ॥ न्यायैकदेशिनोऽ प्येवमुपमानं च केन च ॥ अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्याहुः प्रभाकराः ॥ २ ॥ अभावषष्ठान्येतानि भाट्टा वेदान्तिनस्तथा ॥ सम्भवैतिह्ययुक्तानि तानि पौराणिका जगुः ॥ ३ ॥ एतत्सर्वं युक्तं सम्भवति प्रत्यक्षपरोक्षभेदात् द्विविधं प्रमाणमिति जैना वदन्ति ॥

विषयविप्रतिपत्तिर्यथा—प्रमाणतत्वस्य सामान्यमेव विषयो न पुनर्वि-शेष इति कापिलाः पुरुषाद्वैतवादिनश्च । विशेषमेव विषयो न पुनः सामा-न्यमिति बौद्धाः । सामान्यं विशेषश्च द्वयमपि स्वतन्त्रभावेन विषय इति यौगाः । सामान्यं विशेषश्चाभेदेन विषय इति मीमांसकाः ॥

स्वेषु विप्रतिपत्तिषु मध्ये स्वरूपविप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमाह—

स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रमाणमिति ॥ १ ॥

प्रकर्षेण संशयादिव्यवच्छेदेन मीयते परिच्छिद्यते वस्तुतत्त्वं येन तत्प्रमाणम् ॥ तस्य च ज्ञानमिति विशेषणमज्ञानरूपस्य सन्निकर्षादेर्नैयायिकादि–परिकल्पितस्य प्रमाणत्वव्यवच्छेदार्थमुक्तम् ॥ तथा ज्ञानस्यापि स्वसंवेदनेन्द्रियमनोयोगिप्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रामाण्यं सौगतैः परिकल्पितं तन्निरासार्थं व्यवसायात्मकग्रहणम् ॥ तथा बहिरर्थापह्नोतॄणां विज्ञानाद्वैतवादिनां पुरुषाद्वैतवादिनां पश्यतोहराणां शून्यैकान्तवादिनां च विपर्यासव्युदासार्थमर्थग्रहणम् ॥ अस्य चापूर्वविशेषणं गृहीतग्राहिधारावाहिज्ञानस्य प्रमाणतापरिहारार्थमुक्तम् ॥ तथा परोक्षज्ञानवादिनां मीमांसकानामस्वसंवेदनज्ञानवादिनां सांख्यानां ज्ञानान्तरप्रत्यक्षज्ञानवादिनां यौगानां च

---

१ ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं ज्ञप्तिर्वा ज्ञानम् ॥

२ षष्ठी वा नादरे इति षष्ठी ।

मतमपाकर्तुं स्वपदोपादानमित्यव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भवदोषपरिहारात् सुव्यवस्थितमेव प्रमाणलक्षणम् ॥ अस्य च प्रमाणस्य यथोक्तलक्षणत्वे साध्ये प्रमाणत्वादिति हेतुरत्रैव द्रष्टव्यः । प्रथमान्तस्यापि हेतुपरत्वेन निर्देशोपपत्तेः ॥ प्रत्यक्षं विशदं ज्ञानमित्यादिवत् ॥ तथाहि— प्रमाणं स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं भवति प्रमाणत्वात् ॥ यत्तु स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं न भवति न तत्प्रमाणम् । यथा संशयादिर्घटादिश्च । प्रमाणं च विवादापन्नम् । तस्मात्स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानमेव भवतीति ॥ न च प्रमाणत्वमसिद्धम् । सर्वप्रमाणस्वरूपवादिनां प्रमाणसामान्ये विप्रतिपत्त्यभावात् ॥ अन्यथा स्वेष्टानिष्टसाधनदूषणायोगात् । अथ धर्मिण एव हेतुत्वे प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धो हेतुः स्यादिति चेन्न । विशेषं धर्मिणं कृत्वा सामान्यं हेतुं ब्रुवतां दोषाभावात् ॥ एतेनापक्षधर्मत्वमपि प्रत्युक्तम् । सामान्यस्याशेषविशेषनिष्ठत्वात् ॥ न च पक्षधर्मताबलेन हेतोर्गमकत्वमपि त्वन्यथानुपपत्तिबलेनेति । सा चात्र नियमवती विपक्षे बाधकप्रमाणबलान्निश्चितैव । एतेन विरुद्धत्वमनैकान्तिकत्वं च निरस्तं बोद्धव्यम् । विरुद्धस्य व्यभिचारिणश्चाविनाभावनियमनिश्चयलक्षणत्वायोगादतो भवत्येव साध्यसिद्धिरिति केवलव्यतिरेकिणोऽपि हेतोर्गमकत्वात् । सात्मकं

जीवच्छरीरं प्राणादिमत्वादितिवत् ॥ अथेदानीं स्वोक्तप्रमाणलक्षणस्य ज्ञानमिति विशेषणं समर्थयमानः प्राह—

हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थं हि प्रमाणं, ततो ज्ञानमेव तदिति ॥ २ ॥

हितं सुखं तत्कारणं च । अहितं दुःखं तत्कारणं च । हितं चाहितं च हिताहिते । तयोः प्राप्तिश्च परिहारश्च तत्र समर्थम् ॥ हिशब्दो यस्मादर्थे । तेनायमर्थः सम्पादितो भवति । यस्माद्धिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थं प्रमाणं । ततस्तत्प्रमाणत्वेनाभ्युपगतं वस्तु ज्ञानमेव भवितुमर्हति । नाज्ञानरूपं सन्निकर्षादि ॥ तथा च प्रयोगः प्रमाणं ज्ञानमेव हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थत्वात् । यत्तु न ज्ञानं तन्न हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थम् । यथा घटादि । हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थं च विवादापन्नम् । तस्मात् ज्ञानमेव भवतीति ॥ नचैतदसिद्धं । हितप्राप्तयेऽहितपरिहाराय च प्रमाणमन्वेषयन्ति प्रेक्षापूर्वकारिणो न व्यसनितया सकलप्रमाणवादिभिरभिमतत्वात् ॥ अत्राह सौगतः—भवतु नाम सन्निकर्षादिव्यवच्छेदेन ज्ञानस्यैव प्रामाण्यं न तदस्माभिर्निषिध्यते । तत्तु व्यवसायात्मकमेवेत्यत्र न युक्तिमुत्पश्यामः ।

अनुमानस्यैव व्यवसायात्मनः प्रामाण्याभ्युपगमात् । प्रत्यक्षस्य तु निर्विकल्पकत्वेऽप्यविसंवादकत्वेन प्रामाण्योपपत्तेरिति तत्राह —

तन्निश्चयात्मकं समारोपविरुद्धत्वादनुमानवदिति ॥ ३ ॥

तत् प्रमाणत्वेनाभ्युपगतं वस्त्विति धर्मिनिर्देशः । व्यवसायात्मकमिति साध्यम् । समारोपविरुद्धत्वादिति हेतुः । अनुमानवदिति दृष्टान्त इति ॥ अयमभिप्रायः— संशयविपर्यासानध्यवसायस्वभावसमारोपविरोधिग्रहणलक्षणव्यवसायात्मकत्वे सत्येवाविसंवादित्वमुपपद्यते । अविसंवादित्वे च प्रमाणत्वमिति चतुर्विधस्यापि समक्षस्य प्रमाणत्वमभ्युपगच्छता समारोपविरोधिग्रहणलक्षणं निश्चयात्मकमभ्युपगन्तव्यम् ॥ ननु तथापि समारोपविरोधिव्यवसायात्मकत्वयोः समानार्थकत्वात् कथं साध्यसाधनभाव इति न मन्तव्यम् । ज्ञानस्वभावतया तयोरभेदेऽपि व्याप्यव्यापकत्वधर्माधारतया भेदोपपत्तेः । शिंशपात्ववृक्षत्ववत् ॥

अथेदानीं सविशेषणमर्थग्रहणं समर्थयमानस्तदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह—

अनिश्चितोऽपूर्वार्थ इति ॥ ४ ॥

यः प्रमाणान्तरेण संशयादिव्यवच्छेदेनानध्यवसितः सोऽपूर्वार्थः ॥ तेनेहादिज्ञानविषयस्यावग्रहादिगृहीतत्वेऽपि न पूर्वार्थत्वम् ।

अवग्रहादिनेहादिविषयभूतावान्तरविशेषनिश्चयाभावात् ॥ अथोक्त-प्रकार एवापूर्वार्थः किमन्योऽप्यस्तीत्याह––

दृष्टोऽपि समारोपात्तादृगिति ॥ ५ ॥

दृष्टोऽपि गृहीतोऽपि न केवलमानिश्चित एवेत्यपिशब्दार्थः। तादृगपूर्वार्थो भवति। समारोपादिति हेतुः ॥ एतदुक्तं भवति–– गृहीतमपि ध्यामलिताकारतया यन्निर्णेतुं न शक्यते तदपि वस्त्वपूर्वमिति व्यपदिश्यते प्रवृत्तसमारोपाव्यवच्छेदात् ॥ ननु भवतु नामापूर्वार्थव्यवसायात्मकत्वं विज्ञानस्य स्वव्यवसायं तु न विद्म इत्यत्राह––

स्वोन्मुखतया प्रतिभासनं स्वस्य व्यवसाय इति॥ ६ ॥

स्वस्योन्मुखता स्वोन्मुखता तया स्वोन्मुखतया स्वानुभवतया प्रतिभासनं स्वस्य व्यवसायः॥ अत्र दृष्टान्तमाह––

अर्थस्येव तदुन्मुखतयेति॥ ७ ॥

तच्छब्देनार्थोऽभिधीयते। यथाऽर्थोन्मुखतया प्रतिभासनमर्थ-व्यवसायस्तथा स्वोन्मुखतया प्रतिभासनं स्वस्य व्यवसायो भवति॥ अत्रोल्लेखमाह ––

घटमहमात्मना वेद्मीति ॥ ८ ॥

ननु ज्ञानमर्थमेवाध्यवस्यति न स्वात्मानम्। आत्मानं फलं वेति

केचित् । कर्तृकर्मणोरेव प्रतीतिरित्यपरे । कर्तृकर्मक्रियाणामेव प्रतीतिरित्यन्ये । तेषां मतमखिलमपि प्रतीतिबाधितमिति दर्शयन्नाह--

कर्मवत्कर्तृकरणक्रियाप्रतीतेरिति ॥ ९ ॥

ज्ञानविषयभूतं वस्तु कर्माभिधीयते । तस्यैव ज्ञप्तिक्रियया व्याप्यत्वात् । तस्येव तद्वत् । कर्त्ता आत्मा । करणं प्रमाणम् । क्रिया प्रमितिः । कर्त्ता च करणं च क्रिया च तासां प्रतीतिः तस्याः इति हेतौ का प्रागुक्तानुभवोल्लेखे यथाक्रमं तत्प्रतीतिर्द्रष्टव्या ॥ ननु शब्दपरामर्शसाचिवेयं प्रतीतिर्न वस्तुत्वबलोपजातेत्यत्राह--

शब्दानुच्चारणेऽपि स्वस्यानुभवनमर्थवदिति ॥ १० ॥

यथा घटादिशब्दानुच्चारणेऽपि घटाद्यनुभवस्तथाऽहमहमिकया योऽयमन्तर्मुखाकारतयावभासः स शब्दानुच्चारणेऽपि स्वयमनुभूयत इत्यर्थः ॥ अमुमेवार्थमुपपत्तिपूर्वकं परंप्रति सोल्लुण्ठमाचष्टे--

को वा तत्प्रतिभासिनमर्थमध्यक्षमिच्छंस्तदेव तथा नेच्छेत् ॥ ११ ॥

को वा लौकिकः परीक्षको वा । तेन ज्ञानेन प्रतिभासितुं शीलं यस्य स तथोक्तस्तं प्रत्यक्षविषयमिच्छन् विषयिधर्मस्य

विषये उपचारात् तदेव ज्ञानमेव तथा प्रत्यक्षत्वेन नेच्छेत् अपि त्विच्छेदेव । अन्यथा अप्रामाणिकत्वप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः ॥ अत्रोदाहरणमाह—

प्रदीपवदिति १२ ॥

इदमत्र तात्पर्यम्—ज्ञानं स्वावभासने स्वातिरिक्तसजातीयार्थान्तरानपेक्षं प्रत्यक्षार्थगुणत्वे सति अदृष्टानुयायिकरणत्वात्प्रदीपभासुराकारवत् ॥ अथ भवतु नामोक्तलक्षणलक्षितं प्रमाणं, तथापि तत्प्रामाण्यं स्वतः परतो वा । न तावत्स्वतः अविप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । नापि परतः— अनवस्थाप्रसङ्गादिति मतद्वयमाशंक्य तन्निराकरणेन स्वमतमवस्थापयन्नाह—

तत्प्रामाण्यं स्वतः परतश्चेति ॥ १३ ॥

सोपस्काराणि हि वाक्यानि भवन्ति । तत इदं प्रतिपत्तव्यं—अभ्यासदशायां स्वतोऽनभ्यासदशायां च परत इति ॥ तेन प्रागुक्तैकान्तद्वयनिरासः । नचानभ्यासदशायां परतःप्रामाण्येऽप्यनवस्था समाना, ज्ञानान्तरस्याभ्यस्तविषयस्य स्वतः प्रमाणभूतस्याङ्गीकरणात् ॥ अथवा प्रामाण्यमुत्पत्तौ परत एव । विशिष्टकारणप्रभवत्त्वाद्विशिष्टकार्यस्येति । विषयपरिच्छितिलक्षणे प्रवृत्तिलक्षणे वा स्वकार्ये अभ्यासेतरदशापेक्षया क्वचित्स्वतः परतश्चेति

निश्चीयते ॥ ननूत्पत्तौ विज्ञानकारणातिरिक्तकारणान्तरसव्यपेक्षत्वमसिद्धम् । प्रामाण्यस्य तदितरस्यैवाभावात् ॥ गुणाख्यमस्तीति वाङ्मात्रं, विधिमुखेन कार्यमुखेन वा गुणानामप्रतीतेः ॥ नाप्यप्रामाण्यं स्वत एव प्रामाण्यं तु परत एवेति विपर्ययः शक्यते कल्पयितुम् ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि त्रिरूपाल्लिङ्गादेव केवलात् प्रामाण्यमुत्पद्यमानं दृष्टम् । प्रत्यक्षादिष्वपि तथैव प्रतिपत्तव्यं नान्यथेति । तत एवाऽऽप्तोक्तत्वगुणसद्भावेऽपि न तत्कृतमागमस्य प्रामाण्यम् । तत्रहि गुणेभ्यो दोषाणामभावस्तदभावाच्च संशयविपर्यासलक्षणाप्रामाण्यद्वयासत्त्वेऽपि प्रामाण्यमौत्सर्गिकमनपादितमास्त एवेति । ततः स्थितं प्रामाण्यमुत्पत्तौ न सामग्र्यन्तरसापेक्षमिति ॥ नापि विषयपरिच्छित्तिलक्षणे स्वकार्ये स्वगृहणसापेक्षम् । अगृहीतप्रामाण्यादेव ज्ञानाद्विषयपरिच्छित्तिलक्षणकार्यदर्शनात् ॥ ननु न परिच्छित्तिमात्रं प्रमाणकार्यं तस्य मिथ्याज्ञानेऽपि सद्भावात् । परिच्छित्तिविशेषं तु नागृहीतप्रामाण्यं विज्ञानं जनयतीति ॥ तदपि बालविलसितम् । नहि प्रामाण्यग्रहणोत्तरकालमुत्पत्त्यवस्थातः परिच्छित्तेर्विशेषोऽवभासते, गृहीतप्रामाण्यादपि विज्ञानान्निर्विशेषविषयपरिच्छेदोपलब्धेः ॥ ननु परिच्छित्तिमात्रस्य शुक्तिकायां रजतज्ञानेऽपि सद्भावा-

त्तस्यापि प्रमाणकार्यत्वप्रसङ्ग इति चेत्– भवेदेवं, यद्यर्थान्यथात्व-प्रत्ययस्वहेतूत्थदोषज्ञानाभ्यां तन्नापोद्येत ॥ तस्माद्यत्र कारण-दोषज्ञानं बाधकप्रत्ययो वा नोदेति, तत्र स्वत एव प्रामाण्यमिति ॥ नचैवमप्रामाण्येऽप्याशङ्कनीयं, तस्य विज्ञानकारणातिरिक्तदोषस्वभावसामग्रीसव्यपेक्षतयोत्पत्ते: निवृत्ति-लक्षणे च स्वकार्ये स्वग्रहणसापेक्षत्वात् ॥ तद्धि यावन्न ज्ञानं न तावत्स्वविषयात्पुरुषं निवर्तयतीति ॥ तदेतत्सर्वमनल्पतमो-विलसितम् ॥ तथाहि— न तावत्प्रामाण्यस्योत्पत्तौ सामग्र्यन्त-रापेक्षत्वमसिद्धम् । आप्तप्रणीतत्वलक्षणगुणसन्निधाने सत्येवा-प्तप्रणीतवचनेषु प्रामाण्यदर्शनात् । यद्भावाभावाभ्यां यस्योत्पत्त्य-नुत्पत्ती तत् तत्कारणकमिति लोकेऽपि सुप्रसिद्धत्वात् ॥ यदुक्तम्—“ विधिमुखेन कार्यमुखेन वा गुणानामप्रतीतिरिति ” तत्र तावदाप्तप्रणीतशब्दे न प्रतीतिर्गुणानामित्ययुक्तं आप्तप्रणीत-त्वप्रहानिप्रसङ्गात् ॥ अथ चक्षुरादौ गुणानामप्रतीतिरित्युच्यते तदप्ययुक्तम् । नैर्मल्यादिगुणानामबलाबालादिभिरप्युपलब्धे : ॥ अथ नैर्मल्यं स्वरूपमेव न गुण : तर्हि हेतोरविनाभाववैकल्यमपि स्वरूपविकलतैव न दोष इति समानम् ॥ अथ तद्वैकल्यमेव दोष : तर्हि लिङ्गस्य चक्षुरादेर्वा तत्स्वरूपसाकल्यमेव गुण : कथं

म भवेत्? । आप्तोक्तेऽपि शब्दे मोहादिलक्षणस्य दोषस्याभाव-मेव यथार्थज्ञानादिलक्षणगुणसद्भावमभ्युपगच्छन्नन्यत्र तथा नेच्छ-तीति कथमनुन्मत्तः? । अथोक्तमेव– शब्दे गुणाः सन्तोऽपि न प्रामाण्योत्पत्तौ व्याप्रियन्ते किन्तु दोषाभाव एवेति ॥ सत्यमुक्तं, किन्तु न युक्तमेतत् । प्रतिज्ञामात्रेण साध्यसिद्धेरयोगात् ॥ नहि गुणेभ्यो दोषाणामभाव इत्यत्र किञ्चिन्निबन्धनमुत्पश्यामोऽन्यत्र महा मोहात् ॥ अथानुमानेऽपि त्रिरूपलिङ्गमात्रजनितप्रामाण्योपलब्धि-रेव तत्र हेतुरिति चेन्न । उक्तोत्तरत्वात् ॥ तत्र हि त्रैरूप्यमेव गुणो यथा तद्वैकल्यं दोष इति नासंमतो हेतुः । अपि चाप्रामाण्ये-ऽप्येवं वक्तुं शक्यत एव । तत्र हि दोषेभ्यो गुणानामभावस्तद-भावाच्च प्रामाण्यासत्त्वे अप्रामाण्यमौत्सर्गिकमस्त इत्यप्रामाण्यं स्वत एवेति तस्य भिन्नकारणप्रभवत्ववर्णनमुन्मत्तभाषितमेव स्यात् ॥ किञ्च गुणेभ्यो दोषाणामभाव इत्यभिदधता गुणेभ्यो गुणा एवेत्यभिहितं स्यात् । भावान्तरस्वभावत्त्वादभावस्य । ततोऽप्रामाण्यसत्त्वं प्रा-माण्यमेवेति नैतावता परपक्षप्रतिक्षेपः । अविरोधकत्त्वात् । तथा अनुमानतोऽपि गुणाः प्रतीयन्त एव, तथाहि– प्रामाण्यं विज्ञान-कारणातिरिक्तकारणप्रभवं, विज्ञानान्यत्त्वे सति कार्यत्त्वात् अप्रामा-ण्यवत् ॥ तथा प्रमाणप्रामाण्ये भिन्नकारणजन्ये, भिन्नकार्यत्त्वात् ।

घटवस्त्रवदिति च ॥ ततः स्थितं प्रामाण्यमुत्पत्तौ परापेक्षमिति ॥ तथा विषयपरिच्छित्तिलक्षणे प्रवृत्तिलक्षणे वा स्वकार्ये स्वग्रहणं नापेक्षत इति नैकान्तः क्वचिदभ्यस्तविषय एव परानपेक्षत्व-व्यवस्थानात् ॥ अनभ्यस्ते तु जलमरीचिकासाधारणप्रदेशे जल-ज्ञानं परापेक्षमेव । सत्यमिदं जलं, विशिष्टाकारधारित्वात् घटचेटि-कापेटकदर्दुरारावसरोजगन्धवत्त्वाच्च, परिदृष्टजलवदित्यनुमानज्ञाना-दर्थक्रियाज्ञानाच्च, स्वतःसिद्धप्रामाण्यात्प्राचीनज्ञानस्य यथार्थत्व-माकल्पमवकल्प्यत एव ॥ यदप्यभिहितं प्रामाण्यग्रहणोत्तरकाल-मुत्पत्त्यवस्थातः परिच्छित्तेर्विशेषो नावभासत इति । तत्र यद्यभ्य-स्तविषयेनावभासत इत्युच्यते तदा तदिष्यत एव । तत्र प्रथममेव निःसंशयं विषयपरिच्छित्तिविशेषाभ्युपगमात् ॥ अनभ्यस्तविषये तु तद्ग्रहणोत्तरकालमस्त्येव विषयावधारणस्वभावपरिच्छित्तिविशेषः । पूर्वं प्रमाणाप्रमाणसाधारण्या एव परिच्छित्तेरुत्पत्तेः ॥ ननु प्रामा-ण्यपरिच्छित्त्योरभेदात्कथं पौर्वापर्यमिति? । नैवम् । नहि सर्वोऽपि प-रिच्छित्तिः प्रामाण्यात्मिका, प्रामाण्यं तु परिच्छित्त्यात्मकमेवेति न दोषः ॥ यदप्युक्तम्— बाधककारणदोषज्ञानाभ्यां प्रामाण्यमपोद्यत इति— तदपि फल्गुभाषितमेव । अप्रामाण्येऽपि तथा वक्तुं शक्यत्वात् ॥ तथाहि— प्रथममप्रमाणमेव ज्ञानमुत्पद्यते पश्चादबाधबोधगुणज्ञानोत्त-

रकालं तदपोद्यत इति । तस्मात्प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा स्वकार्ये क्वचिदभ्यासानभ्यासापेक्षया स्वतः परतश्चेति निर्णेतव्यमिति ॥
देवस्य सम्मतमपास्तसमस्तदोषं। वीक्ष्य प्रपञ्चरुचिरं रचितं समस्य॥
माणिक्यनन्दिविभुना शिशुबोधहेतो- । र्मानस्वरूपममुना स्फुटमभ्यधायि ॥ १ ॥

इति परीक्षामुखलघुवृत्तौ प्रमाणस्य स्वरूपोद्देशः ॥ १ ॥

अथ प्रमाणस्वरूपविप्रतिपत्तिं निरस्येदानीं संख्याविप्रतिपत्तिं प्रतिक्षिपन्सकलप्रमाणभेदसन्दर्भसंग्रहपरं प्रमाणेयत्ताप्रतिपादकं वाक्यमाह–

॥ तद्द्वेधति ॥ १ ॥

तच्छब्देन प्रमाणं परामृश्यते। तत्प्रमाणं स्वरूपेणावगतं द्वेधा द्विप्रकारमेव। सकलप्रमाणभेदानामत्रैवान्तर्भावात् ॥ तद्द्वित्वमध्यक्षानुमानप्रकारेणापि सम्भवतीति तदाशङ्कानिराकरणार्थं सकलप्रमाणभेदसंग्रहशालिनीं संख्यां प्रव्यक्तीकरोति–

॥ प्रत्यक्षेतरभेदादिति ॥ २ ॥

प्रत्यक्षं वक्ष्यमाणलक्षणं, इतरत्परोक्षं, ताभ्यां भेदात्प्रमाणस्येति शेषः ॥ न हि परपरिकल्पितैकद्वित्रिचतुःपञ्चषट्प्रमाणसंख्यानियमे निखिलप्रमाणभेदानामन्तर्भावविभावना शक्या कर्तुम् ॥ तथाहि–

प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनश्चार्वाकस्य नाध्यक्षे लैङ्गिकस्यान्तर्भावो युक्तः तस्य तद्विलक्षणत्वात् । सामग्रीस्वरूपभेदात् ॥ अथ नाप्रत्यक्षं प्रमाणमस्ति विसंवादसम्भवात् । निश्चिताविनाभावाल्लिङ्गाल्लिङ्गिनि ज्ञानमनुमानमित्यानुमानिकशासनं, । तत्र च स्वभावलिङ्गस्य बहुलमन्यथाऽपि भावो दृश्यते । तथाहि कषायरसोपेतानामामलकानामेतद्देशकालसम्बधिनां दर्शनेऽपि देशान्तरे कालान्तरे द्रव्यान्तरसम्बन्धे च अन्यथाऽपि दर्शनात्स्वभावहेतुर्व्यभिचार्येव लताच्यूतवल्लताशिंशपादिसम्भावनाच्च ॥ तथा कार्यलिङ्गमपि गोपालघटिकादौ धूमस्य शक्रमूर्ध्नि चान्यथाऽपि भावात्पावकव्यभिचार्येव । ततः प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमस्यैवाविसंवादकत्त्वादिति ॥ तदेतद्बालविलसितमिवाभात्युपपत्तिशून्यत्त्वात् ॥ तथाहि– किमप्रत्यक्षस्योत्पादककारणाभावादालम्बनाभावाद्वा प्रामाण्यं निषिध्यते? ॥ तत्र न तावत्प्राक्तनः पक्षः । तदुत्पादकस्य सुनिश्चितान्यथानुपपत्तिनियतनिश्चयलक्षणस्य साधनस्य सद्भावात् ॥ नो खल्वप्युदीचीनः पक्षः । तदालम्बनस्य पावकादेः सकलविचारचतुरचेतसि सर्वदा प्रतीयमानत्त्वात् ॥ यदपि स्वभावहेतोर्व्यभिचारसम्भावनमुक्तम् । तदप्यनुचितमेव– स्वभावमात्रस्याहेतुत्त्वात् । व्याप्यरूपस्यैव स्वभावस्य व्यापकम्प्रति गमकत्वाभ्युपगमात् ॥ न च व्याप्यस्य व्यापकव्यभिचारित्वं व्याप्यत्त्व-

विरोधप्रसङ्गात् ॥ किञ्च एवं-वादिनो नाध्यक्षं प्रमाणं व्यवतिष्ठते । तत्राप्यसंवादस्यागौणत्त्वस्य च प्रामाण्याविनाभावित्वेन निश्चेतुमशक्यत्त्वात् । यच्च कार्यहेतोरप्यन्यथापि सम्भावनं तदप्यशिक्षितलक्षितं सुविवेचितस्य कार्यस्य कारणाव्यभिचारित्त्वात् । यादृशो हि धूमो ज्वलनकार्यं भूधरनितम्बादावतिबहलधवलतया प्रसर्पन्नुपलभ्यते, न तादृशो गोपालघटिकादाविति ॥ यदप्युक्तम् "शक्रमूर्द्धनि धूमस्यान्यथापि भाव इति" तत्र किमयं शक्रमूर्द्धा अग्निस्वभावोऽन्यथा वा? । यद्यग्निस्वभावस्तदाग्निरेवेति कथं तदुद्भूतधूमस्यान्यथाभावः शक्यते कल्पयितुम् ॥ अथानग्निस्वभावस्तदा तदुद्भवो धूम एव न भवतीति कथं तस्य तद्व्यभिचारित्वमिति ॥ तथाचोक्तम्- अग्निस्वभावः शक्रस्य मूर्द्धा चेदग्निरेव सः । अथानग्निस्वभावोऽसौ धूमस्तत्र कथं भवेदिति ॥ १ ॥ किञ्च प्रत्यक्षं प्रमाणमिति कथमयं परं प्रतिपादयेत् । परस्य प्रत्यक्षेण गृहीतुमशक्यत्वात् । व्याहारादिकार्यप्रदर्शनात्तं प्रतिपद्येतेति चेत्- आयातं तर्हि कार्यात्करणानुमानम् ॥ अथ लोकव्यवहारापेक्षयेष्यत एवानुमानमपि परलोकादावेवानभ्युपगमात्तदभावादिति । कथं तदभावोऽनुपलब्धेरिति चेत्- तदाऽनुपलब्धिलिङ्गजनितमनुमानमपरमापतितमिति ॥ प्रत्यक्षप्रामाण्यमपि स्वभावहेतुजातानुमितिमन्तरेण नोपप-

त्तिमियर्तीति प्रागेवोक्तमित्युपरम्यते ॥ यदप्युक्तं धर्मकीर्तिना—
प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरन्यधियो गतेः । प्रमाणान्तरसद्भावः प्रति-
षेधाच्च कस्यचिदिति ॥ २ ॥ ततः प्रत्यक्षमनुमानमिति प्रमाणद्व-
यमेवेति सौगतः । सोऽपि न युक्तवादी । स्मृतेरविसंवादिन्यास्तृती-
यायाः प्रमाणभूतायाः सद्भावात् ॥ न च तस्या विसंवादादप्रामा-
ण्यम् । दत्तग्रहादिविलोपापत्तेः ॥ अथानुभूयमानस्य विषयस्या-
भावात् स्मृतेरप्रामाण्यं न तथापि अनुभूतेनार्थेन सालम्बनत्वोपपत्तेः
। अन्यथा प्रत्यक्षस्याप्यनुभूतार्थविषयत्वादप्रामाण्यमनिवार्यं स्यात्
स्वविषयावभासनं स्मरणेऽप्यविशिष्टमिति ॥ किञ्च स्मृतेरप्रामा-
ण्येऽनुमानवार्ताऽपि दुर्लभा । तया व्याप्तेरविषयीकरणे तदु-
त्थानायोगादिति ॥ तत इदं वक्तव्यम्--- "स्मृतिः प्रमाणम्,
अनुमानप्रामाण्यान्यथानुपपत्तेरिति" सैव प्रत्यक्षानुमानस्वरूपतया
प्रमाणस्य द्वित्वसंख्यानियमं विघटयतीति किं नश्चिन्तया ॥ तथा
प्रत्यभिज्ञानमपि सौगतीयप्रमाणसंख्यां विघटयत्येव । तस्यापि प्रत्य-
क्षानुमानयोरनन्तर्भावात् ॥ ननु तदिति स्मरणमिदमिति प्रत्यक्ष-
मिति ज्ञानद्वयमेव । न ताभ्यां विभिन्नं प्रत्यभिज्ञानाख्यं वयं प्र-
तिपद्यमानं प्रमाणान्तरमुपलभामहे । ततः कथं तेन प्रमाणसंख्या-
विघटनमिति तदप्यघटितमेव । यतः स्मरणप्रत्यक्षाभ्यां प्रत्यभि-

ज्ञानेविषयस्यार्थस्य गृहीतुमशक्यत्वात् ॥ पूर्वोत्तरविवर्तवर्त्येकद्रव्यं हि प्रत्यभिज्ञाविषयः । न च तत्स्मरणेनोपलभ्य(क्ष्य)ते तस्यानुभूतविषयत्वात् । नापि प्रत्यक्षेण तस्य वर्त्तमानविवर्तवर्तित्वात् ॥ यदप्युक्तम्— " ताभ्यां भिन्नमन्यत् ज्ञानं नास्तीति " । अभेदपरामर्शरूपतया भिन्नस्यैवावभासनात् ॥ न च तयोरन्यतरस्य वा तत्परामर्शकत्वमस्ति विभिन्नविषयत्वात् ॥ नचैतत्प्रत्यक्षेऽन्तर्भवत्यनुमाने वा तयोः पुरोऽवस्थितार्थविषयत्वेन।विनाभूतलिङ्गसम्भावितार्थविषयत्वेन च पूर्वापरविकारव्याप्यैकत्वाविषयत्वात् ॥ नापि स्मरणे, तेनापि तदेकत्वस्याविषयीकरणात् ॥ अथ संस्कारस्मरणसहकृतमिन्द्रियमेव प्रत्यभिज्ञानं जनयतीन्द्रियजं चाध्यक्षमेवेति न प्रमाणान्तरमित्यपरः । सोऽप्यतिबालिश एव । स्वविषयाभिमुख्येन प्रवर्त्तमानस्येन्द्रियस्य सहकारिशतसमवधानेऽपि विषयान्तरप्रवृत्तिलक्षणातिशयायोगात् । विषयान्तरं चातीतसाम्प्रतिकावस्थाव्याप्येकद्रव्यमिन्द्रियाणां रूपादिगोचरचारित्वेन चरितार्थत्वाच्च ॥ नाप्यदृष्टसहकारिसव्यपेक्षमिन्द्रियमेकत्वविषयं । उक्तदोषादेव ॥ किञ्चादृष्टसंस्कारादिसव्यपेक्षादेवात्मनस्तद्विज्ञानमिति किन्न कल्प्यते? । दृश्यते हि स्वप्नसारस्वतचाण्डालिकादिविद्यासंस्कृतादात्मनो विशिष्टज्ञानोत्पत्तिरिति ॥ नन्वञ्जनादि संस्कृतमपि

चक्षुः सातिशयमुपलभ्यते इति चेत् न तस्य स्वार्थानतिक्रमेणै-वातिशयोपलब्धेर्न विषयान्तरग्रहणलक्षणातिशयस्य ॥ तथाचो-क्तम्— यत्राऽप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् ॥ दूरसूक्ष्मा-दिदृष्टौ स्यान्नरूपे श्रोत्रवृत्तित इति ॥ ३ ॥ नन्वस्य वार्तिकस्य सर्वज्ञप्रतिषेधपरत्वाद्विषमो दृष्टान्त इतिचेन्न– इन्द्रियाणां विषयान्त-रप्रवृत्तावतिशयाभावमात्रे सादृश्यात् दृष्टान्तत्वोपपत्तेः ॥ न हि सर्वो दृष्टान्तधर्मो दार्ष्टान्तिके भवितुमर्हति । अन्यथा दृष्टान्त एव न स्यादिति । ततः स्थितं प्रत्यक्षानुमानाभ्यामर्थान्तरं प्रत्यभिज्ञानं सामग्रीस्वरूपभेदादिति ॥ न चैतदप्रमाणं ततोऽर्थं परिच्छिद्य प्रवर्त्त-मानस्यार्थक्रियायामविसंवादात् प्रत्यक्षवदिति ॥ नचैकत्वापलापे बन्धमोक्षादिव्यवस्था अनुमानव्यवस्था वा । एकत्वाभावे बद्धस्यैव मोक्षादेर्गृहीतसम्बन्धस्यैव लिङ्गस्यादर्शनादनुमानस्य च व्यवस्थायो-गादिति ॥ नचास्य विषये बाधकप्रमाणसद्भावादप्रामाण्यं तद्विषये प्रत्यक्षस्य लैङ्गिकस्य चाप्रवृत्तेः । प्रवृत्तौ वा प्रत्युत साधकत्वमेव न बाधकत्वमित्यलमतिप्रसंगेन ॥ तथा सौगतस्य प्रमाणसंख्याविरो-धिविध्वस्तबाधं तर्काख्यमुपढौकत एव ॥ नचैतत्प्रत्यक्षेऽन्तर्भवति । साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्यापकभावस्य साकल्येन प्रत्यक्षाविषयत्वात् ॥ न हि तदियतो व्यापारान्कर्तुं शक्नोति । अविचारकत्वात् सन्नि-

हितविषयत्वाच्च ॥ नाप्यनुमाने, तस्यापि देशादिविषयविशिष्ट-त्त्वेन व्याप्त्यविषयत्त्वात् । तद्विषयत्त्वे वा प्रकृतानुमानान्तरवि-कल्पद्वयानतिक्रमात् ॥ तत्र प्रकृतानुमानेन व्याप्तिप्रतिपत्तावित-रेतराश्रयत्त्वप्रसङ्गः । व्याप्तौ हि प्रतिपन्नायामनुमानमात्मानमासाद-यति । तदात्मलाभे च व्याप्तिप्रतिपत्तिरिति अनुमानान्तरेणावि-नाभावप्रतिपत्तावनवस्थाचमूरी परपक्षचमूं चञ्चमीति इति नानुमान-गम्या व्याप्तिः ॥ नापि संख्यापरिकल्पितैरागमोपमानार्थापत्त्यभावैः साकल्येनाविनाभावावगतिः । तेषां समयसंगृहीतसादृश्यान्यथाऽन-न्यथाभूताभावविषयत्त्वेन व्याप्त्यविषयत्वात् । परैस्तथाऽनभ्युप-गमाच्च ॥ अथ प्रत्यक्षपृष्ठभाविविकल्पात् साकल्येन साध्यसाधन-भावप्रतिपत्तेर्न प्रमाणान्तरं तदर्थं मृग्यमित्यपरः । सोऽपि न युक्तवादी– "विकल्पस्याध्यक्षगृहीतविषयस्य तदगृहीतविषयस्य वा तद्व्यवस्थापकत्वम्" । आद्ये पक्षे दर्शनस्येव तदनन्तरभाविनिर्ण-यस्यापि नियतविषयत्वेन व्याप्त्यगोचरत्वात् ॥ द्वितीयपक्षेऽपि वि-कल्पद्वयमुपढौकत एव । तद्विकल्पज्ञानं प्रमाणमन्यथा वेति? । प्र-थमपक्षे प्रमाणान्तरमनुमन्तव्यं, प्रमाणद्वयेऽनन्तर्भावात् ॥ उत्तर-पक्षे तु न ततोऽनुमानव्यवस्था ॥ न हि व्याप्तिज्ञानस्याप्रामाण्ये तत्पूर्वकमनुमानं प्रमाणमास्कन्दति सन्दिग्धादिलिङ्गादप्युत्पद्यमानस्य

प्रामाण्यप्रसङ्गात् । ततो व्याप्तिज्ञानं सविकल्पमविसंवादकं च प्रमाणं प्रमाणद्वयादन्यदभ्युपगम्यमिति न सौगताभिमतप्रमाणसंख्यानियमः ॥ एतेनानुपलम्भात्कारणव्यापकानुपलम्भाच्च कार्यकारणव्याप्यव्यापकभावसंवित्तिरिति वदन्नपि प्रत्युक्तः । अनुपलम्भस्य प्रत्यक्षविषयत्वेन कारणाद्यनुपलम्भस्य च लिंगत्वेन तज्जनितस्यानुमानत्वात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां व्याप्तिग्रहणपक्षोपक्षिप्तदोषानुषंगात् ॥ एतेन प्रत्यक्षफलेनोहापोहविकल्पज्ञानेन व्याप्तिप्रतिपत्तिरित्यप्यपास्तम् । प्रत्यक्षफलस्यापि प्रत्यक्षानुमानयोरन्यतरत्वे व्याप्तेरविषयीकरणात् । तदन्यत्वे च प्रमाणान्तरत्वमनिवार्यमिति ॥ अथ व्याप्तिविकल्पस्य फलत्वान्न प्रामाण्यमिति न युक्तम् । फलस्याप्यनुमानलक्षणफलहेतुतया प्रमाणत्वाविरोधात् ॥ तथा सन्निकर्षफलस्यापि विशेषणज्ञानस्य विशेष्यज्ञानलक्षणफलापेक्षया प्रमाणत्वमिति न वैशेषिकाभ्युपगतोहापोहविकल्पः प्रमाणान्तरत्वमतिवर्त्तते ॥ एतेन त्रिचतुःपञ्चषट्प्रमाणवादिनोऽपि सांख्याक्षपादप्रभाकरजैमिनीयाः स्वप्रमाणसंख्यां न व्यवस्थापयितुं क्षमा इति प्रतिपादितमवगन्तव्यम् ॥ उक्तन्यायेन स्मृतिप्रत्यभिज्ञानतर्काणां तदभ्युपगतप्रमाणसंख्यापरिपंथित्वादिति प्रत्यक्षेतरभेदात् द्वे एव प्रमाणे इति स्थितम् ॥ अथेदानीं प्रथमप्रमाणभेदस्य स्वरूपं निरूपयितुमाह—

॥ विशदं प्रत्यक्षमिति ॥ ३ ॥

ज्ञानमिति वर्तते । प्रत्यक्षमिति धर्मिनिर्देशः । विशदज्ञानात्मकं साध्यम् । प्रत्यक्षत्त्वादिति हेतुः ॥ तथाहि— प्रत्यक्षं विशदज्ञानात्मकमेव प्रत्यक्षत्त्वात् । यन्न विशदज्ञानात्मकं तन्न प्रत्यक्षं, तथा परोक्षम् । प्रत्यक्षं च विवादापन्नं, तस्माद्विशदज्ञानात्मकमिति ॥ प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धो हेतुरिति चेत का पुनः प्रतिज्ञा तदेकदेशो वा? धर्मिधर्मसमुदायः प्रतिज्ञा । तदेकदेशो धर्मो धर्मी वा? । हेतुः प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्ध इति चेन्न— धर्मिणो हेतुत्वे असिद्धत्वायोगात् । तस्य पक्षप्रयोगकालवद्धेतुप्रयोगेऽप्यसिद्धत्वायोगात् ॥ धर्मिणो हेतुत्त्वे अनन्वयदोष इति चेत् न— विशेषस्य धर्मित्वात् । सामान्यस्य च हेतुत्वात् तस्य च विशेषेष्वनुगमो विशेषनिष्ठत्वात्सामान्यस्य ॥ अथ साध्यधर्मस्य हेतुत्वे प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धत्वमिति तदप्यसम्मतम् । साध्यस्य स्वरूपेणैवासिद्धत्वात् ॥ न प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धत्वेन तस्यासिद्धत्वं, धर्मिणा व्यभिचारात् ॥ सपक्षे वृत्त्यभावाद्धेतोरनन्वय इत्यप्यसत् । सर्वभावानां क्षणभङ्गसङ्गममेवाङ्गश्रृङ्गारमङ्गीकुर्वतां ताथागतानां सत्त्वादिहेतूनामनुदयप्रसङ्गात् । विपक्षे बाधकप्रमाणाभावात् । पक्षव्यापकत्वाच्चान्वयवत्वं प्रकृतेऽपि समानम् ॥ इदानीं स्वोक्तमेव विशदत्वं व्याचष्टे—

॥ प्रतीत्यन्तराव्यवधानेन विशेषवत्तया वा
प्रतिभासनं वैशद्यमिति ॥ ४ ॥

एकस्याः प्रतीतेरन्या प्रतीतिः प्रतीत्यन्तरम् । तेनाव्यवधानं तेन प्रतिभासनं वैशद्यम् ॥ यद्यप्यवायस्यावग्रहेहाप्रतीतिभ्यां व्यवधानं, तथापि न परोक्षत्वं विषयविषयिणोर्भेदेनाप्रतिपत्तेः ॥ यत्र विषयविषयिणोर्भेदे सति व्यवधानं तत्र परोक्षत्वम् । तर्ह्यनुमानाध्यक्षविषयस्यैकात्मग्राह्यस्याग्नेरभिन्नस्योपलम्भादध्यक्षस्य परोक्षतेति तदप्ययुक्तम् । भिन्नविषयत्वाभावात् ॥ विसदृशसामग्रीजन्यभिन्नविषया प्रतीतिः प्रतीत्यन्तरमुच्यते नान्यदिति न दोषः ॥ न केवलमेतदेव । विशेषणवत्तया वा प्रतिभासनं सविशेषवर्णसंस्थानादिग्रहणं वैशद्यम् ॥ "तच्च प्रत्यक्षं द्वेधा मुख्यसंव्यवहारभेदादिति" मनसि कृत्य प्रथमं सांव्यवहारिकप्रत्यक्षस्योत्पादिकां सामग्रीं तद्भेदं च प्राह—

॥ इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं देशतः सांव्यवहारिकमिति ॥ ५ ॥

विशदं ज्ञानमिति चानुवर्तते । देशतो विशदं ज्ञानं सांव्यवहारिकमित्यर्थः । समीचीनः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपो व्यवहारः संव्यवहारः तत्र भवं सांव्यवहारिकम् । भूयः किंभूतमिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् । इन्द्रियं चक्षुरादि, अनिन्द्रियं मनः ते निमित्तं कारणं यस्य । समस्तं

व्यस्तं च कारणमभ्युपगन्तव्यम् ॥ इन्द्रियप्राधान्यादनिन्द्रियबलाधानादुपजातमिन्द्रियप्रत्यक्षम्, अनिन्द्रियादेव विशुद्धिसव्यपेक्षादुपजायमानमनिन्द्रियप्रत्यक्षम् ॥ तत्रेन्द्रियप्रत्यक्षमवग्रहादिधारणापर्यन्ततया चतुर्विधमपि बह्वादिद्वादशभेदमष्टचत्वारिंशत्संख्यं प्रतीन्द्रियं प्रतिपत्तव्यम् । अनिन्द्रियप्रत्यक्षस्य चोक्तप्रकारेणाष्टचत्वारिंशद्भेदेन मनोनयनरहितानां चतुर्णामपीन्द्रियाणां व्यञ्जनावग्रहस्याष्टचत्त्वारिंशद्भेदेन च समुदितस्येन्द्रियानीन्द्रियप्रत्यक्षस्य षट्त्रिंशदुत्तरा त्रिशती संख्या प्रतिपत्तव्या ॥ ननु स्वसंवेदनभेदमन्यदपि प्रत्यक्षमस्ति, तत्कथं नोक्तमिति न वाच्यम् । तस्य सुखादिज्ञानस्वरूपसंवेदनस्य मानसप्रत्यक्षत्वात् । इन्द्रियज्ञानस्वरूपसवंदेनस्य चेन्द्रियसमक्षत्वादन्यथा तस्य स्वव्यवसायायोगात् ॥ स्मृत्यादिस्वरूपसंवेदनं मानसमेवेति नापरं स्वसंवेदनं नामाध्यक्षमस्ति ॥ ननु प्रत्यक्षस्योत्पादकं कारणं वदता ग्रन्थकारेणेन्द्रियानिन्द्रियवदर्थालोकावपि किं न कारणत्वेनोक्तौ? तदवचने कारणानां साकल्यस्यासंग्रहाद्विनेयव्यामोह एव स्यात् । तदियत्ताऽनवधारणात ॥ न च भगवतः परमकारुणिकस्य चेष्टा तद्व्यामोहाय प्रभवतीत्याशङ्कायामुच्यते—

नार्थालोकौ कारणं परिच्छेद्यत्वात्तमोवत् ॥ ६ ॥

सुगममेतत् ॥ ननु बाह्यालोकाभावं विहाय तमसोऽन्यस्याभावात्साधनविकलो दृष्टान्त इति । नैवम् । एवं सति वा ह्यालोकस्यापि तमोभावादन्यस्यासम्भवात्तेजोद्रव्यस्यासम्भव इति विस्तरेणैतदलङ्कारे प्रतिपादितं बोद्धव्यम् ॥ अत्रैव साध्ये हेत्वन्तरमाह—

॥ तदन्वयव्यतिरेकानुविधानाभावाच्च । केशोण्डुकज्ञानवन्नक्तंचरज्ञानवच्च ॥ ७ ॥

अत्र व्याप्तिः । यद्यस्यान्वयव्यतिरेकौ नानुविदधाति न तत्तत्कारणकं, यथा केशोण्डुकज्ञानं, नानुविधत्ते च ज्ञानमर्थान्वयव्यतिरेकाविति । तथा आलोकेऽपि । एतावान् विशेषस्तत्र नक्तंचरदृष्टान्त इति । नक्तंचरा मार्जारादयः ॥ ननु विज्ञानमर्थजनितमर्थाकारं चार्थस्यग्राहकम् । तदुत्पत्तिमन्तरेण विषयंप्रति नियमायोगात् । तदुत्पत्तेरालोकादावविशिष्टत्वात्ताद्रूप्यसहिताया एव तस्यास्तंप्रति नियमहेतुत्त्वात् भिन्नकालत्त्वेऽपि ज्ञानज्ञेययोर्ग्राह्यग्राहकभावाविरोधात् ॥ तथाचोक्तम्-- भिन्नकालं कथं ग्राह्यमितिचेद्ग्राह्यतां विदुः । हेतुत्वमेव युक्तिज्ञास्तदाकारार्पणक्षमम् ॥ इत्याशङ्कायामिदमाह---

॥ अतज्जन्यमपि तत्प्रकाशकं प्रदीपवत् ॥ ८ ॥

अर्थाजन्यमप्यर्थप्रकाशकमित्यर्थः । अतज्जन्यत्वमुपलक्षणम् । तेनातदाकारमपीत्यर्थः । उभयत्रापि प्रदीपो दृष्टान्तः । यथा प्रदी-

पस्यातज्जन्यस्याऽतदाकारधारिणोऽपि तत्प्रकाशकत्वं, तथा ज्ञानस्यापीत्यर्थः ॥ ननु यद्यर्थादजातस्यार्थरूपाननुकारिणो ज्ञानस्यार्थसाक्षात्कारित्वं तदा नियतदिग्देशकालवर्त्तिपदार्थप्रकाशप्रतिनियमे हेतोरभावात्सर्वं विज्ञानमप्रतिनियतविषयं स्यादिति शङ्कायामाह—

॥ स्वावरणक्षयोपशमलक्षणयोग्यतया हि
प्रतिनियतमर्थं व्यवस्थापयति ॥ ९ ॥

स्वानि च तान्यावरणानि च स्वावरणानि तेषां क्षय उदयाभावः । तेषामेव सदवस्था उपशमः तावेव लक्षणं यस्या योग्यतायास्तया हेतुभूतया प्रतिनियतमर्थं व्यवस्थापयति प्रत्यक्षमिति शेषः । हि यस्मादर्थे । यस्मादेवं ततो नोक्तदोष इत्यर्थः ॥ इदमत्र तात्पर्यम्—कल्पयित्वाऽपि तादूप्यं तदुत्पत्तिं तदध्यवसायं च योग्यताऽवश्याऽभ्युपगन्तव्या । ताद्रूप्यस्य समानार्थैस्तदुत्पत्तेरिन्द्रियादिभिस्तद्द्वयस्यापि समानार्थसमनन्तरप्रत्ययैस्तात्रितयस्यापि शुक्ले शंखे पीताकारज्ञानेन व्यभिचाराद्योग्यताश्रयणमेव श्रेय इति ॥ एतेन यदुक्तं परेण— " अर्थेनघटयत्येनां नहि मुक्त्वार्थरूपताम् । तस्मात्प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपतेति " तन्निरस्तम् ॥ समानार्थाकारनानाज्ञानेषु मेयरूपतायाः सद्भावात् ॥ न च परेषां सारूप्यं नामास्ति वस्तुभूतमिति योग्यतयैवार्थप्रतिनियम इति स्थितम् ॥ इ-

दानीं कारणत्त्वात्परिच्छेद्योऽर्थ इति मतं निराकरोति--

॥ कारणस्य च परिच्छेद्यत्त्वे करणादिना व्यभिचार इति ॥ १० ॥

करणादिकारणं परिच्छेद्यमिति तेन व्यभिचारः । न ब्रूमः कारणत्त्वात्परिच्छेद्यत्वमपितु परिच्छेद्यत्त्वात्कारणत्वमिति चेन्न । तथापि केशोंडुकादिना व्यभिचारात् ॥ इदानीमतीन्द्रियप्रत्यक्षं व्याचष्टे—

॥ सामग्रीविशेषविश्लेषिताखिलावरणमतीन्द्रियमशेषतो मुख्यम् ॥ ११ ॥

सामग्री द्रव्यक्षेत्रकालभावलक्षणा, तस्या विशेषः समग्रतालक्षणः । तेन विश्लेषितानि अखिलान्यावरणानि येन तत्तथोक्तम् । किं विशिष्टं? अतीन्द्रियमिन्द्रियाण्यतिक्रान्तम् । पुनरपि कीदृशमशेषतः सामस्त्येन विशदम् । अशेषतो वैशद्ये किं कारणमिति चेत्– प्रतिबन्धाभाव इति ब्रूमः । तत्रापि किं कारणमिति चेत्– अतीन्द्रियत्वमनावरणत्वं चेति ब्रूमः ॥ एतदपि कुत इत्याह—

सावरणत्त्वे करणजन्यत्त्वे च प्रतिबन्धसम्भवात् ॥ १२ ॥

नन्ववधिमनःपर्यययोरनेनासंग्रहादव्यापकमेतल्लक्षणमिति न वाच्यम् । तयोरपि स्वविषयेऽशेषतो विशदत्वादिधर्मसम्भवात् ।

नचैवं मतिश्रुतयोरित्यतिव्याप्तिपरिहारः । तदेतदतीन्द्रियमवधिमनःपर्ययकेवलप्रभेदात्त्रिविधमपि मुख्यं प्रत्यक्षमात्मसन्निधिमात्रापेक्षत्त्वादिति ॥ नन्वशेषविषयविशदावभासि ज्ञानस्य तद्वतो वा प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकाविषयत्त्वेनाभावप्रमाणविषमविषधरविध्वस्तसत्ताकत्त्वात् कस्य मुख्यत्वम्? ॥ तथाहि– नाध्यक्षमशेषज्ञविषयं, तस्य रूपादिनियतगोचरचारित्त्वात् सम्बद्धवर्तमानविषयत्त्वाच्च ॥ न चाशेषवेदी सम्बद्धो वर्तमानश्चेति । नाप्यनुमानात्तत्सिद्धिः । अनुमानं हि गृहीतसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादसन्निकृष्टे बुद्धिः ॥ न च सर्वज्ञसद्भावाविनाभाविकार्यलिङ्गं स्वभावलिङ्गं वा सम्पश्यामः । तद्ज्ञप्तेः पूर्वं तत्स्वभावस्य तत्कार्यस्य वा तत्स्वभावाविनाभाविनो निश्चेतुमशक्तेः ॥ नाप्यागमात्तत्सद्भावः । स हि नित्योऽनित्यो वा तत्सद्भावं भावयेत् । न तावन्नित्यः– तस्यार्थवादरूपस्य कर्मविशेषसंस्तवनपरत्त्वेन पुरुषविशेषावबोधकत्वायोगात् ॥ अनादेरागमस्यादिमत्पुरुषवाचकत्त्वाघटनाच्च ॥ नाप्यनित्य आगमः सर्वज्ञं साधयति । तस्यापि तत्प्रणीतस्य तन्निश्चयमन्तेरण प्रामाण्यानिश्चयादितरेतराश्रयत्वाच्च ॥ इतरप्रणीतस्य त्वनासादितप्रमाणभावस्याशेषज्ञप्ररूपणपरत्वं नितरामसम्भाव्यमिति सर्वज्ञसदृशस्यापरस्य ग्रहणासम्भवाच्च नोपमानम् । अनन्यथाभूतस्यार्थस्याभावान्नार्थापत्तिरपि

सर्वज्ञाववोधिकेति धर्माद्युपदेशस्य व्यामोहादपि सम्भवात् ॥ द्वि-
विधो ह्युपदेशः सम्यङ्मिथ्योपदेशभेदात् । तत्र मन्वादीनां सम्यगु-
पदेशो यथार्थज्ञानोदयवेदमूलत्वात् । बुद्धादीनां तु व्यामोहपूर्वकः
तदमूलत्वात् तेषामवेदार्थज्ञत्वात् ॥ ततः प्रमाणपञ्चकाविषयत्वाद-
भावप्रमाणस्यैव प्रवृत्तिस्तेन चाभाव एव ज्ञायते । भावांशे प्रत्यक्षा-
दिप्रमाणपञ्चकस्य व्यापारादिति ॥ अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदु-
क्तम्— प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वमशेषज्ञस्येति तदयुक्तं, तद्ग्राहक-
स्यानुमानस्य सम्भवात् ॥ तथाहि— कश्चित्पुरुषः सकलपदार्थसा-
क्षात्कारी। तद्ग्रहणस्वभावत्त्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् ।
यद्यद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययं तत्तत्साक्षात्कारि ।
यथाऽपगततिमिरं लोचनं रूपसाक्षात्कारि ॥ तद्ग्रहणस्वभावत्त्वे सति
प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययश्च विवादापन्नः कश्चिदिति सकलपदार्थग्रह-
णस्वभावत्वं नात्मनोऽसिद्धं चोदनातः सकलपदार्थपरिज्ञानस्यान्य-
थायोगादन्धस्येवादर्शाद्रूपप्रतिपत्तेरिति ॥ व्याप्तिज्ञानोत्पत्तिबलाच्चा-
शेषविषयज्ञानसम्भवः केवलं वैशद्ये विवादः । तत्र चावरणापगम
एव कारणं रजोनीहाराद्यावृतार्थज्ञानस्येव तदपगम इति ॥ प्रक्षीण-
प्रतिबन्धप्रत्ययत्वं कथमिति चेदुच्यते— दोषावरणे क्वचिन्निर्मूलं
प्रलयमुपव्रजतः प्रकृष्यमाणहानिकत्त्वात् । यस्य प्रकृष्यमाणहानिः

न कश्चिन्निर्मूलं प्रलयमुपव्रजति । यथा कुनकपुटपाकापसारितकिट्टका-
लिकाद्यन्तरङ्गबहिरङ्गमलद्वयात्मनि हेम्नि मलमिति निर्ह्रासातिशय-
वन्तौ च दोषावरणे इति ॥ कथं पुनर्विवादाध्यासितस्य ज्ञानस्या-
वरणं सिद्धं? प्रतिषेधस्य विधिपूर्वकत्वात् इति ॥ अत्रोच्यते— वि-
वादापन्नं ज्ञानं सावरणं, विशदतया स्वविषयावबोधकत्वाद्रजोनीहा-
राद्यन्तरितार्थज्ञानवदिति ॥ न चात्मनोऽमूर्तत्वादावारकावृत्त्ययोगः ।
अमूर्ताया अपि चेतनाशक्तेर्मदिरामदनकोद्रवादिभिरावरणोपपत्तेः ॥
न चेन्द्रियस्य तैरावरणं, इन्द्रियाणामचेतनानामप्यनावृतप्रत्ययत्वात् ।
स्मृत्यादिप्रतिबन्धायोगात् ॥ नापि मनसस्तैरावरणमात्मव्यतिरेकेण।-
न्यस्य मनसो निषेत्स्यमानत्वात् । ततो नामूर्तस्यावरणाभावः ॥ अतो
नासिद्धं तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वम् । नापि
विरुद्धं विपरीतनिश्चिताविनाभावात् । नाप्यनैकान्तिकं देशतः सा-
मस्त्येन वा विपक्षे वृत्त्यभावात् । विपरीतार्थोपस्थापकप्रत्यक्षागमास-
म्भवान्नकालात्ययापदिष्टत्वम् । नापि सत्प्रतिपक्षं प्रतिपक्षसाधनस्य
हेतोरभावात् ॥ अथेदमस्त्येव विवादापन्नः पुरुषो नाशेषज्ञो वक्तृ-
त्वात्पुरुषत्वात्पाण्यादिमत्वाच्च । रथ्यापुरुषवदिति ॥ नैतच्चारु वक्तृ-
त्वादेरसम्यग्घेतुत्वात् ॥ वक्तृत्वं हि दृष्टेष्टविरुद्धार्थवक्तृत्वं तदविरु-
द्धवक्तृत्वं वक्तृत्वसामान्यं वा गत्यन्तराभावात् ॥ न तावत् प्रथमः

पक्षः सिद्धसाध्यतानुषङ्गात् । नापि द्वितीयः पक्षः विरुद्धत्वात् । तदविरुद्धवक्तृत्वं हि ज्ञानातिशयमन्तरेण नोपपद्यत इति ॥ वक्तृत्वसामान्यमपि विपक्षाविरुद्धत्वान्न प्रकृतसाध्यसाधनायालं, ज्ञानप्रकर्षे वक्तृत्वापकर्षादर्शनात्प्रत्युत ज्ञानातिशयवतो वचनातिशयस्यैव सम्भवात् ॥ एतेन पुरुषत्वमपि निरस्तं– पुरुषत्वं हि रागादिदोषदूषितं, तदा सिद्धसाध्यता, तददूषितं तु विरुद्धं वैराग्यज्ञानादिगुणयुक्तपुरुषत्वस्याशेषज्ञत्वमन्तरेणायोगात् ॥ पुरुषत्वसामान्यं तु सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकमिति सिद्धं सकलपदार्थसाक्षात्कारित्वं कस्यचित्पुरुषस्य। अतोऽनुमानादिति न प्रमाणपञ्चकाविषयत्वमशेषज्ञस्य ॥ अथास्मिन्ननुमानेऽर्हतः सर्ववित्त्वमनर्हतो वा? । अनर्हतश्चेदर्हद्वाक्यमप्रमाणं स्यात् । अर्हतश्चेत्सोऽपि न श्रुत्या सामर्थ्येन वाऽवगन्तुं पार्यते । स्वशक्त्या दृष्टान्तानुग्रहेण वा हेतोः पक्षान्तरेऽपि तुल्यवृत्तित्वादिति । तदेतत्परेषां स्ववधाय कृत्योत्थापनं, एवंविधविशेषप्रश्नस्य सर्वज्ञसामान्याभ्युपगमपूर्वकत्वात् । अन्यथा न कस्याप्यशेषज्ञत्वमित्येवं वक्तव्यम् । प्रसिद्धानुमानेऽप्यस्य दोषस्य सम्भवेन, जात्युत्तरत्वाच्च ॥ तथाहि– नित्यः शब्दः प्रत्यभिज्ञायमानत्वादित्युक्ते व्यापकः शब्दो नित्यः प्रसाध्यते अव्यापको वा? । यद्यव्यापकः तदा व्यापकत्वेनोपकल्प्यमानो न कश्चिदर्थ

पुष्णाति । अथ व्यापकः सोऽपि न। श्रुत्या सामर्थ्येन वाऽवगम्यते । स्वशक्त्या दृष्टान्तानुग्रहेण वा । पक्षान्तरेऽपि तुल्यवृत्तित्वादिति ॥ सिद्धमतो निर्दोषात्साधनादशेषज्ञत्वमिति ॥ यच्चाभावप्रमाण-कवलितसत्ताकत्वमशेषज्ञस्येति तदयुक्तमेवानुमानस्य तद्ग्राहकस्य सद्भावे सति प्रमाणपञ्चकाभावमूलस्याभावप्रमाणस्योपस्थापनायोगात् "गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् । मानसं नास्तिताज्ञानं जायतेऽक्षानपेक्षयेति" च भावत्कं दर्शनम् । तथा च कालत्रयत्रिलोकलक्षणवस्तुसद्भावग्रहणेऽन्यत्रान्यदा गृहीतस्मरणे च सर्वज्ञनास्तिताज्ञानमभावप्रमाणं युक्तम् । नापरथा ॥ न च कस्यचिदर्वाग्दर्शिनस्त्रिजगत्रिकालज्ञानमुपपद्यते सर्वज्ञस्यातीन्द्रियस्य वा । सर्वतत्त्वं हि चेतोधर्मतयाऽतीन्द्रियं तदपि न प्राकृतपुरुषविषयमिति कथमभावप्रमाणमुदयमासादयेत् ॥ असर्वज्ञस्य तदुत्पादसामग्र्या असम्भवात् । सम्भवे वा तथाज्ञातुरेव सर्वज्ञत्वमिति । अत्राधुना तदभावसाधनमित्यपि न युक्तं सिद्धसाध्यतानुषंगात् ॥ ततः सिद्धं मुख्यमतीन्द्रियज्ञानमशेषतो विशदम्। सार्वज्ञज्ञानस्यातीन्द्रियत्त्वाद्-श्रुत्यादिदर्शनं तद्रसास्वादनदोषोऽपि परिहृत एव ॥ कथमतीन्द्रिय-ज्ञानस्य वैशद्यमिति चेत् । यथा सत्यस्वप्नज्ञानस्य भावनाज्ञानस्य चेति । दृश्यते हि भावनाबलादतद्देशवस्तुनोऽपि विशददर्शनमिति ॥

पिहिते कारागारे तमसि च सूचीमुखाग्रदुर्भेद्ये ॥ मयि च निमीलितनयने तथापि कान्ताननं व्यक्तमिति बहुलमुपलम्भात् ॥ ननु च नावर्णविश्लेषादशेषज्ञत्वमपि तु तनुकरणभुवनादिनिमित्तत्वेन । न चात्र तन्वादीनां बुद्धिमध्देतुकत्वमसिद्धमनुमानादेस्तस्य सुप्रसिद्धत्वात् । तथाहि— विमत्यधिकरणभावापन्नं उर्वीपर्वततरुतन्वादिकं बुद्धिमद्धेतुकं कार्यत्वादचेतनोपादानत्वात्सन्निवेशविशिष्टत्वाद्वा वस्त्रादिवदिति ॥ आगमोऽपि तदावेदकः श्रूयते— "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतः पात् । सम्बाहुभ्यां धमतिसम्पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः" तथा व्यासवचनं च "अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥ १ ॥" न चाचेतनैरेव परमाण्वादिकारणैः पर्याप्तत्वाद्बुद्धिमतः कारणस्यानर्थक्यम् । अचेतनानां स्वयंकार्योत्पत्तौ व्यापारायोगात्तुर्यादिवत् ॥ न चैवं चेतनस्यापि चेतनान्तरपूर्वकत्वादनवस्था । तस्य सकलपुरुषज्येष्ठत्वान्निरतिशयत्वात्सर्वज्ञबीजस्य क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टत्वादनादिभूतानश्वरज्ञानसम्भवाच्च ॥ यदाह पतञ्जलिः— "॥ क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषः सर्वज्ञः स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनाविच्छेदादिति च" "ऐश्वर्यमप्रतिहतं सहजो विरागस्तृप्तिर्निसर्गजनिता वशितेन्द्रियेषु ॥ आत्यन्तिकं सुखमनाव-

रणा च शक्तिर्ज्ञानं च सर्वविषयं भगवंस्तवैव" इत्यवधृतवचनाच्च ॥ न चात्र कार्यत्वमसिद्धम् । सावयवत्वेन कार्यत्वसिद्धेः ॥ नापि विरुद्धं, विपक्ष एव वृत्त्यभावात् ॥ नाप्यनैकान्तिकं, विपक्षे परमाण्वादावप्रवृत्तेः । प्रतिपक्षसिद्धिनिबन्धनस्य साधनान्तरस्याभावान्न प्रकरणसमम् ॥ अथ तन्वादिकं बुध्दिमध्देतुकं न भवति दृष्टकर्तृकप्रासादादिविलक्षणत्वादाकाशवदित्यस्त्येव प्रतिपक्षसाधनमिति । नैतद्युक्तं, हेतोरसिध्दत्वात् । सन्निवेशविशिष्टत्वेन प्रासादादिसमानजातीयत्वेन तन्वादीनामुपलम्भात् ॥ अथ यादृशः प्रासादादौ सन्निवेशविशेषो दृष्टो न तादृशस्तन्वादाविति चेन्न सर्वात्मना सदृशस्य कस्यचिदप्यभावात् । सातिशयसन्निवेशो हि सातिशयं कर्त्तारं गमयति प्रासादादिवत् । न च दृष्टकर्तृकत्वादृष्टकर्तृकत्वाभ्यां बुध्दिमन्निमित्तेतरत्वसिध्दिः । कृत्रिमैर्मणिमुक्ताफलादिभिर्व्यभिचारात् ॥ एतेनाचेतनोपादानत्वादिकमपि समर्थितमिति सूक्तं बुद्धिमद्धेतुकत्वं ततश्च सर्ववेदित्वमिति ॥ तदेतत्सर्वमनुमानमुद्राद्रविणदारिद्रवचनमेव कार्यत्वादेरसम्यग्घेतुत्वेन तज्जनितज्ञानस्य मिथ्यारूपत्वात् ॥ तथाहि— कार्यत्वं स्वकारणसत्तासमवायः स्यादभूत्वाभावित्वमक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुध्द्युत्पादकत्वं कारणव्यापारानुविधायित्वं वा स्याद्गत्यन्तराभावात् । अथाद्यः पक्षस्तदा योगिनामशेषकर्मक्षये प-

क्षान्तःपातिनि हेतौ कार्यत्वलक्षणस्याप्रवृत्तेर्भागासिद्धत्वम् ॥ न च तत्र सत्तासमवायः स्वकारणसमवायो वा समस्ति, तत्प्रक्षयस्य प्रध्वंसरूपत्वेन सत्तासमवाययोरभावात् सत्ताया द्रव्यगुणक्रियाधारत्वाभ्यनुज्ञानात् समवायस्य च परैर्द्रव्यादिपञ्चपदार्थवृत्तित्वाभ्युपगमात् ॥ अथाभावपरित्यागेन भावस्यैव विवादाध्यासितस्य पक्षीकरणान्नायं दोषः प्रवेशभागिति चेत्— तर्हि मुक्त्यर्थिनां तदर्थमीश्वराराधनमनर्थकमेव स्यात् । तत्र तस्याकिञ्चित्करत्वात् सत्तासमवायस्य विचारमधिरोहतः शतधा विशीर्यमाणत्वात् स्वरूपासिद्धं च कार्यत्वम् ॥ स हि समुत्पन्नानां भवेदुत्पद्यमानानां वा? । यद्युत्पन्नानां, सतामसतां वा? । न तावदसतां खरविषाणादेरपि तत्प्रसङ्गात् । सतां चेत् सत्तासमवायात्स्वतो वा । न तावत्सत्तासमवायादनवस्थाप्रसङ्गात् प्रागुक्तविकल्पद्वयाऽनतिवृत्तेः । स्वतःसतां तु सत्तासमवायानर्थक्यम् ॥ अथोत्पद्यमानानां सत्तासम्बन्धो निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वाभ्युपगमादिति मतम् । तदा सत्तासम्बन्ध उत्पादाद्भिन्नः किं वा अभिन्न इति । यदि भिन्नस्तदोत्पत्तेरसत्त्वाविशेषादुत्पत्त्यभावयोः किंकृतो भेदः । अथोत्पत्तिसमाक्रान्तवस्तुसत्त्वेनोत्पत्तिरपि तथा व्यपदिश्यते इति मतम् । तदपि अतिजाड्यवल्गितमेव । उत्पत्तिसत्त्वप्रतिविवादे वस्तुसत्त्वस्यातिदुर्घटत्वात् ॥ इतरेतराश्रयदोषश्च ।

इत्युत्पत्तिसत्त्वे वस्तुनि तदेककालीनसत्तासम्बन्धावगमस्तदवगमे च तत्रत्यसत्त्वेनोत्पत्तिसत्त्वनिश्चय इति ॥ अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया तयोरैक्यमभ्यनुज्ञायते, तर्हि तत्सम्बन्ध एव कार्यत्वमिति । ततो बुद्धिमद्धेतुकत्त्वे गगनादिभिरनेकान्तः ॥ एतेन स्वकारणसम्बन्धोऽपि चिन्तितः ॥ अथोभयसम्बन्धो कार्यत्वमिति मतिः सापि न युक्ता । तत्सम्बन्धस्यापि कादाचित्कत्त्वे समवायस्यानित्यत्वप्रसङ्गात् घटादिवत् अकादाचित्कत्त्वे सर्वदोपलम्भप्रसङ्गः ॥ अथ वस्तूत्पादककारणानां सन्निधानाभावान्न सर्वदोपलम्भप्रसङ्गः ॥ ननु वस्तूत्पत्त्यर्थं कारणान्नं व्यापारः । उत्पादश्च स्वकारणसत्तासमवायः स च सर्वदाप्यस्ति, इति तदर्थं कारणोपादानमनर्थकमेव स्यात् । अभिव्यक्त्यर्थं तदुपादानमित्यपि वार्त्तं वस्तूत्पादापेक्षया अभिव्यक्तेरघटनात् । वस्त्वपेक्षयाऽभिव्यक्तौ कारणसम्पातात्प्रागपि कार्यवस्तुसद्भावप्रसङ्गात् । तल्लक्षणत्वाद्वस्तुसत्त्वस्य प्राक् सत एव हि केनचित् तिरोहितस्याभिव्यञ्जकेनाभिव्यक्तिमस्तमस्तिरोहितस्य घटस्येव प्रदीपादिनेति । तन्नाभिव्यक्त्यर्थं कारणोपादानं युक्तं, तन्न स्वकारणसत्तासम्बन्धः कार्यत्वम् । नाप्यभूत्वाभावित्वम् । तस्यापि विचारासहत्वात् । अभूत्वाभावित्वं हि भिन्नकालक्रियाद्वयाधिकरणभूते कर्त्तरि सिद्धे सिद्धिमध्यास्ते । क्त्वान्तपदविशेषितवाक्यार्थत्वाद्भुक्त्वा

व्रजतीत्यादिवाक्यार्थवत् ॥ न चात्र भवनाभवनयोराधारभूतस्य कर्तुरनुभवोऽस्ति । अभवनाधारस्याविद्यमानत्वेन भवनाधारस्य च विद्यमानतया भावाभावयोरेकाश्रयविरोधात् । अविरोधे च तयोः पर्यायमात्रेणैव भेदो न वास्तव इति ॥ अस्तु वा यथाकथंचिदभूत्वाभावित्वं, तथापि तन्वादौ सर्वत्रानभ्युपगमाद्भागासिद्धम् । न हि महीमहीधराकूपारारामादयः प्रागभूत्वाभवन्तोऽभ्युपगम्यन्ते परैः । तेषां तैः सर्वदावस्थानाभ्युपगमात् ॥ अथ सावयवत्त्वेन तेषामपि सादित्वं प्रसाध्यते, तदप्यशिक्षितलक्षितम् । अवयवेषु वृत्तेरवयवैरारभ्यत्वेन च सावयवत्वानुपपत्तेः ॥ प्रथमपक्षे सावयवसामान्येनानेकान्तात् । द्वितीयपक्षे साध्याविशिष्टत्वात् ॥ अथ सन्निवेश एव सावयवत्वं तच्च घटादिवत् पृथिव्यादावुपलभ्यते इत्यभूत्वाभावित्वमभिधीयते तदप्यपेशलम् । सन्निवेशस्यापि विचारासहत्वात् ॥ स ह्यवयवसम्बन्धो भवेद्रचनाविशेषो वा । यद्यवयवसम्बन्धस्तदा गगनादिनानेकान्तः सकलमूर्तिमद्द्रव्यसंयोगनिबन्धनप्रदेशनानात्वस्यसद्भावात् । अथोपचरिता एव तत्र प्रदेशा इति चेत् तर्हि सकलमूर्तिमद्द्रव्यसम्बन्धस्याप्युपचरितत्वात्सर्वगतत्वमप्युपचरितं स्यात् । श्रोत्रस्यार्थक्रियाकारित्वं च न स्यात् । उपचरितप्रदेशरूपत्वात् ॥ धर्माद्गिना संस्काराच्चतः सेत्ययुक्तम् । उपचरितस्यासद्रूपस्य तेनोपकारा-

योगात् । खरविषाणस्येव ततो न किञ्चिदेतत् ॥ अथ रचनाविशेषस्तदा परम्प्रतिभागासिद्धत्वं तदवस्थमेवेति नाभूत्वाभावित्वं विचारं सहते ॥ नाप्याक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुध्द्युत्पादकत्वम् । तद्धि कृतसमयस्याकृतसमयस्य वा भवेत् ॥ कृतसमयस्य चेत् गगनादेरपि बुद्धिमद्धेतुकत्वं स्यात् । तत्रापि खननोत्सेचनात् कृतमितिगृहीतसङ्केतस्य कृतबुद्धिसम्भवात् । सा मिथ्येति चेत् भवदीयापि किं न स्यात् । बाधासद्भावस्य प्रतिप्रमाणविरोधस्य चान्यत्रापि समानत्वात् । प्रत्यक्षेणोभयत्रापि कर्तुरग्रहणात् ॥ क्षित्यादिकं बुद्धिमद्धेतुकं न भवति अस्मदाद्यनवग्राह्यपरिमाणाधारत्वात् गगनादिवदिति प्रमाणस्य साधारणत्वात् । तन्न कृतसमयस्य कृतबुध्द्युत्पादकत्वम् ॥ नाप्यकृतसमयस्याऽसिद्धत्वादविप्रतिपत्तिप्रसङ्गाच्च ॥ कारणव्यापारानुविधायित्वं च कारणमात्रापेक्षया यदीष्यते तदा विरुद्धं साधनम् । कारणविशेषापेक्षया चेदितरेतराश्रयत्वम् । सिद्धे हि कारणविशेषे बुद्धिमति तदपेक्षया कारणव्यापारानुविधायित्वं कार्यत्वम् । ततस्तद्विशेषसिद्धिरिति सन्निवेशविशिष्टत्वमचेतनोपादानत्वं चोक्तदोषदुष्टत्वान्न पृथक् चिन्त्यते । स्वरूपभागासिध्दत्वादेस्तत्रापि सुलभत्वात् ॥ विरुध्दाश्चामी हेतवो दृष्टान्तानुग्रहेण सशरीरासर्वज्ञपूर्वकत्वसाधनात् । न धूमात्पावकानुमानेऽप्ययं दोषः । तत्र ता-

र्णोपाण्णादिविशेषाधाराग्निमात्रव्याप्तधूमस्य दर्शनात् । नैवमत्र सर्वज्ञासर्वज्ञकर्तृविशेषाधिकरणतत्सामान्येन कार्यत्वस्य व्याप्तिः सर्वज्ञस्य कर्तुरतोऽनुमानात्प्रागासिध्दत्वात् ॥ व्यभिचारिणश्चामी हेतवो बुध्दिमत्कारणमन्तरेणापि विद्युदादीनां प्रादुर्भावसम्भवात् ॥ सुप्ताद्यवस्थायामबुध्दिपूर्वकस्यापि कार्यस्य दर्शनात् ॥ तदवश्यं तत्रापि भर्गाख्यं कारणमित्यतिमुग्धविलसितं, तद्व्यापारस्याप्यसम्भवादशरीरत्वात् ॥ ज्ञानमात्रेण कार्यकारित्वाघटनादिच्छाप्रयत्नयोः शरीराभावेऽसम्भवात्तदसम्भवश्च पुरातनैर्विस्तरेणाभिहित आप्तपरीक्षादौ । अतः पुनरत्र नोच्यते ॥ यच्च महेश्वरस्य क्लेशादिभिरपरामृष्टत्वं निरतिशयत्वमैश्वर्याद्युपेतत्वं तत्सर्वमपि गगनाब्जसौरभव्यावर्णनमिव निर्विषयत्वादुपेक्षामर्हति । ततो न महेश्वरस्याशेषज्ञत्वम् । नापि ब्रम्हणः । तस्यापि सद्भावावेदकप्रमाणाभावात् ॥ न तावत्प्रत्यक्षं तदावेदकमविप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् ॥ न चानुमानमविनाभाविलिङ्गाभावात् । ननु प्रत्यक्षं तद्ग्राहकमस्त्येव, अक्षिविस्फालनानन्तरं निर्विकल्पकस्य सन्मात्रविधिविषयतयोत्पत्तेः । सत्तायाश्च परमब्रह्मरूपत्वात् ॥ तथाचोक्तम्— अस्ति ह्यालोचनाज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् । बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुध्दवस्तुजम् ॥ न च विधिवत् परस्परव्यावृत्तिरप्यध्यक्षतः प्रतीयत

इति द्वैतसिद्धिः। तस्य निषेधाविषयत्वात् ॥ तथाचोक्तम्। आहु-र्विधातृप्रत्यक्षं न निषेधृविपश्चितः। नैकत्वे आगमस्तेन प्रत्यक्षेण प्रबाध्यते ॥ अनुमानादपि तत्सद्भावो विभाव्यत एव। तथाहि-ग्रामारामादयः पदार्थाः प्रतिभासान्तःप्रविष्टाः प्रतिभासमानत्वात्। यत्प्रतिभासते तत्प्रतिभासान्तःप्रविष्टम्। यथा प्रतिभासस्वरूपं प्र-तिभासन्ते च विवादापन्ना इति ॥ तदागमानामपि पुरुष एवेदं य-द्भूतं यच्च भाव्यमिति बहुलमुपलम्भात्। सर्वं वै खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन॥ आरामं तस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चन ॥ इति श्रुतेश्च ॥ ननु परमब्रह्मण एव परमार्थतत्त्वे कथं घटादिभेदोऽव-भासत इति न चोद्यम्। सर्वस्यापि तद्विवर्ततयावभासनात्। न चा-शेषभेदस्य तद्विवर्तत्वमसिद्धं प्रमाणप्रसिद्धत्वात्। तथाहि- विवा-दाध्यासितं विश्वमेककारणपूर्वकमेकरूपान्वितत्वात्। घटघटीश-रावोदञ्चनादीनां मृद्रूपान्वितानां यथा मृदेककारणपूर्वकत्वं सद्रूपे-णान्वितं च निखिलं वस्त्विति। तथाऽऽगमोऽप्यस्ति- "ऊर्णनाभ इवांशूनां चन्द्रकान्त इवाम्भसाम्। प्ररोहाणामिव प्लक्षः स हेतुः सर्व-जन्मिनामिति ॥ १ ॥" तदेतन्मदिरारसास्वादगद्गदोदितमिव मद-नकोद्रवाद्युपयोगजनितव्यामोहमुग्धविलसितमिव निखिलमवभासते विचारासहत्वात् ॥ तथा हि- यत्प्रत्यक्षसत्ताविषयत्वमभिहितं तत्र

किं निर्विशेषसत्ताविषयत्वं सविशेषसत्तावबोधकत्वम् वा? । न तावत्पौरस्त्यः पक्षः । सत्तायाः सामान्यरूपत्वात् । विशेषनिरपेक्षतयाऽनवभासनात् । शाबल्यादिविशेषानवभासने गोत्वाऽनवभासनवत् ॥ निर्विशेषं हि सामान्यं भवेच्छशविषाणवदित्यभिधानात् ॥ सामान्यरूपत्वं च सत्तायाः सत्सदित्यन्वयबुद्धिविषयत्वेन सुप्रसिद्धमेव ॥ अथ पाश्चात्यः पक्षः कक्षीक्रियते, तदा न परमपुरुषसिद्धिः । परस्परव्यावृत्ताकारविशेषाणामध्यक्षतोऽवभासनात् । यदपि साधनमभ्यधायि प्रतिभासमानत्वं तदपि न साधु, विचारासहत्वात् ॥ तथाहि प्रतिभासमानत्वं स्वतः परतो वा? । न तावत्स्वतोऽसिद्धत्वात् । परतश्चेद्विरुद्धम् । परतः प्रतिभासमानत्वं हि परं विना नोपपद्यते प्रतिभासनमात्रमपि न सिद्धिमधिवसति । तस्य तद्विशेषणान्तरीयकत्वात्तद्विशेषाभ्युपगमे च द्वैतप्रसक्तिः ॥ किञ्च धर्मिहेतुदृष्टान्ता अनुमानोपायभूताः प्रतिभासन्ते न वेति । प्रथमपक्षे प्रतिभासान्तःप्रविष्टाः प्रतिभासबहिर्भूता वा । यद्याद्यः पक्षस्तदा साध्यान्तःपातित्वान्न ततोऽनुमानम् । तद्बहिर्भावे तैरेव हेतोर्व्यभिचारः ॥ अप्रतिभासमानत्वेऽपि तद्व्यवस्थाभावात् ततो नानुमानमिति ॥ अथानाद्यविद्याविजृम्भितत्वात्सर्वमेतदसम्बद्धमित्यनल्पतमोविलसितम् । अविद्यायामप्युक्तदोषानुषङ्गात् । सकलविकल्पविकलत्वात्तस्या नैव

दोष इत्यप्यतिमुग्धभाषितम् । केनापि रूपेण तस्याः प्रतिभासाभावे तत्स्वरूपानवधारणात् ॥ अपरमप्यत्र विस्तरेण देवागमालङ्कारे चिन्तितामिति नेह प्रतन्यते ॥ यच्च परमब्रम्हविवर्त्तत्त्वमखिलभेदानामित्युक्तं । तत्राप्येकरूपेणान्वितत्वं हेतुरन्यत्रान्वीयमानद्वयाविनाभावित्वेन पुरुषाद्वैतं प्रतिबध्नातीति स्वेष्टविघातकारित्वाद्विरुद्धः । अन्वितत्वमेकहेतुके घटादावनेकहेतुके स्तम्भकुम्भाम्भोरुहादावप्युपलभ्यत इत्यनैकान्तिकश्च । किमर्थं चेदं कार्यमसौ विदधाति? अन्येन प्रयुक्तत्वात् कृपावशात् क्रीडावशात् स्वभावाद्वा? अन्येन प्रयुक्तत्वे स्वातन्त्र्यहानिर्द्वैतप्रसङ्गश्च । कृपावशादिति नोत्तरम् । कृपायां दुःखिनामकारुणप्रसङ्गात् । परोपकारकरणनिष्ठत्वात्तस्याः सृष्टेः प्रागनुकम्पाविषयप्राणिनामभावाच्च न सा युज्यते । कृपापरस्य प्रलयविधानायोगाच्च ॥ अदृष्टवशात्तद्विधाने स्वातन्त्र्यहानिः कृपापरस्य पीडाकारणादृष्टव्यपेक्षायोगाच्च ॥ क्रीडावशात्प्रवृत्तौ न प्रभुत्वं क्रीडोपायव्यपेक्षणाद्बालकवत् । क्रीडोपायस्य तत्साध्यस्य च युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गश्च । सति समर्थे कारणे कार्यस्यावश्यम्भावात् । अन्यथा क्रमेणापि सा ततो न स्यात् ॥ अथ स्वभावादसौ जगन्निर्मिमीते यथाग्निर्दहति वायुर्वातीति मतं, तदपि बालभाषितमेव पूर्वोक्तदोषानिवृत्तेः ॥ तथाहि— क्रमवर्तिविवर्तजातमखिलमपि युग-

पद्युत्पद्येत। अपेक्षणीयस्य सहकारिणोऽपि तत्साध्यत्वेन यौगपद्य-सम्भवात् उदाहरणवैषम्यं च। वन्ह्यादेः कादाचित्कस्वहेतुजनितस्य नियतशक्त्यात्मकत्वोपपत्तेरन्यत्र नित्यव्यापिसमर्थैकस्वभावकारणजन्यत्वेन देशकालप्रतिनियमस्य कार्ये दुरुपपादात्॥ तदेवं ब्रह्मणोऽसिद्धौ वेदानां तत्सुप्तप्रबुद्धावस्थात्वप्रतिपादनं परमपुरुषाख्य-महाभूतनिःश्वसिताभिधानं च गगनारविन्दमकरन्दव्यावर्णनवदनवधेयार्थविषयत्वादुपेक्षामर्हति॥ यच्चागमः प्रमाणं "सर्वं वै खल्विदं ब्रह्मेत्यादि" "ऊर्णनाभ इत्यादि" च तत्सर्वमुक्तविधिना अद्वैतविरोधीति नावकाशं लभते॥ न चापौरुषेय आगमोऽस्तीत्यग्रे प्रपञ्चयिष्यते। तस्मान्न पुरुषोत्तमोऽपि विचारणां प्राञ्चति॥

प्रत्यक्षेतरभेदभिन्नममलं मानं द्विधैवोदितम्।
देवैर्दीप्तगुणैर्विचार्य विधिवत्संख्याततेः संग्रहात्॥
मानानामिति तद्दिगप्यभिहितं श्रीरत्ननन्द्याह्वय-।
स्तद्व्याख्यानमदो विशुद्धधिषणैर्बोद्धव्यमव्याहतम्॥ १॥

मुख्यसंव्यवहाराभ्यां प्रत्यक्षमुपदर्शितम्।
देवोक्तमुपजीवद्भिः सूरिभिर्ज्ञापितं मया॥ २॥

इति परीक्षामुखस्य लघुवृत्तौ द्वितीयः समुद्देशः॥ २॥

अथेदानीमुद्दिष्टे प्रत्यक्षेतरभेदेन प्रमाणद्वित्वे प्रथमभेदं व्याख्याय, इतरद्व्याचष्टे—

॥ परोक्षमितरदिति ॥ १ ॥

उक्तप्रतिपक्षमितरच्छब्दो ब्रूते । ततः प्रत्यक्षादितरदिति लभ्यते, तच्च परोक्षमिति ॥ तस्य च सामग्रीस्वरूपे निरूपयन्नाह—

प्रत्यक्षादिनिमित्तं स्मृतिप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदमिति २

प्रत्यक्षादिनिमित्तमित्यत्रादिशब्देन परोक्षमपि गृह्यते । तच्च यथावसरं निरूपयिष्यते ॥ प्रत्यक्षादिनिमित्तं यस्य इति विग्रहः ॥ स्मृत्यादिषु द्वंद्वः ॥ ते भेदा यस्य इति विग्रहः ॥ तत्र स्मृतिं क्रमप्राप्तां दर्शयन्नाह—

॥ संस्कारोद्बोधनिबन्धना तदित्याकारा स्मृतिरिति ॥ ३ ॥

संस्कारस्योद्बोधः प्राकट्यं स निबन्धनं यस्याः सा तथोक्ता । तदित्याकारा तदित्युल्लेखिनी, एवम्भूता स्मृतिर्भवतीति शेषः ॥ उदाहरणमाह—

॥ स देवदत्तो यथेति ॥ ४ ॥

प्रत्यभिज्ञानं प्राप्तकालमाह—

॥ दर्शनस्मरणकारणकं सङ्कलनं प्रत्यभिज्ञानम् । तदेवेदं तत्सदृशं तद्विलक्षणं तत्प्रतियोगीत्यादि ॥ ५ ॥

अत्र दर्शनस्मरणकारणकत्त्वात् सादृश्यादिविषयस्यापि प्रत्यभिज्ञानत्त्वमुक्तम् । येषां तु सादृश्यविषयमुपमानाख्यं प्रमाणान्तरं तेषां वैलक्षण्यादिविषयं प्रमाणान्तरमनुषज्येत ॥ तथा चोक्तम्—
"॥ उपमानं प्रसिद्धार्थसाधर्म्यात्साध्यसाधनम् । तद्वैधर्म्यात्प्रमाणं किं स्यात्संज्ञिप्रतिपादनम् ॥ १ ॥ इदमल्पं महद्दूरमासन्नं प्रांशु नेति वा । व्यपेक्षातः समक्षेऽर्थे विकल्पः साधनान्तरमिति ॥ २ ॥
एषां क्रमेणोदाहरणं दर्शयन्नाह—

यथा स एवायं देवदत्तः ॥ ६ ॥ गोसदृशो गवयः ॥ ७ ॥ गोविलक्षणो महिषः ॥ ८ ॥ इदमस्माद्दूरम् ॥ ९ ॥ वृक्षोऽयमित्यादि ॥ १० ॥

आदिशब्देन— "पयोम्बुभेदी हंसः स्यात् षट्पादैर्भ्रमरः स्मृतः ॥ सप्तपर्णस्तु तत्त्वज्ञैर्विज्ञेयो विषमच्छदः ॥ १ ॥ पञ्चवर्णं भवेद्रत्नं मेचकाख्यं पृथुस्तनी ॥ युवतिश्चैकशृङ्गोऽपि गण्डकः परिकीर्तितः ॥ २ ॥ शरभोऽप्यष्टभिः पादैः सिंहश्चारुसटान्वितः ॥ इत्येवमादिशब्दश्रवणात्तथाविधानेव मरालादीनवलोक्य तथा सत्यापयति यदा तदा तत्सङ्कलनमपि प्रत्यभिज्ञानमुक्तं, दर्शनस्मरणकारणत्वाविशेषात् ॥ परेषां तु तत्प्रमाणान्तरमेवोपपद्यते उपमानादौ तस्यान्तर्भावाभावात् । अथोहोऽवसरप्राप्त इत्याह—

॥ उपलम्भानुपलम्भनिमित्तं व्याप्तिज्ञानमूहः ॥ ११ ॥

॥ इदमस्मिन्सत्येव भवत्यसति न भवत्येवेति च ॥ १२ ॥

उपलम्भः प्रमाणमात्रमत्र गृह्यते। यदि प्रत्यक्षमेवोपलम्भशब्देनोच्यते तदा साधनेष्वनुमेयेषु व्याप्तिज्ञानं न स्यात् ॥ अथ व्याप्तिः सर्वोपसंहारेण प्रतीयते, सा कथमतीन्द्रियस्य साधनस्यातीन्द्रियेण साध्येन भवेदिति। नैवं प्रत्यक्षविषयेष्विवानुमानविषयेष्वपि व्याप्तेरविरोधात् ॥ तज्ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात् ॥ उदाहरणमाह–

॥ यथाग्नावेव धूमस्तदभावे न भवत्येवेति च ॥ १३ ॥

इदानीमनुमानं क्रमायातमिति तल्लक्षणमाह–

साधनात्साध्यविज्ञानमनुमानम् ॥ १४ ॥

साधनस्य लक्षणमाह–

॥ साध्याविनाभावित्वेन निश्चितो हेतुः ॥ १५ ॥

ननु त्रैरूप्यमेव हेतोर्लक्षणं, तस्मिन्सत्येव हेतोरसिद्धादिदोषपरिहारोपपत्तेः। तथाहि– पक्षधर्मत्वमसिद्धत्वव्यवच्छेदार्थमभिधीयते। सपक्षे सत्त्वं तु विरुद्धत्वापनोदार्थम्। विपक्षे चासत्त्वमेवानैकान्तिकव्युदासार्थमिति ॥ तदुक्तम्। "हेतोस्त्रिष्वपि रूपेषु निर्णयस्तेन वर्णितः। असिद्धाविपरीतार्थव्यभिचारिविपक्षतः

अत्र दर्शनस्मरणकारणकत्त्वात् सादृश्यादिविषयस्यापि प्रत्यभिज्ञानत्वमुक्तम् । येषां तु सादृश्यविषयमुपमानाख्यं प्रमाणान्तरं तेषां वैलक्षण्यादिविषयं प्रमाणान्तरमनुषज्येत ॥ तथा चोक्तम्–" ॥ उपमानं प्रसिद्धार्थसाधर्म्यात्साध्यसाधनम् । तद्वैधर्म्यात्प्रमाणं किं स्यात्संज्ञिप्रतिपादनम् ॥ १ ॥ इदमल्पं महद्दूरमासन्नं प्रांशु नेति वा । व्यपेक्षातः समक्षेऽर्थे विकल्पः साधनान्तरमिति ॥ २ ॥ एषां क्रमेणोदाहरणं दर्शयन्नाह—

यथा स एवायं देवदत्तः ॥ ६ ॥ गोसदृशो गवयः ॥ ७ ॥ गोविलक्षणो महिषः ॥ ८ ॥ इदमस्माद्दूरम् ॥ ९ ॥ वृक्षोऽयमित्यादि ॥ १० ॥

आदिशब्देन— "पयोम्बुभेदी हंसः स्यात् षट्पादैर्भ्रमरः स्मृतः ॥ सप्तपर्णस्तु तत्त्वज्ञैर्विज्ञेयो विषमच्छदः ॥ १ ॥ पञ्चवर्णं भवेद्रत्नं मेचकाख्यं पृथुस्तनी ॥ युवतिश्चैकशृङ्गोऽपि गण्डकः परिकीर्तितः ॥ २ ॥ शरभोऽप्यष्टभिः पादैः सिंहश्चारुसटान्वितः ॥ इत्येवमादिशब्दश्रवणात्तथाविधानेव मरालादीनवलोक्य तथा सत्यापयति यदा तदा तत्सङ्कलनमपि प्रत्यभिज्ञानमुक्तं, दर्शनस्मरणकारणत्वाविशेषात् ॥ परेषां तु तत्प्रमाणान्तरमेवोपपद्यते उपमानादौ तस्यान्तर्भावाभावात् । अथोहोऽवसरप्राप्त इत्याह–

॥ उपलम्भानुपलम्भनिमित्तं व्याप्तिज्ञानमूहः ॥ ११ ॥

॥ इदमस्मिन्सत्येव भवत्यसति न भवत्येवेति च ॥ १२ ॥

उपलम्भः प्रमाणमात्रमत्र गृह्यते । यदि प्रत्यक्षमेवोपलम्भशब्देनोच्यते तदा साधनेष्वनुमेयेषु व्याप्तिज्ञानं न स्यात् ॥ अथ व्याप्तिः सर्वोपसंहारेण प्रतीयते, सा कथमतीन्द्रियस्य साधनस्यातीन्द्रियेण साध्येन भवेदिति । नैवं प्रत्यक्षविषयेष्विवानुमानविषयेष्वपि व्याप्तेरविरोधात् ॥ तज्ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात् ॥

उदाहरणमाह–

॥ यथाग्नावेव धूमस्तदभावे न भवत्येवेति च ॥ १३ ॥

इदानीमनुमानं क्रमायातमिति तल्लक्षणमाह–

साधनात्साध्यविज्ञानमनुमानम् ॥ १४ ॥

साधनस्य लक्षणमाह–

॥ साध्याविनाभावित्वेन निश्चितो हेतुः ॥ १५ ॥

ननु त्रैरूप्यमेव हेतोर्लक्षणं, तस्मिन्सत्येव हेतोरसिद्धादिदोषपरिहारोपपत्तेः । तथाहि– पक्षधर्मत्वमसिद्धत्वव्यवच्छेदार्थमभिधीयते । सपक्षे सत्त्वं तु विरुद्धत्वापनोदार्थम् । विपक्षे चासत्त्वमेवानैकान्तिकव्युदासार्थमिति ॥ तदुक्तम् । “हेतोस्त्रिष्वपि रूपेषु निर्णयस्तेन वर्णितः । असिद्धविपरीतार्थव्यभिचारिविपक्षतः

इति ॥ १ ॥ तदयुक्तं— अविनाभाव नियमनिश्चयादेव दोष-त्रयपरिहारोपपत्तेः। अविनाभावो ह्यन्यथानुपपन्नत्त्वं, तच्चासि-द्धस्य न सम्भवत्येव। अन्यथानुपपन्नत्वमसिध्दस्य न सिध्यती-त्यभिधानात् ॥ नापि विरुद्धस्य तल्लक्षणत्वोपपत्तिर्विपरीतनिश्चिता-विनाभाविनि यथोक्तसाध्याविनाभावनियमलक्षणस्यानुपपत्तेर्विरो-धात् ॥ व्यभिचारिण्यपि न प्रकृतलक्षणावकाशः। तत एव त-तोऽन्यथाऽनुपपत्तिरेव श्रेयसी। न त्रिरूपता। तस्यां सत्यामपि यथोक्तलक्षणाभावे हेतोर्गमकत्वादर्शनात् ॥ तथाहि— स श्याम-स्तत्पुत्रत्वादितरतत्पुत्रवदित्यत्र त्रैरूप्यसम्भवेऽपि वै गमकत्वमुप-लक्ष्यते। अथ विपक्षाद्व्यावृत्तिर्नियमवती तत्र न दृश्यते। ततो न गमकत्वमिति। तदपि मुग्धविलसितमेव। तस्या एवाविना-भावरूपत्वात् ॥ इतररूपसद्भावेऽपि तदभावे हेतोः स्वसाध्यसिद्धि-म्प्रति गमकत्वानिष्टेः सैव प्रधानं लक्षणमक्षूणमुपलक्षणीयमिति ॥ तत्सद्भावे चेतररूपद्वयनिरपेक्षतया गमकत्वोपपत्तेश्च। यथा सन्त्य-द्वैतवादिनोऽपि प्रमाणानिष्टानिष्टसाधनदूषणाऽन्यथाऽनुपपत्तेः ॥ न-चात्र पक्षधर्मत्वं सपक्षान्वयो वाऽस्ति। केवलमविनाभावमात्रेण गमकत्वप्रतीतेः ॥ यदप्यपरमुक्तं परैः पक्षधर्मताभावेऽपि काकस्य कार्ष्ण्याद्धवलः प्रासाद इत्यस्यापि गमकत्वापत्तिरिति तदप्यनेन

निरस्तम् ॥ अन्यथानुपपत्तिबलेनैव पक्षधर्मस्यापि साधुत्वाभ्युपगमात् ॥ न चेह साऽस्ति । ततोऽविनाभाव एव हेतोः प्रधानं लक्षणमभ्युपगन्तव्यम् । तस्मिन्सत्यसति त्रिलक्षणत्वेऽपि हेतोर्गमकत्वदर्शनादिति न त्रैरूप्यं हेतुलक्षणमव्यापकत्वात् ॥ सर्वेषां क्षणिकत्वे साध्ये सत्त्वादेः साधनस्य सपक्षे सतोऽपि स्वयं सौगतैर्गमकत्वाभ्युपगमात् ॥ एतेन पञ्चलक्षणत्वमपि योगपरिकल्पितं न हेतोरुपपत्तिमियर्तीत्यभिहितं बोद्धव्यम् । पक्षधर्मत्वे सत्यन्वयव्यतिरेकावबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चेति पञ्चलक्षणानि, तेषामप्यविनाभावप्रपञ्चतैवाबाधितविषयस्याविनाभावायोगात् । सत्प्रतिपक्षस्येवेति साध्याभासविषयत्वेनासम्यग्घेतुत्वाच्च ॥ यथोक्तपक्षविषयत्वाभावात्तद्दोषेणैव दुष्टत्वात् । अतः स्थितं साध्याविनाभावित्वेन निश्चितो हेतुरिति ॥ इदानीमविनाभावभेदं दर्शयन्नाह—

॥ **सहक्रमभावनियमोऽविनाभावः** ॥ १६ ॥

तत्र सहभावनियमस्य विषयं दर्शयन्नाह—

॥ **सहचारिणोर्व्याप्यव्यापकयोश्च सहभावः** ॥ १७ ॥

सहचारिणो रूपरसयोर्व्याप्यव्यापकयोश्च वृक्षत्वशिंशपात्वयोरिति । सप्तम्या विषयो निर्दिष्टः ॥ क्रमभावनियमस्य विषयं दर्शयन्नाह—

॥ पूर्वोत्तरचारिणोः कार्यकारणयोश्च क्रमभावः ॥ १८ ॥

पूर्वोत्तरचारिणोः कृत्तिकोदयशकटोदययोः कार्यकारणयोश्च धूमधूमध्वजयोः क्रमभावः ॥ नन्वेवम्भूतस्याविनाभावस्य न प्रत्यक्षेण ग्रहणं, तस्य सन्निहितविषयत्वात् ॥ नाप्यनुमानेन, प्रकृतापरानुमानकल्पनायामितरेतराश्रयत्वानवस्थावतारात् ॥ आगमादेरपि भिन्नविषयत्वेन सुप्रसिद्धत्वान्न ततोऽपि तत्प्रतिपत्तिरित्याशंकायामाह—

॥ तर्कात्तन्निर्णयः ॥ १९ ॥

तर्काद्यथोक्तलक्षणादूहात्तन्निर्णय इति ॥ अथेदानीं साध्यलक्षणमाह—

॥ इष्टमबाधितमसिद्धं साध्यम् ॥ २० ॥

अत्रापरे दूषणमाचक्षते— आसनशयनभोजनयाननिधुवनादेरपीष्टत्वात्तदपि साध्यमनुषज्यत इति । तेऽप्यतिबालिशा अप्रस्तुतप्रलापित्वात् ॥ अत्र हि साधनमधिक्रियते । तेन साधनविषयत्वेनेप्सितमिष्टमुच्यते ॥ इदानीं स्वाभिहितसाध्यलक्षणस्य विशेषणानि सफलयन्नसिद्धविशेषणं समर्थयितुमाह—

॥ सन्दिग्धविपर्यस्ताव्युत्पन्नानां साध्यत्वं यथा स्यादित्यसिद्धपदम् ॥ २१ ॥

तत्र सन्दिग्धं स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यनवधारणेनोभयकोटिपरामर्शि-संशयाकलितं वस्तु उच्यते ॥ विपर्यस्तं तु विपरीतावभासिविपर्ययज्ञानविषयभूतं रजतादि ॥ अव्युत्पन्नं तु नामजातिसंख्यादिविशेषापरिज्ञानेनानिर्णीतविषयानध्यवसायग्राह्यम् ॥ एषां साध्यत्वप्रतिपादनार्थमसिद्धपदोपादानमित्यर्थः ॥ अधुनेष्टाबाधितविशेषणद्वयस्य साफल्यं दर्शयन्नाह—

॥ अनिष्टाध्यक्षादिबाधितयोः साध्यत्वं माभूदितीष्टाबाधितवचनम् ॥ २२ ॥

अनिष्टो मीमांसकस्यानित्यः शब्दः प्रत्यक्षादिबाधितश्चाश्रावणत्वादिः । आदिशब्देनानुमानागमलोकस्ववचनबाधितानां ग्रहणम् । तदुदाहरणं चाकिञ्चित्करस्य हेत्वाभासस्य निरूपणावसरे स्वयमेव ग्रन्थकारः प्रपञ्चयिष्यतीत्युपरम्यते ॥ तत्रासिद्धपदं प्रतिवाद्यपेक्षयैव, इष्टपदं तु वाद्यपेक्षयेति विशेषमुपदर्शयितुमाह—

॥ नचासिद्धवदिष्टं प्रतिवादिनः ॥ २३ ॥

अयमर्थः— न हि सर्वं सर्वापेक्षया विशेषणमपि तु किञ्चित्कमप्युद्दिश्य भवतीति । असिद्धवदिति व्यतिरेकमुखेनोदाहरणम् । यथा असिद्धं प्रतिवाद्यपेक्षया न तथेष्टमित्यर्थः ॥ कुत एतदित्याह—

॥ प्रत्यायनाय हीच्छा वक्तुरेव ॥ २४ ॥

इच्छायाः खलु विषयीकृतमिष्टमुच्यते। प्रत्यायनाय हीच्छा वक्तुरेवेति॥ तत्र साध्यं धर्मः किं वा तद्विशिष्टो धर्मीति प्रश्ने तद्भेदं दर्शयन्नाह–

॥ साध्यं धर्मः क्वचित्तद्विशिष्टो वा धर्मीति॥ २५॥

सोपस्काराणि वाक्यानि भवन्ति। ततोऽयमर्थो लभ्यते– व्याप्तिकालापेक्षया तु साध्यं धर्मः। क्वचित्प्रयोगकालापेक्षया तु तद्विशिष्टो धर्मी साध्यः॥ अस्यैव धर्मिणो नामान्तरमाह–

॥ पक्ष इति यावत्॥ २६॥

ननु धर्मधर्मिसमुदायः पक्ष इति पक्षस्वरूपस्य पुरातनैर्निरूपितत्वाद्धर्मिणस्तद्वचने कथं न राद्धान्तविरोध इति॥ नैवं– साध्यधर्माधारतया विशेषितस्य धर्मिणः पक्षत्ववचनेऽपि दोषानवकाशात्। रचनावैचित्र्यमात्रेण तात्पर्यस्यानिराकृतत्वात्सिद्धान्ताविरोधात्॥ अत्राह सौगतः भवतु नाम धर्मी पक्षव्यपदेशभाक् तथापि सविकल्पबुद्धौ परिवर्तमान एव न वास्तवः। सर्व एवानुमानानुमेयव्यवहारो बुध्द्यारूढेन धर्मधर्मिन्यायेन बहिःसदसत्वमपेक्षत इत्यभिधानादिति तन्निरासार्थमाह–

॥ प्रसिद्धो धर्मीति॥ २७॥

अयमर्थः– नेयं विकल्पबुद्धिर्बहिरन्तर्वा नासादितालम्बनभावा

धर्मिणं व्यवस्थापयति। तदवास्तवत्वेन तदाधारसाध्यसाधनयोरपि चास्तवत्वानुपपत्तेस्तद्बुद्धेः पारंपर्येणापि वस्तुव्यवस्थानिबन्धनत्वायोगात्। ततो विकल्पेनान्येन वा व्यवस्थापितः पर्वतादिर्विषयभावं भजन्नेव धर्मितां प्रतिपद्यत इति स्थितं प्रसिद्धो धर्मीति। तत्प्रसिद्धिश्च क्वचिद्विकल्पतः क्वचित्प्रमाणतः क्वचिच्चोभयत इति नैकान्तेन विकल्पाधिरूढस्य प्रमाणप्रसिद्धस्य वा धर्मित्वम्॥ ननु धर्मिणो विकल्पात्प्रतिपत्तौ किं तव साध्यमित्याशङ्कायामाह—

॥ विकल्पसिद्धे तस्मिन्सत्तेतरे साध्ये ॥ २८ ॥

तस्मिन्धर्मिणि विकल्पसिद्धे सत्ता च तदपेक्षयेतराऽसत्ता च ते द्वे अपि साध्ये सुनिर्णितासम्भवद्बाधकप्रमाणबलेन योग्यानुपलब्धिबलेन चेति शेषः॥ अत्रोदाहरणमाह—

॥ अस्ति सर्वज्ञो नास्ति खरविषाणमिति ॥ २९ ॥

सुगमम्॥ ननु धर्मिण्यसिद्धसत्ताके भावाभावोभयधर्माणामसिद्धविरुद्धानैकान्तिकत्त्वादनुमानविषयत्त्वायोगात् कथं सत्तेतरयोः साध्यत्त्वम्?॥ तदुक्तम्— असिद्धो भावधर्मश्चेद्व्यभिचार्युभयाश्रितः। विरुद्धो धर्मो भावस्य सा सत्ता साध्यते कथम्। इति॥ तदयुक्तम्— मानसप्रत्यक्षे भावरूपस्यैव धर्मिणः प्रतिपन्नत्वात्॥ न च तत्सिद्धौ तत्सत्त्वस्यापि प्रतिपन्नत्वाद्व्यर्थमनुमानम्। तद-

भ्युपेतमपि वैय्यात्याद्यदा परो न प्रतिपद्यते तदाऽनुमानस्य साफल्यात् ॥ न च मानसज्ञानाद्गगनकुसुमादेरपि सद्भावसम्भावनाऽतोऽतिप्रसङ्गः। तज्ज्ञानस्य बाधकप्रत्ययव्यपाकृतसत्ताकवस्तुविषयतया मानसप्रत्यक्षाभासत्त्वात् ॥ कथं तर्हि तुरगशृङ्गादेर्धर्मित्त्वमिति न चोद्यम्— धर्मिप्रयोगकाले बाधकप्रत्ययानुदयात्सत्त्वसम्भावनोपपत्तेः ॥ न च सर्वज्ञादौ साधकप्रमाणासत्त्वेन सत्त्वंप्रति संशीतिः सुनिश्चितासम्भवद्बाधकप्रमाणत्वेन सुखादाविव सत्त्वनिश्चयात्तत्र संशयायोगात् ॥ इदानीं प्रमाणोभयसिद्धे धर्मिणि किं साध्यमित्याशङ्कायामाह—

॥ प्रमाणोभयसिद्धे तु साध्यधर्मविशिष्टता ॥ ३० ॥

साध्ये इति शब्दः प्राक् द्विवचनान्तोऽप्यर्थवशादेकवचनान्ततया सम्बध्यते। प्रमाणं चोभयं च विकल्पप्रमाणद्वयं, ताभ्यां सिद्धे धर्मिणि साध्यधर्मविशिष्टता साध्या ॥ अयमर्थः— प्रमाणप्रतिपन्नमपि वस्तु विशिष्टधर्माधारतया विवादपदमारोहतीति साध्यतां नातिवर्त्तत इति ॥ एवमुभयसिद्धेऽपि योज्यम् ॥ प्रमाणोभयसिद्धं धर्मिद्वयं क्रमेण दर्शयन्नाह—

॥ अग्निमानयं देशः परिणामी शब्द इति यथा ॥ ३१ ॥

देशो हि प्रत्यक्षेण सिद्धः शब्दस्तूभयसिद्धः। नहि प्रत्यक्षेणा-

र्वाग्दर्शिभिरनियतदिग्देशकालावच्छिन्नाः सर्वे शब्दा निश्चेतुं पार्यन्ते । सर्वदर्शिनस्तु तन्निश्चयेऽपि तं प्रत्यनुमानानर्थक्यात् ॥ प्रयोगकालापेक्षया धर्मविशिष्टधर्मिणः साध्यत्त्वमभिधाय व्याप्तिकालापेक्षया साध्यनियमं दर्शयन्नाह—

॥ व्याप्तौ तु साध्यं धर्म एवेति ॥ ३२ ॥

सुगमम् ॥ धर्मिणोऽपि साध्यत्त्वे को दोष इत्यत्राह—

॥ अन्यथा तद्घटनादिति ॥ ३३ ॥

उक्तविपर्ययेऽन्यथाशब्दः । धर्मिणः साध्यत्वे तदघटनात् व्याप्त्यघटनादिति हेतुः ॥ न हि धूमदर्शनात्सर्वत्र पर्वतोऽग्निमानिति व्याप्तिः शक्या कर्तुं प्रमाणविरोधात् ॥ नन्वनुमाने पक्षप्रयोगस्यासम्भवात् प्रसिद्धो धर्मीत्यादिवचनमयुक्तम् । तस्य सामर्थ्यलब्धत्वात् ॥ तथापि तद्वचने पुनरुक्तताप्रसङ्गात् । अर्थादापन्नस्यापि पुनर्वचनं पुनरुक्तमित्यभिधानादिति सौगतस्तत्राह—

॥ साध्यधर्माधारसन्देहापनोदाय गम्यमानस्यापि पक्षस्य वचनम् ॥ ३४ ॥

साध्यमेव धर्मस्तस्याधारस्तत्र सन्देहो महानसादिः पर्वतादिर्वेति । तस्यापनोदो व्यवच्छेदस्तदर्थं गम्यमानस्यापि साध्यसाधनयोर्गाप्यव्यापकभावप्रदर्शनान्यथानुपपत्तेस्तदाधारस्य गम्यमान-

स्यापि पक्षस्य वचनं प्रयोगः ॥ अत्रोदाहरणमाह—

साध्यधर्मिणि साधनधर्मावबोधनाय पक्षधर्मोपसंहारवत् ३५

साध्येन विशिष्टो धर्मी पर्वतादिस्तत्र साधनधर्मावबोधनाय पक्षधर्मोपसंहारवत् । पक्षधर्मस्य हेतोरुपसंहार उपनयस्तद्वदिति ॥ अयमर्थः— साध्यव्याप्तसाधनप्रदर्शनेन तदाधारावगतावपि नियतधर्मिसम्बन्धिताप्रदर्शनार्थं यथोपनयस्तथा साध्यस्य विशिष्टधर्मिसम्बन्धितावबोधनाय पक्षवचनमपीति ॥ किञ्च हेतुप्रयोगेऽपि समर्थनमवश्यं वक्तव्यम् । असमर्थितस्य हेतुत्वायोगात् ॥ तथा च समर्थनोपन्यासादेव हेतोः सामर्थ्यसिद्धत्वाद्धेतुप्रयोगोऽनर्थकः स्यात् । हेतुप्रयोगाभावे कस्य समर्थनमिति चेत्— पक्षप्रयोगाभावे क हेतुर्वर्ततामिति समानमेतत् ॥ तस्मात्कार्यस्वभावानुपलम्भभेदेन पक्षधर्मत्वादिभेदेन च त्रिधा हेतुमुक्त्वा समर्थयमानेन पक्षप्रयोगोऽप्यभ्युपगन्तव्य एवेति ॥ अमुमेवार्थमाह—

॥ को वा त्रिधा हेतुमुक्त्वा समर्थयमानो न पक्षयति ॥३६॥

को वा वादी प्रतिवादी चेत्यर्थः । किलार्थे वा शब्दः । युक्त्या पक्षप्रयोगस्यावश्यंभावे कः किल न पक्षयति? पक्षं न करोत्यपि तु करोत्येव ॥ किं कुर्वन्समर्थयमानः । किं कृत्वा हेतुमुक्त्वैव । न पुनरनुक्त्वेत्यर्थः । समर्थनं हि हेतोरसिद्धत्वादिदोषपरिहारेण स्व-

साध्यसाधनसामर्थ्यप्ररूपणप्रवणं वचनम्। तच्च हेतुप्रयोगोत्तरकालं परेणाङ्गीकृतमित्युक्त्वेति वचनम् ॥ ननु भवतु पक्षप्रयोगस्तथापि पक्षहेतुदृष्टान्तभेदेन त्र्यवयवमनुमानमिति सांख्यः । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयभेदेन चतुरवयवमिति मीमांसकः । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनभेदात्पञ्चावयवमिति यौगः । तन्मतमपाकुर्वन्स्वमतसिद्धमवयवद्वयमेवोपदर्शयन्नाह--

॥ एतद्द्वयमेवानुमानाङ्गं नोदाहरणमिति ॥ ३७ ॥

एतयोः पक्षहेत्वोर्द्वयमेव नातिरिक्तमित्यर्थः । एवकारेणैवोदाहरणादिव्यवच्छेदे सिध्देऽपि परमतनिरासार्थं पुनर्नोदाहरणमित्युक्तम् । तध्दि किं साध्यप्रतिपत्त्यर्थमुतस्विध्देतोरविनाभावनियमार्थमाहोस्विद्व्याप्तिस्मरणार्थमिति विकल्पान् क्रमेण दूषयन्नाह---

॥ न हि तत्साध्यप्रतिपत्त्यङ्गं तत्र यथोक्तहेतोरेव व्यापारात् ॥

तदुदाहरणं साध्यप्रतिपत्तेरङ्गं कारणं नेति सम्बन्धः । तत्र साध्यप्रतिपत्तौ यथोक्तस्य साध्याविनाभावित्वेन निश्चितस्य हेतोर्व्यापारादिति ॥ द्वितीयविकल्पं शोधयन्नाह—

॥ तदविनाभावनिश्चयार्थं वा विपक्षे बाधकादेव तत्सिध्देः ॥

तदिति वर्तते । नेति च । तेनायमर्थः तदुदाहरणं तेन साध्येनाविनाभावनिश्चयार्थं वा न भवतीति । विपक्षे बाधकादेव

तत्सिद्धेरविनाभावनिश्चयसिध्देः ॥ किञ्च व्यक्तिरूपं निदर्शनं तत्कथं साकल्येन व्याप्तिं गमयेत् । व्यक्त्यन्तरेषु व्याप्त्यर्थं पुनरुदाहरणान्तरं मृग्यम् । तस्यापि व्यक्तिरूपत्वेन सामान्येन व्याप्तेरवधारयितुमशक्यत्वादपरापरतदन्तरापेक्षायामनवस्था स्यात् ॥ एतदेवाह--

॥ व्यक्तिरूपं च निदर्शनं सामान्येन तु व्याप्तिस्तत्रापि तद्विप्रतिपत्तावनवस्थानं स्यात् दृष्टान्तान्तरापेक्षणात् ॥४०॥

तत्रापि उदाहरणेऽपि । तद्विप्रतिपत्तौ सामान्यव्याप्तिविप्रतिपत्तावित्यर्थः ॥ शेषं व्याख्यातम् ॥ तृतीयविकल्पे दूषणमाह--

नापि व्याप्तिस्मरणार्थं तथाविधहेतुप्रयोगादेव तत्स्मृतेः ॥

गृहीतसम्बन्धस्य हेतुप्रदर्शनेनैव व्याप्तिसिद्धिरगृहीतसम्बन्धस्य दृष्टान्तशतेनापि न तत्स्मरणमनुभूतविषयत्वात्स्मरणस्येति भावः ॥ तदेवमुदाहरणप्रयोगस्य साध्यार्थंप्रति नोपयोगित्वं प्रत्युत संशयहेतुत्वमेवेति दर्शयति

॥ तत्परमभिधीयमानं साध्यधर्मिणि साध्यसाधने सन्देहयति ॥ ४२ ॥

तदुदाहरणं परं केवलमभिधीयमानं साध्यधर्मिणि साध्यविशिष्टे धर्मिणि साध्यसाधने सन्देहयति सन्देहवती करोति। दृष्टान्तधर्मिणि

साध्यव्याप्तसाधनोपदर्शनेऽपि साध्यधर्मिणि तन्निर्णयस्य कर्तुमशक्यत्वादिति शेषः ॥ अमुमेवार्थं व्यतिरेकमुखेन समर्थयमानः प्राह—

॥ कुतोऽन्यथोपनयनिगमने ॥ ४३ ॥

अन्यथा संशयहेतुत्वाभावे कस्माद्धेतोरुपनयनिगमने प्रयुज्येते ॥ अपरः प्राह— उपनयनिगमनयोरप्यनुमानाङ्गत्वमेव, तदप्रयोगे निरवकरसाध्यसंवित्तेरयोगादिति । तन्निषेधार्थमाह—

॥ न च ते तदङ्गे । साध्यधर्मिणि हेतुसाध्ययोर्वचनादेवासंशयात् ॥ ४४ ॥

ते उपनयनिगमने अपि वक्ष्यमाणलक्षणे तस्यानुमानस्याङ्गे न भवतः । साध्यधर्मिणि हेतुसाध्ययोर्वचनादेवेत्येवकारेण दृष्टान्तादिकमन्तरेणेत्यर्थः ॥ किञ्चाभिधायापि दृष्टान्तादिकं समर्थनमवश्यं वक्तव्यमसमर्थितस्याहेतुत्वादिति तदेव वरं हेतुरूपमनुमानावयवो वाऽस्तु साध्यसिद्धौ तस्यैवोपयोगान्नोदाहरणादिकमेतदेवाह—

॥ समर्थनं वा वरं हेतुरूपमनुमानावयवो वाऽस्तु साध्ये तदुपयोगात् ॥ ४५ ॥

प्रथमो वाशब्द एवकारार्थे । द्वितीयस्तु पक्षान्तरसूचने । शेषं सुगमम् ॥ ननु दृष्टान्तादिकमन्तरेण मन्दधियामवबोधयितुमशक्यत्वात्कथं पक्षहेतुप्रयोगमात्रेण तेषां साध्यविप्रतिपत्तिरिति तत्राह—

॥ बालव्युत्पत्त्यर्थं तत्त्रयोपगमे शास्त्र एवासौ न वादेऽनुपयोगादिति ॥ ४६ ॥

बालानां अल्पप्रज्ञानां व्युत्पत्त्यर्थं तेषामुदाहरणादीनां त्रयोपगमे शास्त्र एवासौ तत्त्रयोपगमो न वादे नहि वादकाले शिष्या व्युत्पाद्याः। व्युत्पन्नानामेव तत्राधिकारादिति ॥ बालव्युत्पत्त्यर्थं तत्त्रयोपगम इत्यादिना शास्त्रेऽभ्युपगतमेवोदाहरणादित्रयमुपदर्शयति—

॥ दृष्टान्तो द्वेधा । अन्वयव्यतिरेकभेदादिति ॥ ४७ ॥

दृष्टावन्तौ साध्यसाधनलक्षणौ धर्मावन्वयमुखेन व्यतिरेकद्वारेण वा यत्र स दृष्टान्त इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणात्। स द्वेधैवोपपद्यते ॥ तत्रान्वयदृष्टान्तं दर्शयन्नाह—

॥ साध्यव्याप्तं साधनं यत्र प्रदर्श्यते सोऽन्वयदृष्टान्तः ॥ ४८

साध्येन व्याप्तं नियतं साधनं हेतुर्यत्र दर्श्यते व्याप्तिपूर्वकतयेति भावः ॥ द्वितीयभेदमुपदर्शयति—

॥ साध्याभावे साधनाभावो यत्र कथ्यते स व्यतिरेकदृष्टान्तः ॥ ४९ ॥

असत्यसद्भावो व्यतिरेकः। तत्प्रधानो दृष्टन्तो व्यतिरेकदृष्टान्तः। साध्याभावे साधनस्याभाव एवेति सावधारणं द्रष्टव्यम् ॥ क्रमप्राप्तमुपनयस्वरूपं निरूपयति—

॥ हेतोरुपसंहार उपनयः ॥ ५० ॥

पक्षे इत्यध्याहारः । तेनायमर्थः– हेतोः पक्षधर्मतयोपसंहार उपनय इति ॥ निगमनस्वरूपमुपदर्शयति–

॥ प्रतिज्ञायास्तु निगमनमिति ॥ ५१ ॥

उपसंहार इति वर्त्तते । प्रतिज्ञाया उपसंहारः साध्यधर्मविशिष्टत्वेन प्रदर्शनं निगमनमित्यर्थः ॥ ननु शास्त्रे दृष्टान्तादयो वक्तव्या एवेति नियमानभ्युपगमात्कथं तत्त्रयमिह सूरिभिः प्रपञ्चितमिति न चोद्यम् । स्वयमनभ्युपगमेऽपि प्रतिपाद्यानुरोधेन जिनमतानुसारिभिः प्रयोगपरिपाट्याः प्रतिपन्नत्वात् । सा चाज्ञाततत्स्वरूपैः कर्तुं न शक्यत इति तत्स्वरूपमपि शास्त्रेऽभिधातव्यमेवेति ॥ तदेवं मतभेदेन द्वित्रिचतुःपञ्चावयवरूपमनुमानं द्विप्रकारमेवेति दर्शयन्नाह–

॥ तदनुमानं द्वेधा ॥ ५२ ॥

तद्द्वैविध्यमेवाह–

॥ स्वार्थपरार्थभेदादिति ॥ ५३ ॥

स्वपरविप्रतिपत्तिनिरासफलत्वाद्विविधमेवेति भावः ॥ स्वार्थानुमानभेदं दर्शयन्नाह–

॥ स्वार्थमुक्तलक्षणम् ॥ ५४ ॥

साधनात्साध्यविज्ञानमनुमानमिति प्रागुक्तं लक्षणं यस्य तत्त-थोक्तमित्यर्थः ॥ द्वितीयमनुमानभेदं दर्शयन्नाह---

॥ परार्थं तु तदर्थपरामर्शिवचनाज्जातमिति ॥ ५५ ॥

तस्य स्वार्थानुमानस्यार्थः साध्यसाधनलक्षणः । तं परामृशतीत्येवं शीलं तदर्थपरामर्शि । तच्च तद्वचनं च तस्माज्जातमुत्पन्नं वि-ज्ञानं परार्थानुमानमिति ॥ ननु वचनात्मकं परार्थानुमानं प्रसिद्धं, तत्कथं तदर्थप्रतिपादकवचनजनितविज्ञानस्य परार्थानुमानत्वमभिद-धता न संगृहीतमिति न वाच्यम् । अचेतनस्य साक्षात्प्रमितिहे-तुत्वाभावेन निरुपचरितप्रमाणभावाभावात् । मुख्यानुमानहेतुत्वेन तस्योपचरितानुमानव्यपदेशो न वार्यत एव ॥ तदेवोपचरितं प-रार्थानुमानत्वं तद्वचनस्याचार्यः प्राह---

॥ तद्वचनमपि तद्धेतुत्वादिति ॥ ५६ ॥

उपचारो हि मुख्याभावे सति प्रयोजने निमित्ते च प्रवर्त्तते। तत्र वचनस्य परार्थानुमानत्वे निमित्तं तद्धेतुत्वम् । तस्य प्रतिपाद्यानु-मानस्य हेतुस्तद्धेतुस्तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मान्निमित्तात्तद्वचनमपि परार्थानुमानप्रतिपादकवचनमपि परार्थानुमानमिति सम्बन्धः । का-रणे कार्यस्योपचारात् ॥ अथवा तत्प्रतिपादकानुमानं हेतुर्यस्य त-त्तद्धेतुस्तस्य भावस्तत्त्वं ततस्तद्वचनमपि तथेति सम्बन्धः ॥ अस्मि-

न्पक्षे कार्ये कारणस्योपचार इति शेषः ॥ वचनस्यानुमानत्वे च प्रयोजनमनुमानावयवाः प्रतिज्ञादय इति शास्त्रे व्यवहार एव ॥ ज्ञानात्मन्यनंशे तद्व्यवहारस्याशक्यकल्पनत्वात् ॥ तदेवं साधनात् साध्यविज्ञानमनुमानमित्यनुमानसामान्यलक्षणम् ॥ तदनुमानं द्वेधेत्यादिना तत्प्रकारं च सप्रपञ्चमभिधाय साधनमुक्तलक्षणापेक्षयैकमप्यतिसंक्षेपेण भिद्यमानं द्विविधमित्युपदर्शयति—

॥ स हेतुर्द्वेधोपलब्ध्यनुपलब्धिभेदादिति ॥ ५७ ॥

सुगममेतत् ॥ तत्रोपलब्धिर्विधिसाधिकैव । अनुपलब्धिः प्रतिषेधसाधिकैवेति ॥ परस्य नियमं विघटयन्नुपलब्धेरनुपलब्धेश्चाविशेषेण विधिप्रतिषेधसाधनत्वमाह—

॥ उपलब्धिर्विधिप्रतिषेधयोरनुपलब्धिश्चेति ॥ ५८ ॥

गतार्थमेतत् ॥ इदानीमुपलब्धेरपि संक्षेपेण विरुद्धाविरुद्धभेदात् द्वैविध्यमुपदर्शयन्नविरुद्धोपलब्धेर्विधौ साध्ये विस्तरतो भेदमाह—

॥ अविरुद्धोपलब्धिर्विधौ षोढा व्याप्यकार्यकारण-
पूर्वोत्तरसहचरभेदादिति ॥ ५९ ॥

पूर्वं च उत्तरं च सह चेति द्वंद्वः । पूर्वोत्तरसह इत्येतेभ्यश्चर इत्यनुकरणनिर्देशः ॥ द्वन्द्वात् श्रूयमाणश्चरशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तेनायमर्थः पूर्वचरोत्तरचरसहचरा इति । पश्चाद्व्याप्या-

दिभिः सह द्वन्द्वः ॥ अत्राह सौगतः— विधिसाधनं द्विविधमेव । स्वभावकार्यभेदात् । कारणस्य तु कार्याविनाभावाभावादलिङ्गत्वम् । नावश्यं कारणानि कार्यवन्ति भवन्तीति वचनात् ॥ अप्रतिबद्ध-सामर्थ्यस्य कार्यम्प्रति गमकत्वमित्यपि नोत्तरम् । सामर्थ्यस्यातीन्द्रियतया विद्यमानस्यापि निश्चेतुमशक्यत्वादिति ॥ तदसमीक्षिताभिधानमिति दर्शयितुमाह—

॥ रसादेकसामग्र्यनुमानेन रूपानुमानमिच्छद्भिरिष्टमेव किञ्चित्कारणं हेतुर्यत्र सामर्थ्याप्रतिबन्धकारणान्तरावैकल्ये ६०

आस्वाद्यमानाद्धि रसात्तज्जनिका सामग्र्यनुमीयते । ततो रूपानुमानं भवति । प्राक्तनो हि रूपक्षणः सजातीयं रूपक्षणान्तरलक्षणं कार्यं कुर्वन्नेव विजातीयं रसलक्षणं कार्यं करोतीति रूपानुमानमिच्छद्भिरिष्टमेव किञ्चित्कारणं हेतुः प्राक्तनस्य रूपलक्षणस्य सजातीयरूपक्षणान्तराव्यभिचारात् । अन्यथा रससमानकालरूपप्रतिपत्तेरयोगात् ॥ नह्यनुकूलमात्रमन्त्यक्षणप्राप्तं वा कारणं लिङ्गमिष्यते । येन मणिमन्त्रादिना सामर्थ्यप्रतिबन्धात्कारणान्तरवैकल्येन वा कार्यव्यभिचारित्वं स्यात् ॥ द्वितीयक्षणे कार्यप्रत्यक्षीकरणेनाऽनुमानानर्थक्यं वा । कार्याविनाभावितया निश्चितस्य विशिष्टकारणस्य छत्रादेर्लिङ्गत्वेनाङ्गीकरणात् ॥ यत्र सामर्थ्याप्रतिबन्धः कारणान्त-

रावैकल्यं निश्चीयते तस्यैव लिङ्गत्वं नान्यस्येति नोक्तदोषप्रसङ्गः ॥

इदानीं पूर्वोत्तरचरयोः स्वभावकार्यकरणेष्वनन्तर्भावाद्भेदान्तरत्व-मेवेति दर्शयति—

॥ न च पूर्वोत्तरचारिणोस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा कालव्यवधाने तदनुपलब्धेरिति ॥ ६१ ॥

तादात्म्यसम्बन्धे साध्यसाधनयोः स्वभावहेतावन्तर्भावः, तदुत्पत्तिसम्बन्धे च कार्ये कारणे वान्तर्भावो विभाव्यते। न च तदुभयसम्भवः कालव्यवधाने तदनुपलब्धेः। सहभाविनोरेव तादा-त्म्यसम्भवादनन्तरयोरेव पूर्वोत्तरक्षणयोर्हेतुफलभावस्य दृष्टत्वात्। व्यवहितयोस्तदघटनात् ॥ ननु कालव्यवधानेऽपि कार्यकारणभावो दृश्यत एव। यथा जाग्रत्प्रबुद्धदशाभाविप्रबोधयोर्मरणारिष्टयोर्वेति ॥ तत्परिहारार्थमाह—

॥ भाव्यतीतयोर्मरणजाग्रद्बोधयोरपि नारि-ष्टोद्बोधौ प्रति हेतुत्वम् ॥ ६२ ॥

सुगममेतत् ॥ अत्रैवोपपत्तिमाह—

॥ तद्व्यापाराश्रितं हि तद्भावभावित्वम् ॥ ६३ ॥

हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्मात्तस्य कारणस्य भावे कार्यस्य भा-वित्वं तद्भावभावित्वं तच्च तद्व्यापाराश्रितं तस्मान्न प्रकृतयोः का-

र्यकारणभाव इत्यर्थः ॥ अयमर्थः— अन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यो हि सर्वत्र कार्यकारणभावः । तौ च कार्यम्प्रति कारणव्यापारसव्यपेक्षावेवोपपद्येते कुलालस्येव कलशम्प्रति । न चातिव्यवहितेषु तद्व्यापाराश्रितत्त्वमिति ॥ सहचरस्याप्युक्तहेतुष्वनन्तर्भावं दर्शयति—

॥ सहचारिणोरपि परस्परपरिहारेणावस्थानात्सहोत्पादाच्च

हेत्वन्तरत्त्वमिति शेषः । अयमभिप्रायः परस्परपरिहारेणोपालम्भात्तादात्म्यासम्भवात्स्वभावहेतावनन्तर्भावः । सहोत्पादाच्च न कार्ये कारणे वेति ॥ न च समानसमयवर्तिनोः कार्यकारणभावः सव्येतरगोविषाणवत् । कार्यकारणयोः प्रतिनियमाभावप्रसङ्गाच्च ॥ तस्माद्धेत्वन्तरत्वमेवेति ॥ इदानीं व्याप्यहेतुं क्रमप्राप्तमुदाहरन्नुक्तान्वयव्यतिरेकपुरस्सरं प्रतिपाद्याशयवशात्प्रतिपादितप्रतिज्ञाद्यवयवपञ्चकं प्रदर्शयति—

॥ परिणामी शब्दः कृतकत्त्वात् । य एवं स एवं दृष्टो, यथा घटः, कृतकश्चायं, तस्मात्परिणामीति, यस्तु न परिणामी स न कृतको दृष्टो यथा वन्ध्यास्तनन्धयः, कृतकश्चायं, तस्मात्परिणामीति ॥ ६५ ॥

स्वोत्पत्तौ अपेक्षितव्यापारो हि भावः कृतक उच्यते । तच्च कृतकत्त्वं न कूटस्थनित्यपक्षे नापि क्षणिकपक्षे किन्तु परिणामित्त्वे

सत्येवेत्यग्रे वक्ष्यते ॥ कार्यहेतुमाह—

॥ अस्त्यत्र देहिनि बुद्धिर्व्याहारादेः ॥ ६६ ॥

कारणहेतुमाह—

॥ अस्त्यत्र च्छाया छत्रात् ॥ ६७ ॥

अथ पूर्वचरहेतुमाह—

॥ उदेष्यति शकटं कृत्तिकोदयात् ॥ ६८ ॥

मुहूर्तान्ते इति सम्बन्धः ॥ अथोत्तरचरः—

॥ उदगाद्भरणिः प्राक्तत एव ॥ ६९ ॥

अत्रापि मुहूर्तात्प्रागिति सम्बन्धनीयं, तत एव कृत्तिकोदयादेवेत्यर्थः ॥ सहचरलिङ्गमाह—

अस्त्यत्र मातुलिङ्गे रूपं रसात् ॥ ७० ॥

विरुद्धोपलब्धिमाह—

॥ विरुद्धतदुपलब्धिः प्रतिषेधे तथेति ॥ ७१ ॥

प्रतिषेधे साध्येऽप्रतिषेध्येन विरुद्धानां सम्बन्धिनस्ते व्याप्यादयस्तेषामुपलब्धय इत्यर्थः । तथेति षोढेति भावः ॥ तत्र साध्यविरुद्धव्याप्योपलब्धिमाह—

॥ नास्त्यत्र शीतस्पर्श औष्ण्यात् ॥ ७२ ॥

शीतस्पर्शप्रतिषेधेन हि विरुद्धोऽग्निस्तद्व्याप्यमौष्ण्यमिति ॥ वि-

रुद्धकार्योपलम्भमाह—

॥ नास्त्यत्र शीतस्पर्शो धूमात् ॥ ७३ ॥

अत्रापि प्रतिषेध्यस्य साध्यस्य शीतस्पर्शस्य विरुद्धोऽग्निस्तस्य कार्यं धूम इति ॥ विरुद्धकारणोपलब्धिमाह—

॥ नास्मिन् शरीरिणि सुखमस्ति हृदयशल्यात् ॥ ७४ ॥

सुखविरोधि दुःखं, तस्य कारणं हृदयशल्यमिति ॥ विरुद्धपूर्वचरमाह—

॥ नोदेष्यति मुहूर्तान्ते शकटं रेवत्युदयात् ॥ ७५ ॥

शकटोदयविरुद्धो ह्यश्विन्युदयस्तत्पूर्वचरो रेवत्युदय इति ॥

विरुद्धोत्तरचरं लिङ्गमाह—

॥ नोदगाद्भरणिर्मुहूर्तात्पूर्वं पुष्योदयात् ॥ ७६ ॥

भरण्युदयविरुद्धो हि पुनर्वसूदयस्तदुत्तरचरः पुष्योदय इति ॥

विरुद्धसहचरमाह—

॥ नास्त्यत्र भित्तौ परभागाभावोऽर्वाग्भागदर्शनादिति ७७

परभागाभावस्य विरुद्धस्तद्भावस्तत्सहचरोऽर्वाग्भाग इति ॥ अविरुद्धानुपलब्धिभेदमाह—

॥ अविरुद्धानुपलब्धिः प्रतिषेधे सप्तधा स्वभावव्यापककार्यकारणपूर्वोत्तरसहचरानुपलम्भभेदादिति ॥ ७८ ॥

स्वभावादिपदानां द्वन्द्वः तेषामनुपलम्भ इति पश्चाच्छष्ठीतत्पुरुषः समासः ॥ स्वभावानुपलम्भोदाहरणमाह—

॥ नास्त्यत्र भूतले घटोऽनुपलब्धेः ॥ ७९ ॥

अत्र पिशाचपरमाण्वादिभिर्व्यभिचारपरिहारार्थमुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वे सतीति विशेषणमुन्नेयम् ॥ व्यापकानुपलब्धिमाह—

॥ नास्त्यत्र शिंशपा वृक्षानुपलब्धेः ॥ ८० ॥

शिंशपात्वं हि वृक्षत्वेन व्याप्तम् । तदभावे तद्व्याप्यशिंशपाया अप्यभावः ॥ कार्यानुपलब्धिमाह—

॥ नास्त्यत्राप्रतिबद्धसामर्थ्योऽग्निर्धूमानुपलब्धेः ॥ ८१ ॥

अप्रतिबद्धसामर्थ्यं हि कार्यं प्रत्यनुपहतशक्तिकत्वमुच्यते । तदभावश्च कार्यानुपलम्भादिति ॥ कारणानुपलब्धिमाह—

॥ नास्त्यत्र धूमोऽनग्नेः ॥ ८२ ॥

पूर्वचरानुपलब्धिमाह—

॥ न भविष्यति मुहूर्तान्ते शकटं कृत्तिकोदयानुपलब्धेः ८३

उत्तरचरानुपलब्धिमाह—

॥ नोदगाद्भरणिर्मुहूर्तात्प्राक्तत एव ॥ ८४ ॥

तत एव कृत्तिकोदयानुपलब्धेरेवेत्यर्थः ॥ सहचरानुपलब्धिः प्राप्तकालेत्याह—

॥ नास्त्यत्र समतुलायामुन्नामो नामानुपलब्धेः ॥ ८५ ॥

विरुद्धकार्याद्यनुपलब्धिर्विधौ सम्भवतीत्याचक्षाणस्तद्भेदास्त्रय एवेति तानेव प्रदर्शयितुमाह—

॥ विरुद्धानुपलब्धिर्विधौ त्रेधा । विरुद्धकार्यकारणस्वभावानुपलब्धिभेदात् ॥ ८६ ॥

विरुद्धकार्याद्यनुपलब्धिर्विधौ सम्भवतीति विरुद्धकार्यकारणस्वभावानुपलब्धिरिति ॥ तत्र विरुद्धकार्यानुपलब्धिमाह -

॥ यथाऽस्मिन्प्राणिनि व्याधिविशेषोऽस्ति निरामयचेष्टानुपलब्धेरिति ॥ ८७ ॥

व्याधिविशेषस्य हि विरुद्धस्तदभावस्तस्य कार्यं निरामयचेष्टा तस्या अनुपलब्धिरिति ॥ विरुद्धकारणानुपलब्धिमाह—

॥ अस्त्यत्र देहिनि दुःखमिष्टसंयोगाभावात् ॥ ८८ ॥

दुःखविरोधि सुखं, तस्य कारणमिष्टसंयोगस्तदनुपलब्धिरिति ॥ विरुद्धस्वभावानुपलब्धिमाह—

॥ अनेकान्तात्मकं वस्त्वेकान्तस्वरूपानुपलब्धेः ॥ ८९ ॥

अनेकान्तात्मकविरोधी नित्याद्येकान्तः । न पुनस्तद्विषयविज्ञानम् । तस्य मिथ्याज्ञानरूपतयोपलम्भसम्भवात् ॥ तस्य स्वरूपमवास्तवाकारस्तस्यानुपलब्धिः ॥ ननु च व्यापकविरुद्धकार्यादीनां प-

म्परया विरोधिकार्यादिलिङ्गानां च बहुलमुपलम्भसम्भवात्तान्यपि किमिति नाचार्यैरुदाहृतानीत्याशङ्कायामाह—

॥ परम्परया सम्भवत्साधनमत्रैवान्तर्भावनीयम् ॥ ९० ॥

अत्रैवैतेषु कार्यादिष्वित्यर्थः ॥ तस्यैव साधनस्योपलक्षणार्थमुदाहरणद्वयं प्रदर्शयति—

॥ अभूदत्र चक्रे शिवकः स्थासात् ॥ ९१ ॥

एतच्च किं संज्ञिकं क्वान्तर्भवतीत्याशङ्कायामाह—

कार्यकार्यमविरुद्धकार्योपलब्धौ ॥ ९२ ॥

अन्तर्भावनीयमिति सम्बन्धः । शिवकस्य हि कार्यं छत्रकं, तस्य कार्यं स्थास इति ॥ दृष्टान्तद्वारेण द्वितीयहेतुमुदाहरति—

॥ नास्त्यत्र गुहायां मृगक्रीडनं मृगारिसंशब्दनात् । कारणविरुद्धकार्यं विरुद्धकार्योपलब्धौ यथेति ॥ ९३ ॥

मृगक्रीडनस्य हि कारणं मृगस्तस्य विरोधी मृगारिस्तस्य कार्यं तच्छब्दनमिति । इदं यथा विरुद्धकार्योपलब्धावन्तर्भवति तथा प्रकृतमपीत्यर्थः ॥ बालव्युत्पत्त्यर्थं पञ्चावयवप्रयोग इत्युक्तं व्युत्पन्नं प्रति कथं प्रयोगनियम इति शङ्कायामाह—

॥ व्युत्पन्नप्रयोगस्तु तथोपपत्त्याऽन्यथानुपपत्त्यैव वा ॥ ९४॥

व्युत्पन्नस्य व्युत्पन्नाय वा प्रयोगः क्रियते इति शेषः । तथो-

पपत्त्या तथा साध्ये सत्येवोपपत्तिस्तया अन्यथानुपपत्त्यैव वा अ-न्यथा साध्याभावेऽनुपपत्तिस्तया ॥ तामेवानुमानमुद्रामुन्मुद्रयति–

॥ अग्निमानयं देशस्तथैव धूमवत्त्वोपपत्ते-
र्धूमवत्त्वान्यथानुपपत्तेर्वेति ॥ ९५ ॥

ननु तदतिरिक्तदृष्टान्तादेरपि व्याप्तिप्रतिपत्तावुपयोगित्वात् । व्युत्पन्नापेक्षया कथं तदप्रयोग इत्याह–

॥ हेतुप्रयोगो हि यथाव्याप्तिग्रहणं विधीयते
सा च तावन्मात्रेण व्युत्पन्नैरवधार्यते इति ॥ ९६ ॥

हिशब्दो यस्मादर्थे, यस्माद्यथाव्याप्तिग्रहणं व्याप्तिग्रहणानतिक्र-मेणैव हेतुप्रयोगो विधीयते । सा च तावन्मात्रेण व्युत्पन्नैस्तथोपप-त्त्याऽन्यथानुपपत्त्या वाऽवधार्यते दृष्टान्तादिकमन्तरेणैवेत्यर्थः ॥ यथा दृष्टान्तादेर्व्याप्तिप्रतिपत्तिम्प्रत्यनङ्गत्वं तथा प्राक् प्रपञ्चितमिति नेह पुनः प्रतन्यते ॥ नापि दृष्टान्तादिप्रयोगः साध्यसिध्यर्थं फ-लवानित्याह–

॥ तावता च साध्यसिद्धिः ॥ ९७ ॥

चकार एवकारार्थे । निश्चितविपक्षासम्भवहेतुप्रयोगमात्रेणैव साध्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ तेन पक्षप्रयोगोऽपि सफल इति दर्शयन्नाह–

॥ तेन पक्षस्तदाधारसूचनायोक्तः ॥ ९८ ॥

यतस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिप्रयोगमात्रेण व्याप्तिप्रतिपत्तिस्तेन हेतुना पक्षस्तदाधारसूचनाय साध्यव्याप्तसाधनाधारसूचनायोक्तः ॥ ततो यदुक्तं परेण— तद्भावहेतुभावौ हि दृष्टान्ते तदवेदिनः ॥ ख्याप्येते विदुषां वाच्यो हेतुरेव हि केवलः ॥ १ ॥ इति तन्निरस्तम् ॥ व्युत्पन्नं प्रति यथोक्तहेतुप्रयोगोऽपि पक्षप्रयोगाभावे साधनस्य नियताधारतानवधारणात् ॥ अथानुमानस्वरूपं प्रतिपाद्येदानीं क्रमप्राप्तमागमस्वरूपं निरूपयितुमाह—

॥ आप्तवचनादिनिबन्धनमर्थज्ञानमागमः ॥ ९९ ॥

यो यत्रावञ्चकः स तत्राप्तः । आप्तस्य वचनम् । आदिशब्देनांगुल्यादिसंज्ञापरिग्रहः । आप्तवचनमादिर्यस्य तत्तथोक्तं तन्निबन्धनं यस्यार्थज्ञानस्येति ॥ आप्तशब्दोपादानादपौरुषेयत्वव्यवच्छेदः । अर्थज्ञानमित्यनेनान्यापोहज्ञानस्याभिप्रायसूचनस्य च निरासः ॥ नन्वसम्भवीदं लक्षणं, शब्दस्य नित्यत्वेनापौरुषेयत्वादाप्तप्रणीतत्वायोगात् । तन्नित्यत्वं च तदवयवानां वर्णानां व्यापकत्वान्नित्यत्वाच्च ॥ न च तद्व्यापकत्वमसिद्धम् । एकत्र प्रयुक्तस्य गकारादेः प्रत्यभिज्ञया देशान्तरेऽपि ग्रहणात् ॥ स एवायं गकार इति नित्यत्वमपि तयैवावसीयते । कालान्तरेऽपि तस्यैव गकारादेर्निश्चयात् ॥ इतो वा नित्यत्वं शब्दस्य सङ्केतान्यथानुपपत्तेरिति । तथाहि गृहीतसङ्के-

तस्य शब्दस्य प्रध्वंसे सत्यगृहीतसंकेतः शब्द इदानीमन्य एवोपलभ्यते इति तत्कथमर्थप्रत्ययः स्यात्? । न चासौ न भवतीति स एवायं शब्द इति प्रत्यभिज्ञानस्यात्रापि सुलभत्वाच्च ॥ न च वर्णानां शब्दस्य वा नित्यत्वे सर्वैः सर्वदा श्रवणप्रसङ्गः । सर्वदा तदभिव्यक्तेरसम्भवात् । तदसम्भवश्चाभिव्यञ्जकवायूनां प्रतिनियतत्वात् ॥ न च तेषामनुपपन्नत्वम् । प्रमाणप्रतिपन्नत्वात् ॥ तथाहि—वक्तृमुखनिकटदेशवर्तिभिः स्पर्शनेनाध्यक्षेण व्यञ्जका वायवो गृह्यन्ते । दूरदेशस्थितेन मुखसमीपस्थिततूलचलनादनुमीयन्ते । श्रोतृश्रोत्रदेशे शब्दश्रवणान्यथानुपपत्तेरर्थापत्त्यापि निश्चीयन्ते ॥ किञ्चोत्पत्तिपक्षेऽपि समानोऽयं दोषः । तथाहि— वाय्वाकाशसंयोगादसमवायिकारणादाकाशाच्च समवायिकारणाद्दिग्देशाद्यविभागेनोत्पद्यमानोऽयं शब्दो न सर्वैरनुभूयते । अपि तु नियतदिग्देशस्थैरेव तथाऽभिव्यज्यमानोऽपि ॥ नाप्यभिव्यक्तिसांकर्यमुभयत्रापि समानत्वादेव । तथाहि— अन्यैस्ताल्वादिसंयोगैर्यथान्यो वर्णो न क्रियते तथा ध्वन्यन्तरसारिभिस्ताल्वादिभिरन्यो ध्वनिर्नारभ्यते इत्युत्पत्त्यभिव्यक्त्योः समानत्वेनैकत्रैव पर्यनुयोगावसर इति सर्वं सुस्थम् ॥ माभूद्वर्णानां तदात्मकस्य वा शब्दस्य कौटस्थानित्यत्वम् । तथाप्यनादिपरम्परायातत्वेन वेदस्य नित्यत्वात्प्रकृतलक्षणस्याव्यापकत्वम् ॥ न च प्र-

बाहनित्यत्वमप्रमाणकमेवास्येति युक्तं वक्तुम् ॥ अधुना तत्कर्तुरनुपलम्भादतीतानागतयोरपि कालयोस्तदनुमापकस्य लिङ्गस्याभावात्तदभावोऽपि सर्वदाप्यतीन्द्रियसाध्यसाधनसम्बन्धस्येन्द्रियग्राह्यत्वायोगात् ॥ प्रत्यक्षप्रतिपन्नमेव हि लिङ्गम्। अनुमानं हि गृहीतसम्बन्धस्यैकदेशसन्दर्शनादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिरित्यभिधानात् ॥ नाप्यर्थापत्तेरतत्सिद्धिः। अन्यथाभूतस्यार्थस्याभावादुपमानोपमेययोरप्रत्यक्षत्वाच्च नाप्युपमानं साधकम् ॥ केवलमभावप्रमाणमेवावशिष्यते तच्च तदभावसाधकमिति ॥ न च पुरुषसद्भाववदस्यापि दुःसाध्यत्वात्संशयापत्तिस्तदभावसाधकप्रमाणानां सुलभत्वात् ॥ अधुना हि तदभावप्रत्यक्षमेवातीतानागतयोः कालयोरनुमानं तदभावसाधकमिति ॥ तथा च– अतीतानागतौ कालौ वेदकारविवर्जितौ ॥ कालशब्दाभिधेयत्वादिदानीन्तनकालवत् ॥ १ ॥ वेदस्याध्ययनं सर्वं तदध्ययनपूर्वकम् ॥ वेदाध्ययनवाच्यत्वादधुनाध्ययनं तथेति" ॥ २ ॥ तथा अपौरुषेयो वेदः अनवच्छिन्नसम्प्रदायत्वे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वादाकाशवत् ॥ अर्थापत्तिरपि प्रामाण्यलक्षणस्यार्थस्यानन्यथाभूतस्य दर्शनात्तदभावे निश्चीयते ॥ धर्माद्यतीन्द्रियार्थविषयस्य वेदस्यार्वाग्दर्शिभिः कर्तुमशक्यत्वात् । अतीन्द्रियार्थदर्शिनश्चाभावात्प्रामाण्यमपौरुषेयतामेव कल्पयतीति ॥ अत्र प्रतिविधीयते—

यत्तावदुक्तं वर्णानां व्यापित्वे नित्यत्वे च प्रत्यभिज्ञा प्रमाणमिति, तदसत् । प्रत्यभिज्ञायास्तत्र प्रमाणत्वायोगात् ॥ देशान्तरेऽपि तस्यैव वर्णस्य सत्त्वे खण्डशः प्रतिपत्तिः स्यात् । नहि सर्वत्र व्याप्त्या वर्तमानस्यैकस्मिन्प्रदेशे सामस्त्येन ग्रहणमुपपत्तियुक्तम् । अव्यापकत्वप्रसङ्गात् ॥ घटादेरपि व्यापकत्वप्रसङ्गः । शक्यं हि वक्तुमेवं घटः सर्वगतश्चक्षुरादिसन्निधानादनेकत्र देशे प्रतीयत इति ॥ ननु घटोत्पादकस्य मृत्पिण्डादेरनेकस्योपलम्भादनेकत्वमेव । तथा महदणुपरिमाणसम्भवाच्चेति ॥ तच्च वर्णेष्वपि समानम् । तत्रापि प्रतिनियततात्वादिकारणकलापस्य तीव्रादिधर्मभेदस्य च सम्भवाविरोधात् । ताल्वादीनां व्यञ्जकत्वमत्रैव निषेत्स्यत इत्यास्तां तावदेतत् ॥ अथ व्यापित्वेऽपि सर्वत्र सर्वात्मना वृत्तिमत्वान्न दोषोऽयमिति चेन्न । तथा सति सर्वथैकत्वविरोधात् । नहि देशभेदेन युगपत्सर्वात्मना प्रतीयमानस्यैकत्वमुपपन्नं प्रमाणविरोधात् ॥ तथाच प्रयोगः– प्रत्येकं गकारादिवर्णोऽनेक एव युगपद्भिन्नदेशतया तथैव सर्वात्मनोपलभ्यमानत्वात् घटादिवत् ॥ न सामान्येन व्यभिचारः । तस्यापि सदृशपरिणामात्मकस्यानेकत्वात् । नापि पर्वताद्यनेकप्रदेशस्थतया युगपदनेकदेशस्थितपुरुषपरिदृश्यमानेन चन्द्रार्कादिना व्यभिचारः । तस्यातिदविष्ठतयैकदेशस्थितस्यापि भ्रान्ति-

वशादनेकदेशस्थत्वेन प्रतीतेः ॥ न चाभ्रान्तस्य भ्रान्तेन व्यभिचारकल्पना युक्तेति । नापि जलपात्रप्रतिबिम्बेन । तस्यापि चन्द्रार्कादिसन्निधिमपेक्ष्य तथापरिणममानस्यानेकत्वात् । तस्मादनेकप्रदेशे युगपत्सर्वात्मनोपलभ्यमानविषयस्यैकस्यासम्भाव्यमानत्त्वात्तत्र प्रवर्तमानं प्रत्यभिज्ञानं न प्रमाणमिति स्थितम् ॥ तथा नित्यत्वमपि न प्रत्यभिज्ञानेन निश्चीयत इति । नित्यत्वं हि एकस्यानेकक्षणव्यापित्त्वं । तच्चान्तराले सत्तानुपलम्भेन न शक्यते निश्चेतुम् । न च प्रत्यभिज्ञानबलेनैवान्तराले सत्तासम्भवः । तस्य सादृश्यादपि सम्भवाविरोधात् ॥ न च घटादावप्येवं प्रसङ्गः । तस्योत्पत्तावपरापरमृत्पिण्डान्तरलक्षणस्य कारणस्यासम्भाव्यमानत्वेनान्तराले सत्तायाः साधयितुं शक्यत्वात् । अत्र तु कारणानामपूर्वाणां व्यापारसम्भावनातो नान्तराले सत्तासम्भव इति ॥ यच्चान्यदुक्तं संकेतान्यथानुपपत्तेः शब्दस्य नित्यत्वमिति । इदमप्यनात्मज्ञभाषितमेव । अनित्येऽपि योजयितुं शक्यत्वात् ॥ तथा हि गृहीतसंकेतस्य दण्डस्य प्रध्वंसे सत्यगृहीतसंकेत इदानीमन्य एव दण्डः समुपलभ्यत इति दण्डीति न स्यात् । तथा धूमस्यापि गृहीतव्याप्तिकस्य नाशे अन्यधूमदर्शनाद्वह्निविज्ञानाभावश्च ॥ अथ सादृश्यात्तथाप्रतीतेर्न दोष इति चेदत्रापि सादृश्यवशादर्थप्रत्यये को दोषः ? । येन नि-

त्यस्त्वेऽत्र दुरभिनिवेश आश्रीयते। तथा कल्पनायामन्तराले सत्त्वमप्यदृष्टं, न कल्पितं स्यादिति॥ यच्चान्यदभिहितं व्यञ्जकानां प्रतिनियतत्वान्न युगपत् श्रुतिरिति तदप्यशिक्षितलक्षितम्। समानेन्द्रियग्राह्येषु समानधर्मसु समानदेशेषु विषयिविषयेषु नियमायोगात्॥ तथाहि— श्रोत्रं समानदेशसमानेन्द्रियग्राह्यसमानधर्मापन्नानामर्थानां ग्रहणाय प्रतिनियतसंस्कारकसंस्कार्यं न भवति। इन्द्रियत्वात् चक्षुर्वत्॥ शब्दा वा प्रतिनियतसंस्कारकसंस्कार्या न भवन्ति। समानदेशसमानेन्द्रियग्राह्यसमानधर्मापन्नत्वे सति युगपदिन्द्रियसम्बद्धत्वात्। घटादिवत्॥ उपपत्तिपक्षेऽप्ययं दोषः समान इति न वाच्यं मृत्पिण्डदीपदृष्टान्ताभ्यां कारकव्यञ्जकपक्षयोर्विशेषसिद्धेरित्यलमतिजल्पितेन॥ यच्चान्यत्प्रवाहानित्यत्वेन वेदस्यापौरुषेयत्वमिति तत्र किं शब्दमात्रस्यानादिनित्यत्वमुत विशिष्टानामिति? आद्यपक्षे य एव शब्दा लौकिकास्त एव वैदिका इत्यल्पमिदमभिधीयते वेद एवापौरुषेय इति। किन्तु सर्वेषामपि शास्त्राणामपौरुषेयतेति॥ अथ विशिष्टानुपूर्विका एव शब्दा अनादित्वेनाभिधीयन्ते तेषामवगतार्थानामनवगतार्थानां वा अनादिता स्यात्? यदि तावदुत्तरः पक्षस्तदाऽज्ञानलक्षणमप्रामाण्यमनुषज्यते॥ अथ

---

१ उत्पत्तिपक्षे, इत्यपि पाठभेदः॥

आद्यः पक्ष आश्रीयते तद्व्याख्यातारः किञ्चिज्ज्ञा भवेयुः सर्वज्ञा वा ? प्रथमपक्षे दुरधिगमसम्बन्धानामन्यथाप्यर्थस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् मिथ्यात्वलक्षणमप्रामाण्यं स्यात् । तदुक्तम्— अयमर्थो नायमर्थ इति शब्दा वदन्ति न । कल्प्योऽयमर्थः पुरुषैस्ते च रागादिविप्लुताः ॥ १ ॥ किञ्च किञ्चिज्ज्ञव्याख्यातार्थाविशेषात् अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यस्य खादेच्छ्वमांसमित्यपि वाक्यार्थः किं न स्यात् संशयलक्षणमप्रामाण्यं वा ॥ अथ सर्वविद्भिर्विदितार्थ एव वेदोऽऽनादिपरंपराऽयात इति चेत् । हन्त धर्मे चोदनैव प्रमाणमिति हृतमेतत् ॥ अतीन्द्रियार्थप्रत्यक्षीकरणसमर्थस्य पुरुषस्य सद्भावे च तद्वचनस्यापि चोदनावत्तद्वबोधकत्वेन प्रामाण्याद्वेदस्य पुरुषाभावसिद्धेस्तत्प्रतिबन्धकं स्यात् ॥ अथ तद्व्याख्यातॄणां किञ्चिज्ज्ञत्वेऽपि यथार्थव्याख्यानपरम्पराया अनवच्छिन्नसन्तानत्वेन सत्यार्थ एव वेदोऽवसीयत इति चेन्न । किंचिज्ज्ञानामतीन्द्रियार्थेषु निःसंशयव्याख्यानायोगादन्धेनाकृष्यमाणस्यान्धस्यानिष्टदेशपरिहारेणाभिमतपथप्रापणानुपपत्तेः ॥ किञ्चानादिव्याख्यानपरम्परागतत्त्वेऽपि वेदार्थस्य गृहीतविस्मृतसम्बन्धवचनाकौशलदुष्टाभिप्रायतया व्याख्यानस्यान्यथैव करणादविसंवादायोगादप्रामाण्यमेव स्यात् । दृश्यन्ते ह्यधुनातना अपि ज्योतिःशास्त्रादिषु रहस्यं यथार्थमवयन्तोऽपि दुरभि-

संधेरन्यथा व्याचक्षाणाः। केचिज्जानन्तोऽपि वचनाकौशलादन्यथोप-दिशन्तः। केचिद्विस्मृतसम्बन्धा अयाथातथ्यमभिदधाना इति ॥ कथमन्यथा भावनाविधिनियोगवाक्यार्थप्रतिपत्तिर्वेदे स्यान्मनुयाज्ञव-ल्क्यादीनां श्रुत्यर्थानुसारिस्मृतिनिरूपणायां वा। तस्मादनादिप्रवाह-पतितत्वेऽपि वेदस्यायथार्थत्वमेव स्यादिति स्थितम् ॥ यच्चोक्तमती-तानागतावित्यादि तदपि स्वमतनिर्मूलनहेतुत्त्वेन विपरीतसाधनात्त-दाभासमेवेति ॥ तथाहि— "अतीतानागतौ कालौ वेदार्थज्ञविवर्जि-तौ ॥ कालशब्दाभिधेयत्त्वादधुनातनकालवदिति" ॥ १ ॥ किञ्च कालशब्दाभिधेयत्त्वमतीतानागतयोः कालयोर्ग्रहणे सति भवति। तद्ग्रहणं च नाध्यक्षतस्तयोरतीन्द्रियत्वात् ॥ अनुमानतस्तद्ग्रहणेऽपि न साध्येन सम्बन्धस्तयोर्निश्चेतुं पार्यते। प्रत्यक्षगृहीतस्यैव तत्स-बन्धाभ्युपगमात् ॥ न च कालाख्यं द्रव्यं मीमांसकस्यास्ति ॥ प्र-सङ्गसाधनाददोष इति चेन्न। परम्प्रति साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्याप-कभावाभावादिदानीमपि देशान्तरे वेदकारस्याष्टकादेः सौगतादि-भिरभ्युपगमात् ॥ यदप्यपरं वेदाध्ययनमित्यादि तदपि विपक्षेऽपि समानम्— "भारताध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम्। तदध्ययन-वाच्यत्त्वादधुनाध्ययनं यथेति ॥ १ ॥ यच्चान्यदुक्तम्— अनव-च्छिन्नसम्प्रदायत्त्वे सत्यस्मर्यमाणकर्तृत्वादिति। तत्र जीर्णकूपारा-

मादिभिर्व्यभिचारनिवृत्त्यर्थमनवच्छिन्नसम्प्रदायत्वविशेषणेपि विशे-
ष्यस्यास्मर्यमाणकर्तृकत्वस्य विचार्यमाणस्यायोगादसाधनत्वम् ॥ क-
र्तुरस्मरणं हि वादिनः प्रतिवादिनश्च सर्वस्य वा? वादिनश्चेदनुपल-
ब्धेरभावाद्वा? । आद्ये पक्षे पिटकत्रयेऽपि स्यादनुपलब्धेरविशेषात्
॥ तत्र परैः कर्तुरङ्गीकरणान्नो चेत् । अत एवात्रापि न तदस्तु ।
अभावादिति चेदस्मात्तदभावसिद्धावितरेतराऽऽश्रयत्वम् । सिद्धे हि
तदभावे तन्निबन्धनं तदस्मरणमस्माच्च तदभाव इति ॥ प्रामा-
ण्यान्यथानुपपत्तेस्तदभावान्नेतरेतराश्रयत्वमिति चेन्न । प्रामाण्येनाप्रा-
माण्यकारणस्यैव पुरुषविशेषस्य निराकरणात् पुरुषमात्रस्यानिरा-
कृतेः ॥ अथातीन्द्रियार्थदर्शिनोऽभावादन्यस्य च प्रामाण्यकारणत्वा-
नुपपत्तेः सिद्ध एव सर्वथा पुरुषाभाव इति चेत् कुतः सर्वज्ञा-
भावो विभावितः? । प्रामाण्यान्यथानुपपत्तेरिति चेदितरेतराश्रयत्वम्
। कर्तुरस्मरणादिति चेच्चक्रकप्रसङ्गः । अभावप्रमाणादिति चेन्न । त-
त्साधकस्यानुमानस्य प्राक्प्रतिपादितत्वादभावप्रमाणोत्थानायोगात्
प्रमाणपञ्चकाभावेऽभावप्रमाणप्रवृत्तेः— 'प्रमाणपञ्चकं यत्र व-
स्तुरूपेण जायते । वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणतेति' परैर-
भिधानात् । ततो न वादिनः कर्तुरस्मरणमुपपन्नम् ॥ नापि प्रति-
वादिनोऽसिद्धेः । तत्र हि प्रतिवादी स्मरत्येव कर्तारमिति ॥ नापि

सर्वस्य, वादिनो वेदकर्तुरस्मरणेऽपि प्रतिवादिनः स्मरणात् ॥ ननु प्रतिवादिना वेदेऽष्टकादयो बहवः कर्त्तारः स्मर्यन्तेऽतस्तत्स्मरणस्य विवादविषयस्याप्रामाण्याद्भवेदेव सर्वस्य कर्तुरस्मरणमिति चेत् न । कर्तृविशेषविषय एवासौ विवादो न कर्तृसामान्ये ॥ अतः सर्वस्य कर्तुरस्मरणमप्यसिद्धम् । सर्वात्मज्ञानविज्ञानरहितो वा कथं सर्वस्य कर्तुरस्मरणमवैति । तस्मादपौरुषेयत्वस्य वेदे व्यवस्थापयितुमशक्यत्वान्न तल्लक्षणस्याव्यापकत्वमसम्भवितत्वं वा सम्भवति ॥ पौरुषेयत्त्वे पुनः प्रमाणानि बहूनि सन्त्येव सजन्ममरणर्षिगोत्रचरणादिनामश्रुतेरनेकपदसंहतिप्रतिनियमसंदर्शनात्फलार्थिपुरुषप्रवृत्तिनिवृत्तिहेत्वात्मनां श्रुतेश्च मनुसूत्रवत् पुरुषकर्तृकैव श्रुतिरिति वचनात् ॥ अपौरुषेयत्त्वेऽपि वा न प्रामाण्यं वेदस्योपपद्यते तद्धेतूनां गुणानामभावात् ॥ ननु न गुणकृतमेव प्रामाण्यं किन्तु दोषाभावप्रकारेणापि, स च दोषाश्रयपुरुषाभावेऽपि निश्चीयते न गुणसद्भाव एवेति । तथाचोक्तम्– शब्दे दोषोद्भवस्तावद्वक्त्रधीन इति स्थितम् । तदभावः क्वचित्तावद्गुणवद्वक्तृकत्वतः ॥ १ ॥ तद्गुणैरपकृष्टानां शब्दे संक्रान्त्यसम्भवात् । यद्वा वक्तुरभावेन न स्युर्दोषा निराश्रयाः ॥ २ ॥ इति ॥ तदप्ययुक्तम् । पराभिप्रायापरिज्ञानात् ॥ नास्माभिर्वक्तुरभावे वेदस्य प्रामाण्याभावः समुद्भाव्यते । किं तु त-

द्वयाख्यातॄणामतीन्द्रियार्थदर्शनाद्गुणाभावे । ततो दोषाणामनपोदितत्वान्न प्रामाण्यनिश्चय इति । ततोऽपौरुषेयत्वेऽपि वेदस्य प्रामाण्यनिश्चयायोगान्नानेन लक्षणस्याव्यापित्वमसम्भवित्वं वेत्यलमतिजल्पितेन ॥ ननु शब्दार्थयोः सम्बन्धाभावादन्यापोहमात्राभिधायित्वादाप्तप्रणीतादपि शब्दात् कथं वस्तुभूतार्थावगम इत्यत्राह—

सहजयोग्यतासङ्केतवशाद्धि शब्दादयो वस्तुप्रतिपत्तिहेतवः१००

सहजा स्वभावभूता योग्यता शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकशक्तिः तस्यां सङ्केतस्तद्वशाद्धि स्फुटं शब्दादयः प्रागुक्ता वस्तुप्रतिपत्तिहेतव इति ॥ उदाहरणमाह—

॥ यथा मेर्वादयः सन्ति ॥ १०१ ॥

ननु य एव शब्दाः सत्यर्थे दृष्टास्त एवार्थाभावेऽपि दृश्यन्ते तत्कथमर्थाभिधायकत्वमिति । तदप्ययुक्तम्— अनर्थकेभ्यः शब्देभ्योऽर्थवतामन्यत्वात् ॥ न चान्यस्य व्यभिचारेऽन्यस्यासौ युक्तोऽतिप्रसङ्गात् ॥ अन्यथा गोपालघटिकान्तर्गतस्य धूमस्य पावकस्य व्यभिचारे पर्वतादिधूमस्यापि तत्प्रसङ्गात् ॥ "यत्नतः परीक्षितं कार्यं कारणं नातिवर्तते" इत्यन्यत्रापि समानम् । सुपरीक्षितो हि शब्दोऽर्थं न व्यभिचरतीति ॥ तथा चान्यापोहस्य शब्दार्थत्वकल्पनं प्रयासमात्रमेव ॥ न चान्यापोहः शब्दार्थो व्यवतिष्ठते प्रती-

तिविरोधात् ॥ न हि गवादिशब्दश्रवणादगवादिव्यावृत्तिः प्रतीयते । ततः सास्नादिमत्यर्थे प्रवृत्तिदर्शनादगवादिबुद्धिजनकं तत्र शब्दान्तरं मृग्यम् ॥ अथैकस्मादेव गोशब्दादर्थद्वयस्यापि सम्भावनान्नार्थः शब्दान्तरेणेति चेन्नैवम् । एकस्य परस्परविरुद्धार्थद्वयप्रतिपादनविरोधात् ॥ किञ्च गोशब्दस्यागोव्यावृत्तिविषयत्वे प्रथममगौरिति प्रतीयेत न चैवमतो नान्यापोहः शब्दार्थः ॥ किञ्च अपोहाख्यं सामान्यं वाच्यत्वेन प्रतीयमानं पर्युदासरूपं प्रसज्यरूपं वा? प्रथमपक्षे गोत्वमेव नामान्तरेणोक्तं स्यात् । अभावाभावस्य भावान्तरस्वभावेन व्यवस्थितत्वात् ॥ कश्चायमश्वादिनिवृत्तिलक्षणो भावोऽभिधीयते? न तावत्स्वलक्षणरूपस्तस्य सकलविकल्पवाग्गोचरातिक्रान्तत्वात् ॥ नापि शाबलेयादिव्यक्तिरूपस्तस्यासामान्यत्वप्रसङ्गात् ॥ तस्मात् सकलगोव्यक्तिष्वनुवृत्तप्रत्ययजनकं तत्रैव प्रत्येकं परिसमाप्त्या वर्तमानं सामान्यमेव गोशब्दवाच्यम् । तस्यापोह इति नामकरणे नाममात्रं भिद्येत नार्थ इति । अतो नाद्यः पक्षः श्रेयान् ॥ नापि द्वितीयो गोशब्दादेः क्वचिद्बाह्येऽर्थे प्रवृत्त्ययोगात् । तुच्छाभावाभ्युपगमे परमतप्रवेशानुषंगाच्च ॥ किञ्च गवादयो ये सामान्यशब्दा ये च शाबलेयादयस्तेषां भवदभिप्रायेण पर्यायता स्यात् । अर्थभेदाभावाद्वृक्षपादपादिशब्दवत् ॥ न खलु तुच्छाभावस्य भेदो

युक्तो वस्तुन्येव संसृष्टत्वैकत्त्वनानात्वादिविकल्पानां प्रतीतेः ॥ भेदे वा अभावस्य वस्तुतापत्तिः तल्लक्षणत्त्वाद्वस्तुत्वस्य ॥ न चापोह्यलक्षणसम्बन्धिभेदाद्भेदः । प्रमेयाभिधेयादिशब्दानामप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ॥ व्यवच्छेद्यस्यातद्रूपेणाप्यप्रमेयादिरूपत्त्वे ततो व्यवच्छेदायोगात्कथं तत्र सम्बन्धिभेदाद्भेदः ? । किञ्च शाबलेयादिष्वेकोऽपोहो न प्रसज्येत किन्तु प्रतिव्यक्ति भिन्न एव स्यात् ॥ अथ शाबलेयादयस्तन्न भिन्दन्ति तर्ह्यश्वादयोऽपि भेदका माभूवन् ॥ यस्यान्तरङ्गाः शाबलेयादयो न भेदकास्तस्याश्वादयो भेदका इत्यतिसाहसम् ॥ वस्तुनोऽपि सम्बधिभेदाद्भेदो नोपलभ्यते किमुतावस्तुनि ॥ तथाह्येक एव देवदत्तादिः कटककुण्डलादिभिरभिसम्बन्ध्यमानो न नानात्वमास्तिघ्नुवानः समुपलभ्यत इति ॥ भवतु वा सम्बन्धिभेदाद्भेदस्तथापि न वस्तुभूतसामान्यमन्तरेणान्यापोहाश्रयः सम्बन्धी भवतां भवितुमर्हति । तथाहि यदि शाबलेयादिषु वस्तुभूतसारूप्याभावोऽश्वादिपरिहारेण तत्रैव विशिष्टाभिधानप्रत्ययौ कथं स्याताम् । ततः सम्बन्धिभेदाद्भेदमिच्छतापि सामान्यं वास्तवमङ्गीकर्तव्यमिति ॥ किञ्चापोहशब्दार्थपक्षे संकेत एवानुपपन्नस्तद्ग्रहणोपायासम्भवात् ॥ न प्रत्यक्षं तद्ग्रहणसमर्थं तस्य वस्तुविषयत्त्वात् । अन्यापोहस्य चावस्तुत्त्वात् ॥ अनुमानमपि न तत्सद्भावमवबोध-

यति तस्य कार्यस्वभावलिङ्गसम्पाद्यत्वात् ॥ अपोहस्य निरुपाख्येयत्वेनानर्थक्रियाकारित्वेन च स्वभावकार्ययोरसम्भवात् ॥ किञ्च गोशब्दस्यागोपोहाभिधायित्वे गौरित्यत्र गोशब्दस्य किमभिधेयं स्यादज्ञातस्य विधिनिषेधयोरनधिकारात् ॥ अगोवृत्तिरिति चेदितरेतराश्रयत्वमगोव्यवच्छेदो हि अगोनिश्चये भवति स चागौर्गोनिवृत्त्यात्मा गौश्चागोव्यवच्छेदरूप इति ॥ अगौरित्यत्रोत्तरपदार्थोऽप्यनयैव दिशा चिन्तनीयः ॥ नन्वगौरित्यत्रान्य एव विधिरूपो गोशब्दाभिधेयस्तदाऽपोहः शब्दार्थ इति विघटेत । तस्मादपोहस्योक्तयुक्त्या विचार्यमाणस्यायोगान्नान्यापोहः शब्दार्थ इति, स्थितं सहजयोग्यतासङ्केतवशाच्छब्दादयो वस्तुप्रतिपत्तिहेतव इति ॥

स्मृतिरनुपहतेयं प्रत्यभिज्ञानवज्ञा ।
प्रमितिनिरतचिन्ता लैङ्गिकं सङ्गतार्थम् ॥
प्रवचनमनवद्यं निश्चितं देववाचा ।
रचितमुचितवाग्भिस्तथ्यमेतेन गीतम् ॥ १ ॥

इति परीक्षामुखस्य लघुवृत्तौ परोक्षप्रपञ्चस्तृतीयः समुद्देशः ॥ ३ ॥

अथ स्वरूपसङ्ख्याविप्रतिपत्तिं निराकृत्य विषयविप्रतिपत्तिनिरासार्थमाह—

॥ सामान्यविशेषात्मा तदर्थो विषयः ॥ १ ॥

तस्य प्रामाण्यस्य ग्राह्योऽर्थो विषय इति यावत् । स एव विशिष्यते सामान्यविशेषात्मा । सामान्यविशेषौ वक्ष्यमाणलक्षणौ तावात्मानौ यस्येति विग्रहः ॥ तदुभयग्रहणमात्मग्रहणं च केवलस्य सामान्यस्य विशेषस्य तदुभयस्य वा स्वतन्त्रस्य प्रमाणविषयत्वप्रतिषेधार्थम् । तत्र सन्मात्रदेहस्य परब्रह्मणो निरस्तत्त्वात्तदितरद्विचार्यते ॥ तत्र सांख्यैः प्रधानं सामान्यमुक्तं 'त्रिगुणमविवेकिविषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मिव्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमानिति' वचनात् ॥ तच्च केवलं प्रधानं महदादिकार्यनिष्पादनाय प्रवर्तमानं किमप्यपेक्ष्य प्रवर्तते निरपेक्ष्य वा? । प्रथमपक्षे तन्निमित्तं वाच्यं यदपेक्ष्य प्रवर्तते ॥ ननु पुरुषार्थ एव तत्र कारणं, पुरुषार्थेन हेतुना प्रधानं प्रवर्तते । पुरुषार्थश्च द्वेधा, शब्दाद्युपलब्धिर्गुणपुरुषान्तरविवेकदर्शनं चेत्यभिधानादिति चेत् सत्यम् । तथा प्रवर्तमानमपि बहुधानकं पुरुषकृतं कञ्चिदुपकारं समासाद्य प्रवर्तेतानासादयद्वा? प्रथमपक्षे स उपकारस्तस्माद्भिन्नोऽभिन्नो वा? यदि भिन्नस्तदा तस्येति व्यपदेशाभावः । सम्बन्धाभावात्तदभावश्च

समवायादेरनभ्युपगमात् । तादात्म्यं च भेदविरोधीति ॥ अथाभिन्न उपकार इति पक्ष आश्रीयते तदा प्रधानमेव तेन कृतं स्यात् ॥ अथोपकारनिरपेक्षमेव प्रधानं प्रवर्त्तते तर्हि मुक्तात्मानम्प्रत्यपि प्रवर्त्तेताविशेषात् ॥ एतेन निरपेक्षप्रवृतिपक्षोऽपि प्रत्युक्तस्तत एव ॥ किञ्च सिद्धे प्रधाने सर्वमेतदुपपन्नं स्यात् न च तत्सिद्धिः कुतश्चिन्निश्चीयत इति ॥ ननु कार्याणामेकान्वयदर्शनादेककारणप्रभवत्वं भेदानां परिणामदर्शनाच्चेति । तदप्यचारुचर्चितं सुखदुःखमोहरूपतया घटादेरन्वयाभावादन्तस्तत्वस्यैव तथोपलम्भात् ॥ अथान्तस्तत्वस्य न सुखादिपरिणामः किन्तु तथापरिणममानप्रधानसंसर्गादात्मनोऽपि तथा प्रतिभास इति तदप्यनुपपन्नम् । अप्रतिभासमानस्यापि संसर्गकल्पनायां तत्त्वेयत्ताया निश्चेतुमशक्तेः । तदुक्तम्— संसर्गादविभागश्चेदयोगोलकवह्निवत् ॥ भेदाभेदव्यवस्थैवमुत्पन्ना सर्ववस्तुषु ॥ १ ॥ इति। यदपि परिणामाख्यं साधनं, तदप्येकप्रकृतिकेषु घटघटीशरावोदञ्चनादिष्वनेकप्रकृतिकेषु पटकुटमकुटशकटादिषु चोपलम्भादनैकान्तिकमिति न ततः प्रकृतिसिद्धिः । तदेवं प्रधानग्रहणोपायासम्भवात्सम्भवे वा ततः कार्योदयायोगाच्च ॥ यदुक्तं परेण— प्रकृतेर्महान् ततोऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः ॥ तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पंच भूतानीति ॥ सृष्टिक्रमे, मूलप्रकृतिर-

विकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तषोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्नविकृतिः पुरुष इति स्वरूपाख्यानं च, वन्ध्यासुतसौरूप्यवर्णनमिवासद्विषयत्त्वादुपेक्षामर्हति ॥ अमूर्तस्याकाशस्य मूर्तस्य पृथिव्यादेश्चैककारणकत्त्वायोगाच्च ॥ अन्यथा अचेतनादपि पंचभूतकदम्बकाच्चैतन्यसिद्धश्चार्वाकमतसिद्धिप्रसङ्गात् साख्यगन्ध एव न भवेत् ॥ सत्कार्यवादप्रतिषेधश्चान्यत्र विस्तरेणोक्त इति नेहोच्यते संक्षेपस्वरूपादस्येति ॥ तथा विशेषा एव तत्त्वं तेषामसमानेतरविशेषेभ्योऽशेषात्मना विश्लेषात्मकत्त्वात्सामान्यस्यैकस्यानेकत्र व्याप्त्या वर्तमानस्य सम्भवाभावाच्च ॥ तस्यैकव्यक्तिनिष्ठस्य सामस्त्येनोपलब्धस्य तथैव व्यक्त्यन्तरेऽनुपलम्भप्रसङ्गात् ॥ उपलम्भे वा तन्नानात्वापत्तेर्युगपत् भिन्नदेशतया सामस्त्येनोपलब्धेस्तद्व्यक्तिवदन्यथा व्यक्तयोऽपि भिन्ना माभूवन्निति ॥ ततो बुध्द्यभेद एव सामान्यम् । तदुक्तम्— एकत्र दृष्टो भावो हि क्वचिन्नान्यत्र दृश्यते । तस्मान्न भिन्नमस्त्यन्यत्सामान्यं बुध्द्यभेदतः ॥ १ ॥ इति ॥ ते च विशेषाः परस्परासम्बध्दा एव, तत्सम्बन्धस्य विचार्यमाणस्यायोगात् ॥ एकदेशेन सम्बन्धे अणुषट्केन युगपद्योगादणोः षडंशतापत्तेः ॥ सर्वात्मनाभिसम्बन्धे पिण्डस्याणुमात्रकत्वापत्तेः ॥ अवयविनिषेधाच्चासम्बद्धत्वमेषामुपपद्यत एव ॥ तन्निषेधश्च वृत्तिविकल्पादिबा-

धनात् ॥ तथाहि अवयवा अवयविनि वर्तन्त इति नाभ्युपगतम् । अवयवी चावयवेषु वर्तमानः किमेकदेशेन वर्त्तते सर्वात्मना वा? एकदेशेन वृत्ताववयवान्तरप्रसङ्गः । तत्राप्येकदेशान्तरेणावयविनो वृत्तावनवस्था ॥ सर्वात्मना वर्तमानोऽपि प्रत्यवयवं स्वभावभेदेन वर्तेत, आहोस्विदेकरूपेणेति? प्रथमपक्षे अवयविबहुत्वापत्तिः ॥ द्वितीयपक्षे तु अवयवानामेकरूपत्वापत्तिरिति । प्रत्येकं परिसमाप्त्या वृत्तावप्यवयविबहुत्वमिति ॥ तथा यत् दृश्यं सन्नोलभ्यते तन्नास्त्येव यथा गगनेन्दीवरं नोपलभ्यते चावयवेष्ववयवीति ॥ तथा यदग्रहे यद्बुध्द्यभावस्तत्ततो नार्थान्तरम् । यथा वृक्षाग्रहे वनमिति ॥ ततश्च निरंशा एवान्योन्यासंस्पर्शिणो रूपादिपरमाणवस्ते च एकक्षणस्थायिनो न नित्या, विनाशं प्रत्यन्यानपेक्षणात् ॥ प्रयोगश्च यो यद्भावं प्रत्यन्यानपेक्षः स तत्स्वभावनियतो यथान्त्या कारणसामग्री स्वकार्ये ॥ नाशो हि मुद्गरादिना क्रियमाणस्ततो भिन्नोऽभिन्नो वा क्रियते? भिन्नस्य करणे घटस्य स्थितिरेव स्यात् ॥ अथ विनाशसम्बन्धान्नष्ट इति व्यपदेश इति चेत्, भावाभावयोः कः सम्बन्धः? न तावत्तादात्म्यं तयोर्भेदात् । नापि तदुत्पत्तिरभावस्य कार्याधारत्वाघटनात् । अभिन्नस्य करणे घटादिरेव कृतः स्यात् । तस्य च प्रागेव निष्पन्नत्वाद्व्यर्थं करणमित्यन्यानपेक्षत्वं सिद्धमिति,

विनाशस्वभावनियतत्वं साधयत्येव ॥ सिद्धे चानित्यानां तत्स्वभावनियतत्वे तदितरेषामात्मादीनां विमत्यधिकरणभावापन्नानां सत्त्वादिना साधनेन तद्दृष्टान्ताद्भवत्येव क्षणस्थितिस्वभावत्वम् ॥ तथा हि यत्सत्तत्सर्वमेकक्षणस्थितिस्वभावं यथा घटः सन्तश्चामी भावा इति ॥ अथवा सत्त्वमेव विपक्षे बाधकप्रमाणबलेन दृष्टान्तनिरपेक्षमशेषस्य वस्तुनः क्षणिकत्वमनुमापयति ॥ तथाहि सत्त्वमर्थक्रियया व्याप्तमर्थक्रिया च क्रमयौगपद्याभ्यां, ते च नित्यान्निवर्त्तमाने स्वव्याप्यामर्थक्रियामादाय निवर्तेते । सापि स्वव्याप्यं सत्त्वमिति, नित्यस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्सत्त्वासम्भावनं विपक्षे बाधकप्रमाणमिति ॥ नहि नित्यस्य क्रमेण युगपद्वा सा सम्भवति । नित्यस्यैकेनैव स्वभावेन पूर्वापरकालभावि कार्यद्वयं कुर्वतः कार्याभेदकत्वात्तस्यैकस्वभावत्वात् । तथापि कार्यनानात्वे अन्यत्र कार्यभेदात् कारणभेदकल्पना विफलैव स्यात् । तादृशमेकमेव किञ्चित्कारणं कल्पनीयं, येनैकस्वभावेनैकेनैव चराचरमुत्पद्यत इति ॥ अथ स्वभावनानात्वमेव तस्य कार्यभेदादिष्यत इति चेत्तर्हि, ते स्वभावास्तस्य सर्वदा सम्भविनस्तदा कार्यसाङ्कर्यम् । नो चेत्तदुत्पत्तिकारणं वाच्यम् । तस्मादेवमित्येकस्वभावात्तदुत्पत्तौ तत्स्वभावानां सदा सम्भवात्तस्यैव कार्याणां युगपत्प्राप्तिः ॥ सहकारिक्रमापेक्षया

तत्स्वभावानां क्रमेण भावान्नोक्तदोष इति चेत्तदपि न साधुसङ्गतम् । समर्थस्य नित्यस्य परापेक्षायोगात् ॥ तैः सामर्थ्यकरणे नित्यताहानिः ॥ तस्माद्भिन्नमेव सामर्थ्यं तैर्विधीयत इति न नित्यताहानिरिति चेत्तर्हि नित्यमकिंचित्करमेव स्यात् । सहकारिजनितसामर्थ्यस्यैव कार्यकारित्वात्तत्सम्बन्धात्तस्यापि कार्यकारित्वे तत्सम्बन्धस्यैकस्वभावत्वे सामर्थ्यनानात्वाभावान्न कार्यभेदः । अनेकस्वभावत्वे क्रमवत्त्वे च कार्यवत्तस्यापि साङ्कर्यमिति सर्वमावर्तत इति चक्रकप्रसङ्गः ॥ तस्मान्न क्रमेण कार्यकारित्वं नित्यस्य । नापि युगपत् अशेषकार्याणां युगपदुत्पत्तौ द्वितीयक्षणे कार्याकरणादनर्थक्रियाकारित्वेनावस्तुत्वप्रसंगादिति नित्यस्य क्रमयौगपद्याभावः सिद्ध एवेति सौगताः प्रतिपेदिरे ॥ तेऽपि न युक्तवादिनः— सजातीयेतरव्यावृत्तात्मनां विशेषाणामनंशानां ग्राहकस्य प्रमाणस्याभावात् ॥ प्रत्यक्षस्य स्थिरस्थूलसाधारणाकारवस्तुग्राहकत्वेन निरंशवस्तुग्रहणायोगात् ॥ न हि परमाणवः परस्परासंबद्धाश्चक्षुरादिबुद्धौ प्रतिभान्ति तथा सत्यविवादप्रसंगात् ॥ अथानुभूयन्त एव प्रथमं तथाभूताः क्षणाः पश्चात्तु विकल्पवासनाबलादान्तरादन्तरालानुपलम्भलक्षणाद्बाह्याच्चाविद्यमानोऽपि स्थूलाद्याकारो विकल्पबुद्धौ चकास्ति ॥ स च तदाकारेणानुरज्यमानः स्वव्यापारं तिरस्कृत्य प्रत्यक्षव्यापारपु-

रःसरत्वेन प्रवृत्तत्त्वात्प्रत्यक्षायत इति । तदप्यतिबालविलसितम् ॥ निर्विकल्पकबोधस्यानुपलक्षणात् । गृहीते हि निर्विकल्पकेतरयोर्भेदे अन्याकारानुरागस्यान्यत्र कल्पना युक्ता स्फटिकजपाकुसुमयोरिव नान्यथेति ॥ एतेन तयोर्युगपद्वृत्तेर्लघुवृत्तेर्वा तदेकत्त्वाध्यवसाय इति निरस्तं तस्यापि कोशपानप्रत्येयत्त्वादिति ॥ केन वा तयोरेकत्त्वाध्यवसायः? न तावद्विकल्पेन, तस्य विकल्पवार्तानभिज्ञत्त्वात् ॥ नाप्यनुभवेन, तस्य विकल्पागोचरत्त्वात् ॥ न च तदुभयाविषयं तदेकत्त्वाध्यवसाये समर्थमतिप्रसङ्गात् ॥ ततो न प्रत्यक्षबुद्धौ तथाविधविशेषावभासः ॥ नाप्यनुमानबुद्धौ तदविनाभूतस्वभावकार्यलिङ्गाभावादनुपलम्भोऽसिद्ध एव । अनुवृत्ताकारस्य स्थूलाकारस्य चोपलब्धेरुक्तत्वात् ॥ यदपि परमाणूनामेकदेशेन सर्वात्मना वा सम्बन्धो नोपपद्यत इति तत्रानभ्युपगम एव परिहारः ॥ स्निग्धरूक्षाणां सजातीयानां च द्व्यधिकगुणानां कथञ्चित्स्कन्धाकारपरिणामात्मकस्य सम्बन्धस्याभ्युपगमात् ॥ यच्चावयविनि वृत्तिविकल्पादि बाधकमुक्तं तत्रावयविनो वृत्तिरेव यदि नोपपद्यते तदा न वर्तत इत्यभिधातव्यम् ॥ नैकदेशादिविकल्पस्तस्य विशेषान्तरान्तरीयकत्वात् ॥ तथा हि नैकदेशेन वर्त्तते नापि सर्वात्मनेत्युक्ते प्रकारान्तरेण वृत्तिरित्यभिहितं स्यात् । अन्यथा न वर्त्तत इत्येव वक्तव्य-

मिति विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञानरूपत्वात् कथञ्चित्तादात्म्यरूपेण वृत्तिरित्यवसीयते ॥ तत्र यथोक्तदोषाणामनवकाशाद्विरोधादिदोषश्चाग्रे प्रतिषेत्स्यत इति नेह प्रतन्यते ॥ यच्चैकक्षणस्थायित्वे साधनं 'यो यद्भावं प्रतीत्याद्युक्तं, तदप्यसाधनमासिद्धादिदोषदुष्टत्वात् ॥ तत्रान्यानपेक्षत्वं तावदसिद्धं घटाद्यभावस्य मुद्गरादिव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् तत्कारणत्वोपपत्तेः ॥ कपालादिपर्यायान्तराभावो हि घटादेरभावस्तुच्छाभावस्य सकलप्रमाणगोचरातिक्रान्तत्वात् ॥ किञ्च अभावो यदि स्वतन्त्रो भवेत्तदाऽन्यानपेक्षत्वं विशेषणं युक्तम् । न च सौगतमते सोऽस्तीति हेतुप्रयोगानवतार एव, अनैकान्तिकं चेदं शालिबीजस्य कोद्रवांकुरजननम्प्रति अन्यानपेक्षत्वेऽपि तज्जननस्वभावानियतत्वात् ॥ तत्स्वभावत्त्वे सतीति विशेषणान्न दोष इति चेत्– न सर्वथा पदार्थानां विनाशस्वभावासिद्धेः । पर्यायरूपेणैव हि भावानामुत्पादविनाशावङ्गीक्रियेते न द्रव्यरूपेण– ॥ समुदेति विलयमृच्छति भावो नियमेन पर्ययनयस्य । नोदेति नो विनश्यति भावनया लिङ्गितो नित्यम् ॥ १ ॥ इति वचनात् ॥ नहि निरन्वयविनाशे पूर्वक्षणस्य ततो मृताच्छिखिनः केकायितस्येवोत्तरक्षणस्योत्पत्तिर्घटते । द्रव्यरूपेण कथञ्चिदत्यक्तरूपस्यापि सम्भवात् न सर्वथा भावानां विनाशस्वभावत्वं युक्तम् ॥

न च द्रव्यरूपस्य गृहीतुमशक्यत्वादभावस्तद्ग्रहणोपायस्य प्रत्यभिज्ञानस्य बहुलमुपलम्भात्तत्प्रामाणस्य च प्रागेवोक्तत्वादुत्तरकार्योत्पत्त्यन्यथानुपपत्तेश्च सिद्धत्वात् ॥ यच्चान्यत्साधनं सत्त्वाख्यं तदपि विपक्षवत्स्वपक्षेऽपि समानत्वान्न साध्यसिद्धिनिबन्धनम् ॥ तथा हि सत्त्वमर्थक्रियया व्याप्तमर्थक्रिया च क्रमयौगपद्याभ्यां ते च क्षणिकान्निवर्तमाने स्वव्याप्यामर्थक्रियामादाय निवर्तेते । सा च निवर्तमाना स्वव्याप्यं सत्त्वमिति नित्यस्येव क्षणिकस्यापि खरविषाणवदसत्त्वमिति न तत्र सत्त्वव्यवस्था ॥ न च क्षणिकस्य वस्तुनः क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधोऽसिद्धस्तस्य देशकृतस्य कालकृतस्य वा क्रमस्यासम्भवात् ॥ अवस्थितस्यैकस्य हि नानादेशकालकलाव्यापित्वं देशक्रमः कालक्रमश्चाभिधीयते ॥ न च क्षणिके सोऽस्ति, 'यो यत्रैव स तत्रैव यो यदैव तदैव सः ॥ न देशकालयोर्व्याप्तिर्भावानामिह विद्यत, इति स्वयमेवाभिधानात् ॥ न च पूर्वोत्तरक्षणानामेकसन्तानापेक्षया क्रमः सम्भवति, सन्तानस्य वास्तवत्वे तस्यापि क्षणिकत्वेन क्रमायोगादक्षणिकत्वेऽपि वास्तवत्वे तेनैव सत्त्वादिसाधनमनैकान्तिकम । अवास्तवत्वे न तदपेक्षः क्रमो युक्त इति ॥ नापि यौगपद्येन तत्रार्थक्रिया सम्भवति, युगपदेकेन स्वभावेन नानाकार्यकरणे तत्कार्यैकत्वं स्यात् ॥ नानास्वभावकल्पनायां ते स्वभावा-

स्तेन व्यापनीयाः । तत्रैकेन स्वभावेन तद्व्याप्तौ तेषामेकरूपता, नानास्वभावेन चेदनवस्था ॥ अथैकत्रैकस्योपादानभाव एवान्यत्र सहकारिभाव इति न स्वभावभेद इष्यते । तर्हि नित्यस्यैकरूपस्यापि वस्तुनः क्रमेण नानाकार्यकारिणः स्वभावभेदः कार्यसाङ्कर्यं वा माभूत् ॥ अक्रमात् क्रमिणामनुत्पत्तेर्नैवमिति चेदेकानंशकारणाद्युगपदनेककारणसाध्यानेककार्यविरोधादक्रमिणोऽपि न क्षणिकस्य कार्यकारित्वमिति ॥ किञ्च भवत्पक्षे सतोऽसतो वा कार्यकारित्वम्? सतः कार्यकर्तृत्वे सकलकालकलाव्यापिक्षणानामेकक्षणवृत्तिप्रसङ्गः ॥ द्वितीयपक्षे खरविषाणादेरपि कार्यकारित्वमसत्त्वाविशेषात् सत्त्वलक्षणस्य व्यभिचारश्च, तस्मान्न विशेषैकान्तपक्षः श्रेयान् ॥ नापि सामान्यविशेषौ परस्परानपेक्षाविति यौगमतमपि युक्तियुक्तमवभाति, तयोरन्योन्यभेदे द्वयोरन्यतरस्यापि व्यवस्थापयितुमशक्तेः ॥ तथा हि— विशेषास्तावत् द्रव्यगुणकर्मात्मनः सामान्यं तु परापरभेदाद्विविधं, तत्र परसामान्यात्सत्तालक्षणाद्विशेषाणां भेदे सत्त्वापत्तिरिति । तथाच प्रयोगः । द्रव्यगुणकर्माण्यसद्रूपाणि सत्त्वादत्यन्तं भिन्नत्वात्प्रागभावादिवदिति ॥ न सामान्यविशेषसमवायैर्व्यभिचारः । तत्र स्वरूपसत्त्वस्याभिन्नस्य परैरभ्युपगमात् ॥ ननु द्रव्यादीनां प्रमाणोपपन्नत्वे धर्मिग्राहकप्रमाणबाधितो हेतुर्येन हि प्रमाणेन

द्रव्यादयो निश्चीयन्ते तेन तत्सत्त्वमपीति ॥ अथ 'न प्रमाणप्रतिपन्ना द्रव्यादयस्तर्हि हेतोराश्रयासिद्धिरिति' तदयुक्तम् । प्रसङ्गसाधनात्प्रागभावादौ हि सत्त्वाद्भेदोऽसत्त्वेन व्याप्त उपलभ्यते ततश्च व्याप्यस्य द्रव्यादावभ्युपगमो व्यापकाभ्युपगमनान्तरीयक इति प्रसङ्गसाधने अस्य दोषस्याभावात् ॥ एतेन द्रव्यादीनामप्यद्रव्यादित्वं द्रव्यत्त्वादेर्भेदे चिन्तितं बोद्धव्यम् । कथं वा षण्णां पदार्थानां परस्परं भेदे प्रतिनियतस्वरूपव्यवस्था? द्रव्यस्य हि द्रव्यमिति व्यपदेशस्य द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाद्विधाने ततः पूर्वं द्रव्यस्वरूपं किञ्चिद्वाच्यं, येन सह द्रव्यत्वाभिसम्बन्धः स्यात् ॥ द्रव्यमेव स्वरूपमिति चेन्न, तद्व्यपदेशस्य द्रव्यत्त्वाभिसम्बन्धनिबन्धनतया स्वरूपत्वायोगात् ॥ सत्त्वं निजं रूपमिति चेन्न, तस्यापि सत्तासम्बन्धादेव तद्व्यपदेशकरणात् ॥ एवं गुणादिष्वपि वाच्यम् ॥ केवलं सामान्यविशेषसमवायानामेव स्वरूपसत्त्वेन तथाव्यपदेशोपपत्तेस्तत्रैव व्यवस्थैव स्यात् ॥ ननु जीवादिपदार्थानां सामान्यविशेषात्मकत्वं स्याद्वादिभिरभिधीयते तयोश्च वस्तुनोर्भेदाभेदाविति ॥ तौ च विरोधादिदोषोपनिपातान्नैकत्र सम्भविनाविति ॥ तथाहि—भेदाभेदयोर्विधिनिषेधयोरेकत्राभिन्ने वस्तुन्यसम्भवः शीतोष्णस्पर्शयोरिवेति ॥ भेदस्यान्यदधिकरणमभेदस्य चान्यदिति वैयधिकरण्यम् ।

यमात्मानं पुरोधाय भेदो यं च समाश्रित्याभेदः तावात्मानौ भिन्नौ चाभिन्नौ च तत्रापि तथा परिकल्पनादनवस्था। येन रूपेण भेदस्तेन भेदश्चाभेदश्चेति सङ्करः। येन भेदस्तेनाभेदो येनाभेदस्तेन भेद इति व्यतिकरः। भेदाभेदात्मकत्वे च वस्तुनोऽसाधारणाकारेण निश्चेतुमशक्तेः संशयः। ततश्चाप्रतिपत्तिस्ततोऽभावः। इत्यनेकान्तात्मकमपि न सौख्यमाभजतीति केचित्। तेऽपि न प्रातीतिकवादिनः। विरोधस्य प्रतीयमानयोरसम्भवादनुपलम्भसाध्यो हि विरोधः, तत्रोपलभ्यमानयोः को विरोधः॥ यच्च शीतोष्णस्पर्शयोरिति दृष्टान्ततयोक्तं तच्च धूपदहनाद्येकावयविनः शीतोष्णस्पर्शस्वभावस्योपलब्धेरयुक्तमेव॥ एकस्य चलाचलरक्तारक्तावृतानावृतादिविरुद्धधर्माणां युगपदुपलब्धेश्च प्रकृतयोरपि न विरोध इति॥ एतेन वैयधिकरण्यमप्यपास्तम्। तयोरेकाधिकरणत्वेन प्रतीतेः। अत्रापि प्रागुक्तनिदर्शनान्येव बोद्धव्यानि॥ यच्चानवस्थानं दूषणं तदपि स्याद्वादिमतानभिज्ञैरेवापादितम्। तन्मतं हि सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्यविशेषावेव भेदः। भेदध्वनिना तयोरेवाभिधानात्। द्रव्यरूपेणाभेद इति। द्रव्यमेवाभेद एकानेकात्मकत्वाद्वस्तुनः॥ यदि वा भेदनयप्राधान्येन वस्तुधर्माणामानन्त्यान्नानवस्था। तथा हि— यत्सामान्यं यश्च विशेषस्तयोरनुवृत्तव्यावृत्ता-

कारेण भेदस्तयोश्चार्थक्रियाभेदाद्भेदश्च शक्तिभेदात् । सोऽपि सहकारिभेदादित्यनन्तधर्माणामङ्गीकरणात् कुतोऽनवस्था ॥ तथा चोक्तम् । मूलक्षतिकरीमाहुरनवस्थां हि दूषणम् । वस्त्वानन्त्येप्यशक्तौ च नानवस्था विचार्यते ॥ १ ॥ इति ॥ यौ च सङ्करव्यतिकरौ तावपि मेचकज्ञाननिदर्शनेन सामान्यविशेषदृष्टान्ते न च परिहृतौ ॥ अथ तत्र तथा प्रतिभासनं परस्यापि वस्तुनि तथैव प्रतिभासोऽस्तु तस्य पक्षपाताभावान्निर्णीते संशयोऽपि न युक्तः । तस्य चलितप्रतिपत्तिरूपत्वादचलितप्रतिभासे दुर्घटत्त्वात् । प्रतिपन्ने वस्तुन्यप्रतिपत्तिरित्यतिसाहसम् । उपलब्ध्यभिधानादनुपलम्भोऽपि न सिद्धस्ततो नाभाव इति दृष्टेष्टाविरुद्धमनेकान्तशासनं सिद्धम् । एतेनावयवावयविनोर्गुणगुणिनोः कर्मतद्वतोश्च कथं चिद्भेदाभेदौ प्रतिपादितौ बोद्धव्यौ ॥ अथ समवायवशाद्भिन्नेष्वप्यभेदप्रतीतिरनुपपन्नब्रह्मतुलाख्यज्ञानस्येति चेत् न, तस्यापि ततोऽभिन्नस्य व्यवस्थापयितुमशक्तेः । तथा हि– समवायवृत्तिः स्वसमवायिषु वृत्तिमती स्यादवृत्तिमती वा? वृत्तिमत्त्वे स्वेनैव वृत्त्यन्तरेण वा? न तावदाद्यः पक्षः समवाये समवायानभ्युपगमात् । पञ्चानां समवायित्त्वमिति वचनात् ॥ वृत्त्यन्तरकल्पनायां तदपि स्वसम्बन्धिषु वर्तते न वेति कल्पनायां वृत्त्यन्तरपरम्पराप्राप्तेरनवस्था ॥ वृत्त्यन्तरस्य स्वसंबन्धिषु

वृत्त्यन्तरानभ्युपगमान्नानवस्थेति चेत्, तर्हि समवायेऽपि वृत्त्यन्तरं माभूत ॥ अथ समवायो न स्वाश्रयवृत्तिरङ्गीक्रियते, तर्हि गुणादीनामाश्रितत्वमिति ग्रन्थो विरुध्यते ॥ अथ समवायिषु सत्स्वेव समवायप्रतीतिस्तस्याश्रितत्वमुपकल्प्यते तर्हि मूर्तद्रव्येषु सत्स्वेव दिग्लिङ्गस्येदमतः पूर्वेण इत्यादिज्ञानस्य काललिङ्गस्य च परापरादिप्रत्ययस्य सद्भावात्तयोरपि तदाश्रितत्वं स्यात। तथा चायुक्तमेतदन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति ॥ किञ्च समवायस्यानाश्रितत्वे सम्बन्धरूपतैव न घटते। तथा च प्रयोगः— समवायो न सम्बन्धः। अनाश्रितत्वाद्दिगादिवदिति ॥ अत्र समवायस्य धर्मिणः कथंचित्तादात्म्यरूपतया नेकस्य च परैः प्रतिपन्नत्त्वाधर्मिग्राहकप्रमाणबाध आश्रयासिद्धिश्च न वाच्येति ॥ तस्याश्रितत्वेऽप्येतद्भिधीयते न समवाय एकः सम्बन्धात्मकत्वे सत्याश्रितत्वात् संयोगवत्। सत्तयाऽनेकान्त इति सम्बन्धविशेषणम् ॥ अथ संयोगे निबिडशिथिलादिप्रत्ययनानात्वान्नानात्वं नान्यत्र विपर्ययादिति चेत् न, समवायेऽप्युत्पत्तिमत्त्वनश्वरत्व प्रत्ययनानात्वस्य सुलभत्वात् ॥ सम्बन्धिभेदाद्भेदोऽन्यत्रापि समान इति नैकत्रैव पर्यनुयोगो युक्तः ॥ तस्मात्समवायस्य परपरिकल्पितस्य विचारासहत्वान्न तद्वशाद्गुणगुण्यादिष्वभेदप्रतीतिः ॥ अथ भिन्नप्रतिभासादवयवायवयव्यादीनां भेद एवेति चेन्न, भेदप्रति—

भासस्याभेदाविरोधात् । घटपटादीनामपि कथञ्चिदभेदोपपत्तेः ॥ सर्वथा प्रतिभासभेदस्यासिद्धेश्च ॥ इदमित्याद्यभेदप्रतिभासस्यापि भावात्ततः कथंचिद्भेदाभेदात्मकं द्रव्यपर्यायात्मकं सामान्यविशेषात्मकं च तत्त्वं तीरादर्शिशकुनिन्यायेनायातमित्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ इदानीमनेकान्तात्मकवस्तुसमर्थनार्थमेव हेतुद्वयमाह—

॥ अनुवृत्तव्यावृत्तप्रत्ययगोचरत्वात्पूर्वोत्तराकारपरिहारावाप्तिस्थितिलक्षणपरिणामेनार्थक्रियोपपत्तेश्चेति ॥

अनुवृत्ताकारो हि गौर्गौरित्यादिप्रत्ययः । व्यावृत्ताकारः श्यामः शबल इत्यादिप्रत्ययः । तयोर्गोचरस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । एतेन तिर्यक्सामान्यव्यतिरेकलक्षणविशेषद्वयात्मकं वस्तु साधितम् । पूर्वोत्तराकारयोर्यथासंख्येन परिहारावाप्ती, ताभ्यां स्थितिः, सैव लक्षणं यस्य, स चासौ परिणामश्च, तेनार्थक्रियोपपत्तेश्चेत्यनेन तूर्ध्वतासामान्यपर्यायाख्यविशेषद्वयरूपं वस्तु समर्थितं भवति ॥ अथ प्रथमोद्दिष्टसामान्यभेदं दर्शयन्नाह—

॥ सामान्यं द्वेधा तिर्यगूर्ध्वताभेदात् ॥ ३ ॥

प्रथमभेदं सोदाहरणमाह—

॥ सदृशपरिणामस्तिर्यक्, खण्डमुण्डादिषु गोत्ववत् ॥ ४ ॥

नित्यैकरूपस्य गोत्वादेः क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् ।

प्रत्येकं परिसमाप्त्या व्यक्तिषु वृत्त्ययोगाच्चानेकं सदृशपरिणामात्मकमेवेति तिर्यक्सामान्यमुक्तम् ॥ द्वितीयभेदमपि सदृष्टान्तमुपदर्शयति—

॥ परापरविवर्त्तव्यापिद्रव्यमूर्ध्वता मृदिव स्थासादिष्विति ५

सामान्यमिति वर्तते तेनायमर्थः— उर्ध्वतासामान्यं भवति । किं तत्? द्रव्यम् । तदेव विशिष्यते परापरविवर्तव्यापीति पूर्वापरकालवर्तित्रिकालानुयायीत्यर्थः । चित्रज्ञानस्यैकस्य युगपद्भाव्यनेकस्वगतनीलाद्याकारव्याप्तिवदेकस्य क्रमभाविपरिणामव्यापित्वमित्यर्थः ॥ विशेषस्यापि द्वैविध्यमुपदर्शयति—

॥ विशेषश्चेति ॥ ६ ॥

द्वेधेत्यधिक्रियमाणेनाभिसम्बन्धः । तदेव प्रतिपादयति—

॥ पर्यायव्यतिरेकभेदादिति ॥ ७ ॥

प्रथमविशेषभेदमाह—

॥ एकस्मिन्द्रव्ये क्रमभाविनः परिणामाः पर्याया आत्मनि हर्षविषादादिवदिति ॥ ८ ॥

अत्रात्मद्रव्यं स्वदेहप्रमितिमात्रमेव न व्यापकम् । नापि वटकणिकामात्रम् । न च कायाकारपरिणतभूतकदम्बकमिति, तत्र व्यापकत्वे परेषामनुमानमात्मा व्यापकः द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वादा-

काशवदिति । तत्र यदि रूपादिलक्षणं मूर्तत्वं तत्प्रतिषेधोऽमूर्तत्वं तदा मनसाऽनेकान्तः ॥ अथासर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्तत्वं तन्निषेधस्तथा चेत्परंप्रति साध्यसमो हेतुः ॥ यच्चापरमनुमानं– आत्मा व्यापकः अणुपरिमाणानधिकरणत्वे सतिनि त्यद्रव्यत्त्वादाकाशवदिति । तदपि न साधुसाधनम् । अणुपरिमाणानधिकरणत्त्वमित्रत्य किमयं नञर्थः पर्युदासः प्रसज्यो वा भवेत्? । तत्राद्यपक्षे अणुपरिमाणप्रतिषेधेन महापरिमाणमवान्तरपरिमाणं परिमाणमात्रं वा? महापरिमाणं चेत् साध्यसमो हेतुः । अवान्तरपरिमाणं चेत् विरुद्धो हेतुरवान्तरपरिमाणाधिकरणत्वं ह्यव्यापकत्वमेव साधयतीति ॥ परिमाणमात्रं चेत्– तत्परिमाणसामान्यमङ्गीकर्तव्यम् । तथाचाणुपरिमाणप्रतिषेधेन परिमाणसामान्याधिकरणत्वमात्मन इत्युक्तं । तच्चानुपपन्नं, व्यधिकरणासिद्धिप्रसङ्गात् । न हि परिमाणसामान्यमात्मनि व्यवस्थितं किन्तु परिमाणव्यक्तिष्वेवेति ॥ न चावान्तरमहापरिमाणद्वयाधारतयाऽऽत्मन्यप्रतिपन्ने परिमाणमात्राधिकरणता तत्र निश्चेतुं शक्या । दृष्टान्तश्च साधनविकलः । आकाशस्य महापरिमाणाधिकरणतया परिमाणमात्राधिकरणत्त्वायोगात् ॥ नित्यद्रव्यत्त्वं च सर्वथाऽसिद्धम् । नित्यस्य क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियाविरोधादिति ॥ प्रसज्यपक्षेऽपि तुच्छाभावस्य ग्रहणोपायासम्भवात् न विशेषणत्वम् । न चागृहीतविशेषणं

नाम न चागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरितिवचनान्न प्रत्यक्षं तद्ग्रहणोपायः सम्बन्धाभावादिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं हि प्रत्यक्षं तन्मतेऽप्रसिद्धम् ॥ विशेषणविशेष्यभावकल्पनायामभावस्य नागृहीतस्य विशेषणत्वमिति तदेव दूषणम् । तस्मान्न व्यापकमात्मद्रव्यम् । नापि वटकणिकामात्रं कमनीयकान्ताकुचजघनसंस्पर्शकाले प्रतिलोमकूपमाह्लादनाकारस्य सुखस्यानुभवनात् । अन्यथा सर्वाङ्गीणरोमाञ्चादिकार्योदयायोगात् ॥ आशुवृत्त्यालातचक्रवत् क्रमेणैव तत्सुखमित्यनुपपन्नम् ॥ परापरान्तःकरणसम्बन्धस्य तत्कारणस्य परिकल्पनायां व्यवधानप्रसङ्गात् । अन्यथा सुखस्य मानसप्रत्यक्षत्वायोगादिति ॥ नापि पृथिव्यादिचतुष्टयात्मकत्वमात्मनः सम्भाव्यते । अचेतनेभ्यश्चैतन्योत्पत्त्ययोगाद्धारणेरणद्रवोष्णतालक्षणान्वयाभावाच्च । तदहर्जातबालकस्य स्तनादावभिलाषाभावप्रसङ्गाच्च । अभिलाषो हि प्रत्यभिज्ञाने भवति, तच्च स्मरणे स्मरणं चानुभवे भवतीति पूर्वानुभवः सिद्धः । मध्यदशायां तथैव व्याप्तेः । मृतानां रक्षोयक्षादिकुलेषु स्वयमुत्पन्नत्वेन कथयतां दर्शनात् ॥ केषाञ्चित् भवस्मृतेरुपलम्भाच्चानादिश्चेतनः सिद्ध एव ॥ तथा चोक्तम्— तदहर्जस्तनेहातो रक्षोदृष्टेर्भवस्मृतेः । भूतानन्वयनात्सिद्धः प्रकृतिज्ञः सनातनः ॥ १ ॥ इति ॥ न च स्वदेहप्रमितिरात्मेत्यत्रापि प्रमाणाभा-

वात् सर्वत्र संशय इति वक्तव्यं तत्रानुमानस्य सद्भावात् । तथाहि देवदत्तात्मा तद्देह एव तत्र सर्वत्रैव च विद्यते तत्रैव तत्र सर्वत्रैव च स्वासाधारणगुणाधारतयोपलम्भात् । यो यत्रैव यत्र सर्वत्रैव च स्वासाधारणगुणाधारतयोपलभ्यते स तत्रैव तत्र सर्वत्रैव च विद्यते यथा देवदत्तगृहे एव तत्र सर्वत्रैव चोपलभ्यमानः स्वासाधारणभासुरत्वादिगुणः प्रदीपः तथाचायं तस्मात्तथेति । तदसाधारणगुणा ज्ञानदर्शनसुखवीर्यलक्षणास्ते च सर्वाङ्गीणास्तत्रैव चोपलभ्यन्ते ॥ सुखमाल्हादनाकारं विज्ञानं मेयबोधनम् । शक्तिः क्रियानुमेया स्याद्यूनः कान्तासमागमः ॥ १ ॥ इति वचनात् ॥ तस्मादात्मा देहप्रमितिरेव स्थितः ॥ द्वितीयं विशेषभेदमाह—

॥ अर्थान्तरगतो विसदृशपरिणामो व्यतिरेको गोमहिषादिवत् ॥ ८ ॥

वैसादृश्यं हि प्रतियोगिग्रहणे सत्येव भवति । न चापेक्षिकत्वादस्यावस्तुत्वमवस्तुन्यापेक्षिकत्वायोगात् । अपेक्षाया वस्तुनिष्ठत्वात् ॥

॥ स्यात्कारलाञ्छितमबाध्यमनन्तधर्म- ।
संदोहवर्मितमशेषमपि प्रमेयम् ॥
॥ देवैः प्रमाणबलतो निरचायि यच्च ।

संक्षिप्तमेव मुनिभिर्विवृतं मयैतत ॥ ३ ॥

इति परीक्षामुखस्य लघुवृत्तौ विषयसमुद्देशश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

अथेदानीं फलविप्रतिपत्तिनिरासार्थमाह—

॥ अज्ञाननिवृत्तिर्हानोपादानोपेक्षाश्च फलम् ॥ १ ॥

द्विविधं हि फलं साक्षात्पारम्पर्येणेति। साक्षादज्ञाननिवृत्तिः पारम्पर्येण हानादिकमिति, प्रमेयनिश्चयोत्तरकालभावित्वात्तस्येति॥ तद्द्विविधमपि फलं प्रमाणाद्भिन्नमेवेति यौगाः। अभिन्नमेवेति सौगताः। तन्मतद्वयनिरासेन स्वमतं व्यवस्थापयितुमाह—

॥ प्रमाणादभिन्नं भिन्नं च ॥ २ ॥

कथञ्चिदभेदसमर्थनार्थं हेतुमाह—

**॥ यः प्रमिमीते स एव निवृत्ताज्ञानो जहात्या-
दत्त उपेक्षते चेति प्रतीतेः ॥ ३ ॥**

अयमर्थः— यस्यैवात्मनः प्रमाणाकारेण परिणतिस्तस्यैव फलरूपतया परिणाम इत्येकप्रमात्रपेक्षया प्रमाणफलयोरभेदः। करणक्रियापरिणामभेदाद्भेद इत्यस्य सामर्थ्यसिद्धत्वान्नोक्तम्॥

पारम्पर्येण साक्षाच्च फलं द्वेधाऽभिधायि यत्।

देवैर्भिन्नमभिन्नं च प्रमाणात्तदिहोदितम् ॥ १ ॥

इति परीक्षामुखलघुवृत्तौ फलसमुद्देशः पञ्चमः ॥ ५ ॥

अथेदानीमुक्तप्रमाणस्वरूपादिचतुष्टयाभासमाह—

॥ ततोऽन्यत्तदाभासमिति ॥ १ ॥

तत उक्तात् प्रमाणस्वरूपसंख्याविषयफलभेदादन्यद्विपरीतं तदाभासमिति ॥ तत्र क्रमप्राप्तं स्वरूपाभासं दर्शयति—

अस्वसँविदितगृहीतार्थदर्शनसंशयादयः प्रामाणाभासाः ॥२॥

अस्वसंविदितश्च गृहीतार्थश्च दर्शनञ्च संशय आदिर्येषां ते संशयादयश्चेति सर्वेषां द्वंद्वः ॥ आदिशब्देन विपर्यानध्यवसाययोरपि ग्रहणम् ॥ तत्रास्वसंविदितं ज्ञानं ज्ञानान्तरप्रत्यक्षत्वादिति नैयायिकाः । तथाहि ज्ञानं स्वव्यतिरिक्तवेदनवेद्यं वेद्यत्वात् घटवदिति । तदसङ्गतम्— धर्मिज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वे साध्यान्तःपातित्वेन धर्मित्वायोगात् ॥ स्वसंविदितत्वे तेनैव हेतोरनेकान्तात् ॥ महेश्वरज्ञानेन च व्यभिचाराद्वृच्यासिज्ञानेनाप्यनेकान्तादर्थप्रतिपत्त्ययोगाच्च ॥ नहि ज्ञापकमप्रत्यक्षं ज्ञाप्यं गमयति शब्दलिङ्गादीनामपि तथैव गमकत्वप्रसङ्गात् ॥ अनन्तरभाविज्ञानग्राह्यत्वे तस्याप्यगृहीतस्य पराज्ञापकत्वात्तदनन्तरं कल्पनीयम् । तत्रापि तदनन्तरमित्यनवस्था

॥ तस्मान्नायं पक्षः श्रेयान् ॥ एतेन करणज्ञानस्य परोक्षत्वेनास्वसंविदितत्वं ब्रुवन्नपि मीमांसकः प्रत्युक्तः । तस्यापि ततोऽर्थप्रत्यक्षत्वायोगात् ॥ अथ कर्मत्वेनाप्रतीयमानत्वादप्रत्यक्षत्वे तर्हि फलज्ञानस्याप्रत्यक्षता तत एव स्यात् ॥ अथ फलत्वेन प्रतिभासनं नो चेत् करणज्ञानस्यापि करणत्वेनावभासनात् प्रत्यक्षत्वमस्तु । तस्मादर्थप्रतिपत्त्यन्यथाऽनुपपत्तेः करणज्ञानकल्पनावदर्थप्रत्यक्षत्वान्यथाऽनुपपत्तेर्ज्ञानस्यापि प्रत्यक्षत्वमस्तु ॥ अथ करणस्य चक्षुरादेरप्रत्यक्षत्वेऽपि रूपप्राकट्याद्व्यभिचार इति चेन्न, भिन्नकर्तृककरणस्यैव तद्व्यभिचारात् ॥ अभिन्नकर्तृके करणे सति कर्तृप्रत्यक्षतायां तदभिन्नस्यापि करणस्य कथञ्चित्प्रत्यक्षत्वेनाप्रत्यक्षतैकान्तविरोधात्प्रकाशात्मनोऽप्रत्यक्षत्वे प्रदीपप्रत्यक्षत्वविरोधवदिति ॥ गृहीतग्राहिधारावाहिज्ञानं, गृहीतार्थं दर्शनं, सौगताभिमतं निर्विकल्पकं, तच्च स्वविषयानुपदर्शकत्वादप्रमाणं व्यवसायस्यैव तज्जनितस्य तदुपदर्शकत्वात् ॥ अथ व्यवसायस्य प्रत्यक्षाकारेणानुरक्तत्वात्ततः प्रत्यक्षस्यैव प्रामाण्यं व्यवसायस्तु गृहीतग्राहित्वादप्रमाणमिति तन्न सुभाषितं— दर्शनस्याविकल्पकस्यानुपलक्षणात्तत्सद्भावायोगात् सद्भावा वा नीलादाविव क्षणक्षयादावपि तदुपदर्शकत्वप्रसङ्गात् ॥ तत्र विपरीतसमारोपान्नेति चेत्तर्हि सिद्धं नीलादौ समारोपविविग्रह—

णलक्षणो निश्चय इति तदात्मकमेव प्रमाणमितरत्तदाभासमिति ॥ संशयादयश्च प्रसिद्धा एव । तत्र संशय उभयकोटिसंस्पर्शी स्थाणुर्वा पुरुषो वेति परामर्शः ॥ विपर्ययः पुनरतस्मिँस्तदिति विकल्पः । विशेषानवधारणमध्यवसायः ॥ कथमेषामस्वसंविदितादीनां तदाभासतेत्यत्राह—

॥ स्वविषयोपदर्शकत्वाभावात् ॥ ३ ॥

गतार्थमेतत् । अत्र दृष्टान्तं यथाक्रममाह—

॥ पुरुषान्तरपूर्वार्थगच्छत्तृणस्पर्शस्थाणुपुरुषादिज्ञानवत् ॥४॥

पुरुषान्तरं च पूर्वार्थश्च गच्छत्तृणस्पर्शश्च स्थाणुपुरुषादिश्च तेषां ज्ञानं तद्वत् ॥ अपरं च सन्निकर्षवादिनं प्रति दृष्टान्तमाह—

॥ चक्षूरसयोर्द्रव्ये सँयुक्तसमवायवच्च ॥ ५ ॥

अयमर्थो यथा चक्षूरसयोः संयुक्तसमवायः सन्नपि न प्रमाणं तथा चक्षूरूपयोरपि । तस्मादयमपि प्रमाणाभास एवेति ॥ उपलक्षणमेतत् अतिव्याप्तिकथनमव्याप्तिश्च । सन्निकर्षप्रत्यक्षवादिनां चक्षुषि सन्निकर्षस्याभावात् ॥ अथ चक्षुः प्राप्तार्थपरिच्छेदकं व्यवहितार्थाप्रकाशकत्वात् प्रदीपवदिति तत्सिद्धिरिति मतं तदपि न साधीयः । काचाभ्रपटलादिव्यवहितार्थानामपि चक्षुषा प्रतिभासनाद्धेतोरसिद्धेः । शाखाचन्द्रमसोरेककालदर्शनानुपपत्तिप्रसक्तेश्च ॥

न च तत्र क्रमेऽपि यौगपद्याभिमान इति वक्तव्यम् । कालव्यवधानानुपलब्धेः ॥ किञ्च क्रमप्रतिपत्तिः प्राप्तिनिश्चये सति भवति । न च क्रमप्राप्तौ प्रमाणान्तरमस्ति । तैजसत्वमस्तीति चेन्न तस्यासिद्धेः ॥ अथ चक्षुस्तैजसं रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् प्रदीपवदिति । तदप्यपर्यालोचिताभिधानं मण्यञ्जनादेः पार्थिवत्वेऽपि रूपप्रकाशकत्वदर्शनात् ॥ पृथिव्यादिरूपप्रकाशकत्वे पृथिव्याद्यारब्धत्वप्रसङ्गाच्च । तस्मात्सन्निकर्षस्याव्यापकत्वान्न प्रमाणत्वं करणज्ञानेन व्यवधानाच्चेति ॥ प्रत्यक्षाभासमाह—

॥ अवैशद्ये प्रत्यक्षं तदाभासं बौद्धस्याकस्माद्धूमदर्शनाद्वह्निविज्ञानवदिति ॥ ६ ॥

परोक्षाभासमाह—

वैशद्येऽपि परोक्षं तदाभासं मीमांसकस्य करणज्ञानवत् ॥७॥

प्राक् प्रपञ्चितमेतत् । परोक्षभेदाभासमुपदर्शयन् प्रथमं क्रमप्राप्तं स्मरणाभासमाह—

अतस्मिंस्तदिति ज्ञानं स्मरणाभासं जिनदत्ते स देवदत्तो यथेति ॥ ८ ॥

अतस्मिन्ननुभूत इत्यर्थः शेषं सुगमम् ॥ प्रत्यभिज्ञानाभासमाह—

॥ सदृशे तदेवेदं तस्मिन्नेव तेन सदृशं यमल-
कवदित्यादि प्रत्यभिज्ञानाभासम् ॥ ॥ ९ ॥

द्विविधं प्रत्यभिज्ञानाभासमुपदर्शितं, एकत्वनिबंधनं सादृश्यनिबं-
धनं चेति ॥ तत्रैकत्त्वे सादृश्यावभासः सादृश्ये चैकात्वाभासस्त-
दाभासमिति ॥ तर्काभासमाह—

॥ असम्बद्धे तज्ज्ञानं तर्काभासम् ॥ १० ॥

यावाँस्तत्पुत्रः स श्याम इति यथा । तज्ज्ञानमिति व्याप्तिलक्ष-
णसम्बन्धज्ञानमित्यर्थः ॥ इदानीमनुमानाभासमाह—

॥ इदमनुमानाभासम् ॥

इदं वक्ष्यमाणमिति भावः ॥ तत्र तदवयवाभासोपदर्शनेन समु-
दायरूपानुमानाभासमुपदर्शयितुकामः प्रथमावयवाभासमाह—

॥ तत्रानिष्टादिः पक्षाभासः ॥ १२ ॥

इष्टमबाधितमित्यादि तल्लक्षणमुक्तमिदानीं तद्विपरीतं तदाभा-
समिति कथयति—

॥ अनिष्टो मीमांसकस्यानित्यः शब्दः ॥ ११ ॥

असिद्धाद्विपरीतं तदाभासमाह—

॥ सिद्धः श्रावणः शब्द इति ॥ १४ ॥

अबाधितमविपरीतं तदाभासमावेदयन् स च प्रत्यक्षादिबाधित

एवेति दर्शयन्नाह—

॥ बाधितः प्रत्यक्षानुमानागमलोकस्ववचनैः ॥ १५ ॥

एतेषां क्रमेणोदाहरणमाह—

॥ तत्र प्रत्यक्षबाधितो यथा अनुष्णोऽग्नि-
र्द्रव्यत्वाज्जलवत् ॥ १६ ॥

स्पर्शनप्रत्यक्षेण ह्युष्णस्पर्शात्मकोऽग्निरनुभूयते ॥ अनुमानबा-
धितमाह—

॥ अपरिणामी शब्दः कृतकत्वात् घटवत् ॥ १७ ॥

अत्र पक्षोऽपरिणामी शब्दः कृतकत्वादित्यनेन बाध्यते ॥

आगमबाधितमाह—

॥ प्रेत्यासुखप्रदो धर्मः पुरुषाश्रितत्वादधर्मवत् ॥ १८ ॥

आगमे हि पुरुषाश्रितत्वाविशेषेऽपि परलोके धर्मस्य सुखहेतुत्व-
मुक्तम् । लोकबाधितमाह—

॥ शुचि नरशिरःकपालं प्राण्यंगत्वाच्छंखशुक्तिवत् ॥ १९ ॥

लोके हि प्राण्यंगत्वेऽपि कस्यचिच्छुचित्वमशुचित्वं च । तत्र
नरकपालादीनामशुचित्वमेवेति लोकबाधितत्वम् । स्ववचनबाधितमाह

॥ माता मे वन्ध्या पुरुषसंयोगेऽप्यगर्भत्वात्प्र-
सिद्धवन्ध्यावत् ॥ २० ॥

इदानीं हेत्वाभासान् क्रमापन्नानाह—

॥ हेत्वाभासा असिद्धविरुद्धानैकान्तिकाकिञ्चित्कराः ॥२१॥

एषां यथाक्रमं लक्षणं सोदाहरणमाह—

॥ असत्सत्तानिश्चयोऽसिद्धः ॥ २२ ॥

सत्ता च निश्चयश्च सत्तानिश्चयौ, असन्तौ सत्तानिश्चयौ यस्य स भवत्यसत्सत्तानिश्चयः। तत्र प्रथमभेदमाह—

॥ अविद्यमानसत्ताकः परिणामी शब्दश्चाक्षुषत्वात् ॥ २३ ॥

कथमस्यासिद्धत्वमित्याह—

॥ स्वरूपेणासत्त्वात् ॥ २४ ॥

द्वितीयासिद्धभेदमुपदर्शयति—

॥ अविद्यमाननिश्चयो मुग्धबुद्धिम्प्रत्यग्निरत्र धूमादिति ॥२५॥

अस्याप्यसिद्धता कथमित्त्याशंकायामाह—

॥ तस्य वाष्पादिभावेन भूतसंघाते संदेहात् ॥ २६ ॥

तस्येति मुग्धबुद्धिप्रतीत्यर्थ। अपरमसिभेदमाह—

॥ सांख्यम्प्रति परिणामी शब्दः कृतकत्त्वादिति ॥ २७ ॥

अस्यासिद्धतायां कारणमाह—

॥ तेनाज्ञातत्वादिति ॥ २८ ॥

तेन सांख्येनाज्ञातत्वात्तन्मते ह्याविर्भावतिरोभावावेव प्रसिद्धौ,

नोत्पत्त्यादिरिति ॥ आस्याप्यनिश्चयादसिद्धत्वमित्यर्थः ॥ विरुद्धं हेत्वाभासमुपदर्शन्नाह–

॥ विपरीतनिश्चिताविनाभावो विरुद्धोऽपरिणामी शब्दः कृतकत्वात् ॥ २९ ॥

कृतकत्वं ह्यपरिणामविरोधिना परिणामेन व्याप्तमिति ॥ अनैकान्तिकं हेत्वाभासमाह---

॥ विपक्षेऽप्यविरुद्धवृत्तिरनैकान्तिकः ॥ ३० ॥

अपिशब्दान्न केवलं पक्षसपक्षयोरिति द्रष्टव्यम् । स च द्विविधो विपक्षे निश्चितवृत्तिः शङ्कितवृत्तिश्चेति ॥ तत्राद्यं दर्शयन्नाह--

॥ निश्चितवृत्तिरनित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् घटवादिति ॥ ३१

कथमस्य विपक्षे निश्चिता वृत्तिरित्याशङ्क्याह --

॥ आकाशे नित्येऽप्यस्य निश्चयात् ॥ ३२ ॥

शङ्कितवृत्तिमुदाहरति--

॥ शङ्कितवृत्तिस्तु नास्ति सर्वज्ञो वक्तृत्वादिति ॥ ३३ ॥

अस्यापि कथं विपक्षे वृत्तिराशंक्यत इत्यत्राह--

॥ सर्वज्ञत्वेन वक्तृत्वाविरोधादिति ॥ ३४ ॥

अविरोधश्च ज्ञानोत्कर्षे वचनानामपकर्षादर्शनादिति निरूपितप्रायम् ॥ अकिञ्चित्करस्वरूपं निरूपयति---

॥ सिद्धे प्रत्यक्षादिबाधिते च साध्ये हेतुरकिञ्चित्करः ३५

तत्र सिद्धे साध्ये हेतुरकिञ्चित्कर इत्युदाहरति—

॥ सिद्धः श्रावणः शब्दः शब्दत्वात् ॥ ३६ ॥

कथमस्याकिञ्चित्करत्वमित्याह—

॥ किञ्चिदकरणात् ॥ ३७ ॥

अपरं च भेदं प्रथमस्य दृष्टान्तीकरणद्वारेणोदाहरति—

॥ यथाऽनुष्णोऽग्निर्द्रव्यत्वादित्यादौ किञ्चित्कर्तुमशक्यत्वात् ॥ ३८ ॥

अकिञ्चित्करत्वमिति शेषः ॥ अयं च दोषो हेतुलक्षणविचारावसर एव, न वादकाल इति व्यक्तीकुर्वन्नाह—

॥ लक्षण एवासौ दोषो व्युत्पन्नप्रयोगस्य पक्षदोषेणैव दुष्टत्वात् ॥ ३९ ॥

दृष्टान्तोऽन्वयव्यतिरेकभेदाद्द्विविध इत्युक्तं तत्रान्वयदृष्टान्ताभासमाह—

॥ दृष्टान्ताभासा अन्वयेऽसिद्धसाध्यसाधनोभयाः ॥ ४० ॥

साध्यं च साधनं च उभयं च साध्यसाधनोभयानि असिद्धानि यानि येष्विति विग्रहः ॥ एतानेकत्रैवानुमाने दर्शयति—

॥ अपौरुषेयः शब्दोऽमूर्तत्वादिन्द्रियसुखपरमाणुघटवत् ४१

इन्द्रियसुखमसिद्धसाध्यं तस्य पौरुषेयत्त्वात्। परमाणुरसिद्ध-साधनं तस्य मूर्तत्त्वात्। घटश्चासिद्धोभयः पौरुषेयत्त्वान्मूर्तत्त्वाच्च॥ साध्यव्याप्तं साधनं दर्शनीयमिति दृष्टान्तावसरे प्रतिपादितं तद्विपरीतदर्शनमपि तदाभासमित्याह----

॥ विपरीतान्वयश्च यदपौरुषेयं तदमूर्तम् ॥ ४२ ॥

कुतोऽस्य तदाभासतेत्याह---

॥ विद्युदादिनाऽतिप्रसङ्गात् ॥ ४३ ॥

तस्याप्यमूर्तताप्राप्तेरित्यर्थः। व्यतिरेकोदाहरणाभासमाह---

व्यतिरेके सिद्धतद्व्यतिरेकाः परमाण्विन्द्रियसुखाकाशवत् ४४

अपौरुषेयः शब्दोऽमूर्तत्वादित्यत्रैवासिद्धाः साध्यसाधनोभयव्यतिरेका यत्रेति विग्रहः। तत्रासिद्धसाध्यव्यतिरेकः परमाणुस्तस्यापौरुषेयत्वात् इन्द्रियसुखमसिद्धसाधनव्यतिरेकम्॥ आकाशं त्वसिद्धोभयव्यतिरेकमिति। साध्याभावे साधनव्यावृत्तिरिति व्यतिरेकोदाहरणप्रघट्टके ख्यापितं तत्र तद्विपरीतमपि तदाभासमित्युपदर्शयति

॥ विपरीतव्यतिरेकश्च यन्नामूर्तं तन्नापौरुषेयम् ॥ ४५ ॥

बालव्युत्पत्त्यर्थं तत्त्रयोपगम इत्युक्तमिदानीं तान्प्रत्येव कियद्धीनतायां प्रयोगाभासमाह--

॥ बालप्रयोगाभासः पञ्चावयवेषु कियद्धीनता ॥ ४६ ॥

तदेवोदाहरति—

॥ अग्निमानयं देशो धूमवत्वात् यदित्थं तदि-
ऽथं यथा महानस इति ॥ ४७ ॥

इत्यवयवत्रयप्रयोगे सतीत्यर्थः । चतुरवयवप्रयोगे तदाभासत्वमाह—

॥ धूमवांश्चायमिति वा ॥ ४८ ॥

अवयवविपर्ययेऽपि तत्त्वमाह--

॥ तस्मादग्निमान् धूमवांश्चायमिति ॥ ४९ ॥

कथमवयवविपर्यये प्रयोगाभास इत्याशंकायामाह—

॥ स्पष्टतया प्रकृतप्रतिपत्तेरयोगात् ॥ ५० ॥

इदानीमागमाभासमाह—

॥ रागद्वेषमोहाक्रान्तपुरुषवचनाज्जातमागमाभासम् ॥ ५१ ॥

उदाहरणमाह--

॥ यथा नद्यास्तीरे मोदकराशयः सन्ति, धावध्वं माणवकाः

कश्चिन्माणवकैराकुलीकृतचेतास्तत्सङ्गपरिजिहीर्षया प्रतारणवाक्येन नद्या देशं तान् प्रस्थापयतीत्याप्तोक्तेरन्यत्वादागमाभासत्वम् । प्रथमोदाहरणमात्रेणातुष्यन्नुदाहरणान्तरमाह—

अंगुल्यग्रे हस्तियूथशतमास्त इति च ॥ ५३ ॥

अत्रापि सांख्यपशुः स्वदुरागमजनितवासनाहितचेता दृष्टेष्ट-

विरुद्धं सर्वं सर्वत्र विद्यत इति मन्यमानस्तथोपदिशतीत्यनाप्तवचनत्वादिदमपि तथेत्यर्थः ॥ कथमनन्तरयोर्वाक्ययोस्तदाभासत्वमित्याशंकायामाह---

॥ विसँवादात् ॥ ५४ ॥

अविसँवादरूपप्रमाणलक्षणाभावान्न तद्विशेषरूपमपीत्यर्थः ॥ इदानीं संख्याभासमाह---

॥ प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमित्यादि संख्याभासम् ॥ ५५ ॥

प्रत्यक्षपरोक्षभेदात् द्वैविध्यमुक्तं तद्वैपरीत्येन प्रत्यक्षमेव प्रत्यक्षानुमाने, एवेत्याद्यवधारणं संख्याभासम् ॥ प्रत्यक्षमेवैकमिति कथं संख्याभासमित्याह--

॥ लौकायतिकस्य प्रत्यक्षतः परलोकादिनिषेधस्य परबुद्ध्यादेश्चासिध्देरतद्विषयत्वात् ॥ ५६ ॥

अतद्विषयत्वात् अप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥ प्रपञ्चितमेवैतत्संख्याविप्रतिपत्तिनिराकरण इति नेह पुनरुच्यते ॥ इतरवादिप्रमाणेयत्तावधारणमपि विघटत इति लौकायतिकदृष्टान्तद्वारेण तन्मतेऽपि संख्याभासमिति दर्शयति--

॥ सौगतसांख्ययौगप्राभाकरजैमिनीयानां प्रत्यक्षानुमानागमोपमानार्थापत्त्यभावैरेकैकाधिकैर्व्याप्तिवत् ॥ ५७ ॥

यथा प्रत्यक्षादिभिरेकैकाधिकैर्व्याप्तिः प्रतिपत्तुं न शक्यते सौगतादिभिस्तथा प्रत्यक्षेण लौकायतिकैः परबुध्यादिरपीत्यर्थः ॥ अथ परबुध्यादिप्रतिपत्तिः प्रत्यक्षेण माभूदन्यस्माद्भविष्यतीत्याशङ्कयाह—

॥ अनुमानादेस्तद्विषयत्वे प्रमाणान्तरत्वम् ॥ ५८ ॥

तच्छब्देन परबुध्यादिरभिधीयते । अनुमानादेः परबुध्यादिविषयत्वे प्रत्यक्षैकप्रमाणवादो हीयत इत्यर्थः ॥ अत्रोदाहरणमाह—

॥ तर्कस्येव व्याप्तिगोचरत्वे प्रमाणान्तरत्वम् ।
अप्रमाणस्याव्यवस्थापकत्त्वात् ॥ ५९ ॥

सौगतादीनामिति शेषः ॥ किञ्च प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिना प्रत्यक्षाद्येकैकाधिकप्रमाणवादिभिश्च स्वसंवेदनेन्द्रियप्रत्यक्षभेदोऽनुमानादिभेदश्च प्रतिभासभेदेनैव वक्तव्यो गत्यन्तराभावात् । स च तद्भेदो लौकायतिकंप्रति प्रत्यक्षानुमानयोरितरेषां व्याप्तिज्ञानप्रत्यक्षादिप्रमाणेष्विति सर्वेषां प्रमाणसंख्या विघटते ॥ तदेव दर्शयति—

॥ प्रतिभासभेदस्य च भेदकत्वात् ॥ ६० ॥

इदानीं विषयाभासमुपदर्शयितुमाह—

॥ विषयाभासः सामान्यं विशेषो द्वयं वा स्वतंत्रम् ॥ ६१ ॥

कथमेषां तदाभासतेत्याह—

॥ तथाप्रतिभासनात्कार्याकरणाच्च ॥ ६२ ॥

किञ्च तदेकान्तात्मकं तत्त्वं स्वयं समर्थमसमर्थं वा कार्यकारि स्यात्? प्रथमपक्षे दूषणमाह—

॥ समर्थस्य करणे सर्वदोत्पत्तिरनपेक्षत्वात् ॥ ६३ ॥

सहकारिसान्निध्यात् तत्करणान्नेति चेदत्राह—

॥ परापेक्षणे परिणामित्वमन्यथा तदभावात् ॥ ६४ ॥

वियुक्तावस्थायामकुर्वतः सहकारिसमवधानवेलायां कार्यकारिणः पूर्वोत्तराकारपरिहारावाप्तिस्थितिलक्षणपरिणामोपपत्तेरित्यर्थः। अन्यथाकार्यकारणाभावात्। प्रागभावावस्थायामेवेत्यर्थः। अथ द्वितीयपक्षदोषमाह—

॥ स्वयमसमर्थस्य अकारकत्वात्पूर्ववत् ॥ ६५ ॥

अथ फलाभासं प्रकाशयन्नाह—

॥ फलाभासं प्रमाणादभिन्नं भिन्नमेव वा ॥ ६६ ॥

कुतः पक्षद्वयेऽपि तदाभासतेत्याशङ्कायामाद्यपक्षे तदाभासत्वे हेतुमाह—

॥ अभेदे तद्व्यवहारानुपपत्तेः ॥ ६७ ॥

फलमेव प्रमाणमेव वा भवेदिति भावः। व्यावृत्त्या संवृत्यपरनामधेयया तत्कल्पनाऽस्त्वित्याह—

॥ व्यावृत्त्याऽपि न तत्कल्पना फलान्तराद्व्या-
वृत्त्याऽफलत्वप्रसङ्गात् ॥ ६८ ॥

अयमर्थः— यथा फलाद्विजातीयात् फलस्य व्यावृत्त्या फलव्य-वहारस्तथा फलान्तरादपि सजातीयाद्व्यावृत्तिरप्यस्तीत्यफलत्वम् ।

अत्रैवाभेदपक्षे दृष्टान्तमाह—

॥ प्रमाणाद्व्यावृत्त्येवाप्रमाणत्वस्येति ॥ ६९ ॥

अत्रापि प्राक्तन्येव प्रक्रिया योजनीया ॥ अभेदपक्षं निराकृत्य आचार्य उपसंहरति—

॥ तस्माद्वास्तवोऽभेद इति ॥ ७० ॥

भेदपक्षं दूषयन्नाह—

॥ भेदे त्वात्मान्तरवत्तदनुपपत्तेः ॥ ७० ॥

अथ यत्रैवात्मनि प्रमाणं समवेतं फलमपि तत्रैव समवेतमिति समवायलक्षणप्रत्त्यासत्त्या प्रमाणफलव्यवस्थितिरिति ॥ नात्मान्तरे तत्प्रसङ्ग इति चेत्तदपि न सूक्तमित्याह—

॥ समवायेऽतिप्रसङ्ग इति ॥ ७२ ॥

समवायस्य नित्यत्वाद्व्यापकत्वाच्च सर्वात्मनामपि समवायसमान-धर्मिकत्वान्न ततः प्रतिनियम इत्यर्थः ॥ इदानीं स्वपरपक्षसाधन-दूषणव्यवस्थामुपदर्शयति—

॥ प्रमाणतदाभासौ दुष्टतयोद्भावितौ परिहृतापरिहृतदोषौ वादिनः साधनतदाभासौ प्रतिवादिनो दूषणभूषणे च ७३

वादिना प्रमाणमुपन्यस्तं तच्च प्रतिवादिना दुष्टतयोद्भावितं पुनर्वादिना परिहृतं तदेव तस्य साधनं भवति प्रतिवादिनश्च दूषणमिति ॥ यदा तु वादिना प्रमाणाभासमुक्तं प्रतिवादिना तथैवोद्भावितं वादिना चापरिहृतं तदा तद्वादिनः साधनाभासो भवति प्रतिवादिनश्च भूषणमिति ॥ अथोक्तप्रकारेणाशेषविप्रतिपत्तिनिराकरणद्वारेण प्रमाणत्वं स्वप्रतिज्ञातं परीक्ष्य नयादितत्त्वमन्यत्रोक्तमिति दर्शयन्नाह–

॥ सम्भवदन्यद्विचारणीयमिति ॥ ७४ ॥

सम्भवद्विद्यमानमन्यत्प्रमाणतत्त्वान्नयस्वरूपं शास्त्रान्तरप्रसिद्धं विचारणीयमिह युक्त्या प्रतिपत्तव्यम् । तत्र मूलनयौ द्वौ द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकभेदात् । तत्र द्रव्यार्थिकस्त्रेधा नैगमसंग्रहव्यवहारभेदात् । पर्यायार्थिकश्चतुर्धा ऋजुसूत्रशब्दसमभिरूढैवम्भूतभेदात् । अन्योऽन्यगुणप्रधानभूतभेदाभेदप्ररूपणो नैगमः । नैकं गमो नैगम इति निरुक्तेः ॥ सर्वथाऽभेदवादस्तदाभासः ॥ प्रतिपक्षव्यपेक्षः सन्मात्रग्राही संग्रहः ॥ ब्रह्मवादस्तदाभासः ॥ संग्रहगृहीतभेदको व्यवहारः ॥ काल्पनिको भेदस्तदाभासः ॥ शुद्धपर्यायग्राही

प्रतिपक्षसापेक्ष ऋजुसूत्रः ॥ क्षणिकैकान्तनयस्तदाभासः ॥ कालकारकलिङ्गाना भेदाच्छब्दस्य कथञ्चिदर्थभेदकथनं शब्दनयः ॥ अर्थभेदं विना शब्दानामेव नानात्त्वैकान्तस्तदाभासः ॥ पर्यायभेदात्पदार्थनानात्त्वनिरूपकः समभिरूढः ॥ पर्यायनानात्वमन्तरेणापीन्द्रादिभेदकथनं तदाभासः ॥ क्रियाश्रयेण भेदप्ररूपणमित्थम्भावः ॥ क्रियानिरपेक्षत्वेन क्रियावाचकेषु कालरनिको व्यवहारस्तदाभास इति ॥ इति नयतदाभासलक्षणं सङ्क्षेपेणोक्तं विस्तरेण नयचक्रात्प्रतिपत्तव्यम् ॥ अथवा सम्भवद्विद्यमानमन्यद्वादलक्षणं पत्रलक्षणं वाऽन्यत्रोक्तमिह द्रष्टव्यं तथाचाह ॥ समर्थवचनं वाद इति प्रसिद्धावयवं वाक्यं स्वेष्टस्यार्थस्य साधकम् । साधुगूढपदप्रायं पत्रमाहुरनाकुलम् ॥ १ ॥ इति ॥

परीक्षामुखमादर्शं हेयोपादेयतत्त्वयोः ।
संविदे मादृशो बालः परीक्षादक्षवद्व्यधाम् ॥ १ ॥

व्यधामकृतवानस्मि । किमर्थं संविदे । कस्य मादृशः । अहं च कथंभूत इत्याह बालो मन्दमतिः । अनौद्धत्यसूचकं वचनमेतत् । तत्त्वतस्त्वस्य प्रारब्धनिर्वहणादेवावसीयते ॥ किं तत परीक्षामुखम् । तदेव निरूपयति आदर्शमिति । कयोः हेयोपादेयतत्त्वयोः । यथैवादर्श आत्मनोऽलङ्कारमण्डितस्य सौरूप्यं वैरूप्यं वा प्रतिबिम्बोप-

दर्शनद्वारेण सूचयति तथेदमपि हेयोपादेयतत्त्वं साधनदूषणोपदर्शनद्वारेण निश्चाययतीत्यादर्शत्वेन निरूप्यते क इव परीक्षादक्षवत् परीक्षादक्ष इव, यथा परीक्षादक्षः स्वप्रारब्धशास्त्रं निरूढवाँस्तथाऽहमपीत्यर्थः ॥

अकलङ्कशशाङ्कैर्यत्प्रकटीकृतमखिलमाननिभनिकरम् ।
तत्संक्षिप्तं सूरिभिरुरुमतिभिर्व्यक्तमेतेन ॥ १ ॥

इति परीक्षामुखलघुवृत्तौ प्रमाणाद्याभाससमुद्देशः षष्ठः ॥ ६ ॥

श्रीमान् वैजेयनामाभूदग्रणीर्गुणशालिनाम् ।
बदरीपालवंशालिव्योमद्युमणिरूर्जितः ॥ १ ॥

तदीयपत्नी भुवि विश्रुतासीन्नाणाम्बनाम्ना गुणशीलसीमा ॥
यां रेवतीति प्रथिताम्बिकेति प्रभावतीति प्रवदन्ति सन्तः ॥ २ ॥

तस्यामभूद्विश्वजनीनवृत्तिर्दानाम्बुवाहो भुवि हीरपाख्यः ॥
स्वगोत्रविस्तारनभोंऽशुमाली सम्यक्त्वरत्नाभरणार्चिताङ्गः ॥ ३ ॥

तस्योपरोधवशतो विशदोरुकीर्तेर्माणिक्यनन्दिकृतशास्त्रमगाधबोधम् ॥
स्पष्टीकृतं कतिपयैर्वचनैरुदारैर्बालप्रबोधकरमेतदनन्तवीर्यैः ॥ ४ ॥

इति प्रमेयरत्नमालापरनामधेया परीक्षामुखलघुवृत्तिः समाप्ता ॥

ॐ

खंडेलवालजैन-

इतिहास.

रचयिता—राजमल बड़जात्या.

S. V Press

Lane Khetwadi, Bombay

श्रीपरमात्मने नमः

खंडेलवालजैन-इतिहास।

उत्पत्ति, वंशपरम्परा वर्तमानगोत्र और कुलदेवी सहित.

जिसको

राजमल बडजात्याने

बम्बई.

खेतवाडी ७ वी गली खम्बाटा लेन
"श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम् प्रेसमें छपवाकर प्रसिद्ध किया।

श्रीवीरनिर्वाण सं० २४३७, विक्रम सं० १९६७.
सन् १९१० ईस्वी.

प्रथमावृत्ति १००० **कीमत ।)**

राज्यनियमानुसार पुनर्मुद्रणादि हक्क कर्त्ताने
स्वाधीन रक्खा है।

प्रस्तावना ।

सर्वसाधारणको विदितहै कि, खंडेलवाल जैनियोंकी उत्पत्तिके विषयमें अनेकप्रकारकी किंवदंती सुननेमें आई है । कोई कल्पना करता है कि यह खंडेलवाल वैश्यों (जो आजकल वैष्नवधर्म पालन करतेहैं) में से हैं । कोई समझता है महेश्वरियोंमेंसे हैं इत्यादि इत्यादि । अनेक कल्पित कल्पनायें सुनकरके इस समयमें यह बात परमोपयोगी समझी गई कि इस पुस्तकद्वारा असली हिस्ट्री (इतिहास) प्रगट करदीजाय जिससे हमारे स्वजातीय खंडेलवाल जैन भाइयोंको यह भलेप्रकार मालूम होजाय कि हम कौन और किन महान् पुरुषोंकी सन्तानमें से हैं ।

वास्तवमें यह विचार बहुत ही कठिन और मुझ सरीखे अल्पज्ञानी के लिये अशक्य था परंतु कितने ही महान् पुरुषोंने इसके बनानेमें मुझको इतनी सहायता प्रदान करी कि, उनका जितना धन्यवाद दियाजाय थोडा है ।

यद्यपि मुझको निजकार्योंसे समय अधिक नहीं मिलसका कि इस कार्यमें परिश्रम और खोज करके पूर्ण सफलता प्राप्त करसकूं तथापि समयानुकूल जितना कुछ भी बालबोध अनुसार मुझ अल्पज्ञसे इस थोडेसे समयमें हुआ है वह इस छोटी सी पुस्तकद्वारा आपलोगोंके अर्पण है, आशा है कि गुणग्राही महाशय इसको गुणग्राहकताकी दृष्टिसे पढकर मेरे परिश्रमको सफल करेंगे ।

जातिसेवक—

राजमल बडजात्या,

धन्यवाद.

प्रथम धन्यवाद है, श्रीपट्टाचार्य श्रीमंत भट्टारकजी श्रीललितकीर्त्तिजी अजमेरवालों कि जिनके पाससे एक पुस्तक रूपचंदजी पाटनीके मारफत प्राप्त हुई कि जिससे बहुतसी प्राचीन बात मालूम हुई।

द्वितीय धन्यवाद है, श्रीयुत पंडित लक्ष्मीचंदजी गंदेयालश्कर-वालोंको कि जिन्होंने प्राचीन पट्टावली अपने पाससे मुझको देकर इस पुस्तकका गौरव बढाया।

तृतीय धन्यवाद, बाबू घांसीरामजी लुहाड्या मथुरावालोंको है कि जिन्होंने यह पुस्तक लिखते समय बहुत सहायता प्रदानकी।

राजमल बडजात्या.

त्रुटि ।

इस पुस्तकमें ऐसे बहुतसे विषय बाकी रहगये कि जिनके लिखने की बडी भारी आवश्यकता थी और वगैर उनके लिखे समाजको इतना लाभ नहीं पहुंचसकता कि जितना पहुंचना चाहिये, परंतु अनेक मित्रोंके कहनेसे इस पुस्तकको अतिशीघ्रतासे छपाडाला क्योंकि ४ वर्षसे तो सिर्फ विचारमें ही समय चलागयाथा अब यह प्रथमावृत्ति सर्व समाजकी सेवामें उपस्थित की जातीहै. यदि यह समाजको प्रिय हुई और समाजने इसकी कदर की तो द्वितीयावृत्तिमें जन्म संस्कारादि ५३ क्रियाओंको व और भी जातिलाभार्थ अनेक विषय लिखूंगा आशा करताहूं कि सर्व सज्जन भ्रातृगण इस कार्यमें मदद करके मेरे परिश्रमको सफल करेंगे।

विशेष प्रार्थना यह है कि मुझ अल्पबुद्धिसे कोई कथन शास्त्र विरुद्ध व प्रमाण विरुद्ध हुआ होवे तो पत्रद्वारा प्रगट करेंगे तथा अल्पबुद्धि जान क्षमा करेंगे ।

मुंबई कार्तिक शुक्ल १५ | जातिसेवक
वीरनिर्वाणसंवत २४३७ | राजमल बडजात्या,

पुस्तक मिलनेका पता—

राजमल बडजात्या,

ठिकाना—पदमचन्द भूरामल, मुम्बई नं० २.

दूसरा पता—

जवरचन्द—मोतीलाल, पोरवाल,

चौक भूपाल,

ॐ

नमः सिद्धेभ्यः

खंडेलवालजैन-इतिहास.

(मङ्गलाचरणम्)

दोहा ।

पंच परमपद प्रणमकर, सारद मात मनाय ।
खंडेलवाल उत्पतिकूं, कहूं चित्त हर्षाय ॥ १ ॥

पाठकगण ! हमारे सर्वज्ञ, हितोपदेशी बीतरागदेवने जो अपने केवल ज्ञानद्वारा वर्णन कियाहै उससे प्रतीत और सिद्ध होताहै कि यह संसार (जगत्) अनादि है और इसका चक्र सदैव इस ही भांति अनादि काल तक रहैगा ।

इस अनादिनिधन संसारमें देव मनुष्य तिर्यंच नारकी आदि निवास करतेहुए अपने २ कर्मोंके अनुसार फल भोगतेहैं। इस निवासस्थानका नाम

शास्त्र कारोंने लोक रक्खाहै और इसके ३ भाग हैं-अर्थात् ऊर्ध्वलोक–मध्यलोक–पाताललोक।

जिस स्थानपर इस समयमें हम और आप वर्तमान हैं उसको मध्यलोक कहतेहैं, और इसके ऊपरभागमें ऊर्ध्वलोक और नीचेके भागमें पाताललोक है।

इस मध्य लोकमें असंख्यात द्वीप समुद्र हैं जिनमें जम्बूद्वीप जिसको घेरेहुए लवण समुद्र और दूसरा धातकीखंडद्वीप जिसको घेरेहुए कालोदधिसमुद्र और आधा पुष्करद्वीप इस प्रकार ढाई द्वीप मिलाकर जो सीमा बंधी हुईहै इन्हींको ढाईद्वीप कहतेहैं और फिर इस ढाईद्वीपके अन्तमें मानषोत्तर पर्वत है उसके आगे फिर इस ही भांति असंख्यात द्वीप समुद्र और भी चले गये हैं, परंतु हमारी और आपकी गमनकरनेकी शक्ति मानषोत्तर पर्वततक ही है इससे आगे मनुष्य पर्यायसे नहीं जासकतेहैं।

इन ढाई द्वीपोंमें जो जम्बूद्वीप है उसके चारों तरफ गोलाकार लवणसमुद्र है और बीचमें १ लाख योजन ऊंचा सुमेरु पर्वत है—इसके अतिरिक्त यह जम्बूद्वीप भरत, हैमवत्, हरि, विदेह, रम्यक, हैरण्यवत, और ऐरावत इसप्रकार ७ क्षेत्रोंमें विभाजित है, जिसमेंसे हैमवत, हरि, रम्यक, और हैरण्यवत् इन चार क्षेत्रोंमें तो सदैव भोगभूमिकी रचना और शेष भरत, विदेह, और ऐरावतमें कर्मभूमिकी रचना रहतीहै। जिसमें विदेहक्षेत्रकी रचना सदा एकसी रहतीहै और किसी कालमें भी थोडी बहुत घटबढ़ नहीं होती, लेकिन भरत, और ऐरावत क्षेत्रमें सदैव घटबढ़ (तबदील बदल) होती रहतीहै।

इन सप्तक्षेत्रोंमेंसे भरतक्षेत्रके ६ विभाग हैं जिनमें पांचोंमें म्लेच्छखंड और एक आर्यखंड है, यही आर्यखंड हमारी आपकी जन्मभूमि है कि,

जिसमें निवास करनेकी अपेक्षा हम सब लोग "आर्य" कहलातेहैं।

इस आर्यखंडमें अनादिनियमके अनुसार सदैव अवसर्प्पणी उत्सर्प्पणी समयमें छः छः प्रकारके काल (समय) की पर्यटन क्रमानुसार रहतीहै जिसमें अवसर्प्पणीमें पहले कालका नाम सुखमा सुखमा, दूसरेका सुखमा, तीसरेका सुखमा दुखमा चौथेका दुखमा सुखमा, पांचवेंका दुखमा और छठेका दुखमा दुखमा है। और इससे उलटे इस ही भांति क्रमानुसार उत्सर्प्पणीमें होतेहैं।

वर्तमान अवसर्प्पणीमेंके छः कालोंमेंसे पहले दूसरे और तीसरे कालतक तो भोगभूमिकी रचना रही पश्चात् तीसरे कालके अन्तमें चौदह कुलकर क्रमानुसार उत्पन्नहुए जिनमें चौदहवें कुलकरका नाम श्रीमान् नाभिराजा और उनकी धर्मपत्नीका नाम श्रीमती मरुदेवी था।

इन्हीं परम पवित्र श्रीमान् नाभिराजाके गृहमें श्रीमती मरुदेवी द्वारा त्रैलोक्यनाथ जगत्पूज्य भगवान् आदि तीर्थंकर श्रीऋषभदेव स्वामी प्रगट हुए कि जिनके समयसे कर्मभूमिकी रचनाके प्रकाशका प्रारंभ हुवा।

इसकी अपेक्षा करके भगवान् श्रीऋषभदेव स्वामी जगतके आदि कर्त्ता कहलाये और अपने शासनमें भगवत्‌ने क्षत्री वैश्य और शूद्र इस प्रकार तीन वर्ण स्थापित करदिये और संसारका चक्र निर्विघ्नता पूर्वक चलानेके हेतु तीनोंके कार्य अलग अलग नियतकरके सीमाबद्ध करदिये।

दूसरोंकी रक्षा करने, अनीति मार्गपर चलनेवालोंको दंड देने आदि राजसत्ताका भार जिनके आधीन रहा वह क्षत्री कहलाये जिनके वंशोंके नाम भगवत्‌ने इक्ष्वाकुवंश कुरुवंश इत्यादि प्रगट किये और व्यवसाय व्यापार करनेके लिये वैश्य

और इन दोनों अर्थात् क्षत्री और वैश्यकी सेवा करनेवालोंकी शूद्रसंज्ञा नियतकी।

इसी क्षत्रियवर्णके शिरोमणि भगवान् श्रीऋषभदेव स्वामीने अपने वंशका नाम इक्ष्वाकु-वंश रक्खा।

इस इक्ष्वाकुवंशके प्रभु जगत्पिता श्रीऋषभ देव स्वामीके यशस्वती (नंदा) और सुनंदा दो स्त्री थीं जिनमें श्रीमती यशस्वतीके भरत चक्रवर्ती आदि ९९ पुत्र और ब्राह्मीनामा १ पुत्री हुई और श्रीमती सुनंदाद्वारा बाहुबली तथा सुंदरी इस भांति १ पुत्र और १ पुत्री हुई इस भांति १०० पुत्र और २ पुत्री उत्पन्न हुई जिनमें भरत और बाहुबली अतिविख्यात हुए।

भरतजी छः खंड पृथ्वीके स्वामी चक्रवर्ती राजा हुए और इन्होंने चौथा वर्ण ब्राह्मण स्थापित किया क्योंकि उस समयमें दान कोई

---

१ यह वर्णव्यवस्था जैनसिद्धान्त–आदिनाथपुराणके अनुसार है.

ग्रहण नहीं करताथा इसवास्ते भरतजीने विद्वान् महान् पंडितोंको अपनी समाजमें निमन्त्रण किया और उनकी परीक्षाके हेतु अपने महलके चारों तरफ घास उगवाई जो लोग मूर्ख थे वह घास उल्लंघन करके चलेगये और जो विद्वान् थे वह घासपर चलनेसे हरितकाय के जीवोंका घात जान रुकगये अतएव जो लोग घासपर होकर नहीं आये उनको विद्वान् और विवेकी व्रती जान ब्राह्मण ठहराया और वह दान ग्रहण करनेके पात्र समझेगये. इस भांति इस समयसे क्षत्री वैश्य और शूद्र ये ३वर्ण तो कर्मकी अपेक्षासे और यह चौथा ब्राह्मण वर्ण धर्मकी अपेक्षासे भरतजीने स्थापित किया और इस तरहपर ब्राह्मण, क्षत्रिय वैश्य, और शूद्र चार वर्ण होगये.

क्षत्रियोंमें भरतजी महाराजकी संतान सूर्य-वंशी और वाहुवलीजीकी चंद्रवंशी कहलाई और

इन दोनों वंशोंमें सूर्यवंशी और चंद्रवंशी अनेक राजा चतुर्थकालमें होते रहे पश्चात् कारण पायकर और कई वंश प्रगट हुए जिनमें हरिवंश, नाथवंश, बांदरवंश, राक्षसवंश, रघुवंश, यादववंश आदि अनेक वंश अतिविख्यात हुए। जिसमें चतुर्थ कालके अन्तमें नाथवंशमें चौवीसवें तीर्थंकर जगत्पूज्य भगवान् महावीर स्वामी हुए।

इस प्रकार क्षत्रियकुल भूषण आदिनाथ श्रीऋषभदेव स्वामीसे लगाकर श्रीमहावीर स्वामी पर्य्यंत चौबीसों तीर्थंकरोंके समयमें चतुर्थकालमें सर्वव्यापी सनातन जैनधर्म निर्विघ्नतापूर्वक चला आया पश्चात् चतुर्थ कालके पूर्ण होनेमें जब ३ वर्ष और ८ मास शेष रहे उस समय मि० कार्तिक कृष्ण १५ के प्रातःकाल श्रीमहावीर स्वामी मुक्तिको पधारे उस समय तत्काल ही इन्द्रने आकर मोक्षकल्याण विधानसे भगवत्की

पूजा करी और महान उत्सव प्रगट किया कि जिस दिनकी यादगारीका चिह्न दीपमालिका अर्थात् दिवालीका उत्सव आजतक विख्यातहै।

श्रीमहावीरस्वामी मुक्तिको पधारे उसके ४७० वर्ष ५ महीने व्यतीत होनेपर सूर्य्यवंशके भूषण राजा वीरविक्रमादित्य[1] उज्जैनीमें अतिविख्यात हुए जिन्होंने अपने नामसे विक्रमसंवत् प्रगट किया, जो आजलों प्रचलित है।

---

१ हमारे पास जो प्राचीन पाठ हैं उनमें कईमें तो राजा विक्रम महावीरस्वामीके ६०५ वर्ष पीछे हुआ लिखाहै तथा कईमें ६८३ वर्ष पीछे हुआ लिखाहै, परंतु यह निर्विवाद सिद्ध होचुकाहै कि शालिवाहन शकसे ६०५ वर्ष पहले और विक्रम संवतसे ४७० वर्ष पहले अन्तिम तीर्थंकर श्रीमहावीर भगवान् का मोक्षहुआ इसी निर्णयके अनुसार इस समय वीर निर्वाण संवत् २४३७ वर्तरहा है। त्रैलोक्यसारमें श्रीनेमचंद्र सिद्धांतचक्रवर्तीने एक गाथा कहीहै उससे निर्वाणके समयमें किसी प्रकारकी शंका नहीं रही है। वह गाथा यह है:-

पण छस्सय वस्सं पणमासजुदं गमियवीरणिव्वुइदो।
सगराजादो कक्की चदुणवातिय महियसगमासं॥

अर्थात्–महावीर भगवान्के निर्वाणके ६०५ वर्ष ५ महीने पीछे शक (शालिवाहन) तथा उसके ३९४ वर्ष ७ महीने पीछे कल्कि

इसी समयमें अर्थात् विक्रम संवत् १ में सूर्यवंशमें ही राजस्थानके अन्तर्गत खंडेलानगरमें क्षत्रियकुल भूषित चौहान मंडलीक महाराजा खंडेलगिरका राज्य था, जिसके शासनमें ८४ ग्राम थे.

महाराजा स्वयं खंडेलानगरमें रहतेथे इस वास्ते खंडेलानगर राजधानी गिनी जाती थी. और शेष ८३ ग्रामोंका शासनभार महाराज खंडेलगिरके आधीन होकर अन्य राजपूत क्षत्रिय कुलके राठोर, सोमवंशी, सूर्यवंशी, हेमवंशी· कुरुवंशी इत्यादि के हाथोंमें था।

इसी समयमें जीवोंके पापके उदयसे राजधानी खंडेलानगरमें महामारीका विकट रोग फैला

-हुआ-सो इस समय शालिवाहन शके १८३२ प्रचलित हैं और विक्रम संवत् १९६७ इस हिसाबसे शालिवाहनके १३५ वर्ष पहले विक्रम हुआ तब ६०५ वर्षमें से १३५ जानेसे ४७० ही बाकी रहतेहैं इसी अपेक्षा ४७० वर्ष ५ महीने बाद विक्रम हुआ लिखाहै।

और सहस्त्रों मनुष्य इस रोगके कारण कालके गालमें स्वाहा होगये. नगरमें त्राहि त्राहि और हाय हाय मचगई. और नगरवासी इधर उधर प्राणरक्षाकी लालसासे भटकते हुए भागनेलगे एक घोर विपत्तिका समय उपस्थित होगया और शनैः शनैः रोग राजधानीके अतिरिक्त प्रान्त-भरमें फैलता हुआ चलागया।

इस दुःखमय समयका अधिक वर्णन करना इस समय इस पुस्तकके पाठकोंका दिल दुखाना है, क्योंकि इस समयकी महामारीके हत्याकांडसे हमारे संपूर्ण पाठक भलीभांति परिचित हैं कि किस निर्दयतासे इसने इस भारत को गारत किया है। इसी प्रकार उससमय भी खंडेलानगर और उसके अन्तर्गत ग्रामोंको तबाह किया होगा।

जिसभांति इस समयमें हमारी बृटिश सर्कारने रोगशान्तिके कितने ही उपाय किये और

निरर्थक गये । इसी प्रकार महाराजा खंडेलगिरने भी उस समयमें रोगशान्तिके अनेक उपाय किये लेकिन रोग शान्ति नहीं हुई और "मरज बढता गया ज्यों ज्यों दवा की" इस कहावतके अनुसार दिनपर दिन रोग अधिक २ फैलता गया ।

जो उपाय रोगकी शान्तिके लिये किया वह ऐसा निन्दनीय और कठोर था कि जिससे रोग शान्ति होना तो दूर रहा वरन अग्निकोप अनावृष्टि घोर पवन इत्यादि अनेक उपद्रव और नये नये खडे होगये जिनसे राजा प्रजा सबका क्लेश और भय अधिक अधिक बढता गया क्यों कि हमारे देशके राजा लोग उस समय ब्राह्मणों के वचनोंपर पूरा विश्वास रखतेथे और घोर उपद्रव और आपत्तिके समयमें इन्हींसे मन्त्र पूछतेथे और पुरुषार्थकी अपेक्षा दैवी उपायपर अधिक विश्वास रखतेथे अतएव महाराजा खंडेलगिरने

अपने नगरके प्रतिष्ठित ब्राह्मणोंको बुलाकर रोग और उपद्रव शान्तिका उपाय पूछा।

यद्यपि भरतजीकी आज्ञानुसार ब्राह्मण वर्ण धर्मपद्धतिका अधिकारी और पूज्य है परंतु उस समय, समयके फेर और काल दोषके प्रभावसे हठग्राही ब्राह्मणोंने सत शास्त्रोंके मूलवाक्योंका अर्थसे अनर्थ करके हिंसापोषक "नरमेधयज्ञ" की कुत्सित प्रथा प्रचलित कर रक्खी थी और धूर्तता और पक्षपातके वश होकर उस समयके अनेक भोले जीवोंको मिथ्या और कपट युक्त युक्तियोंसे विश्वास दिला रक्खा था कि उपद्रवों-की शान्तिका उपाय एकमात्र नरमेधयज्ञका विधान ही है। अतएव इसी कुटिल युक्तिके अनुसार उस समयकी राजसभामें उपस्थित ब्राह्मणोंने महाराजा खंडेलगिरको भी अपने पक्षमें मिलानेके हेतु महामारी और उपद्रवकी शान्तिका उपाय "नरमेधयज्ञ" बतलाया।

यह एक साधारण नियम है कि जिस समय किसी मनुष्यपर घोर विपत्ति और संकट पडताहै तो उस समय वह हित अहितका विचार न करके अनर्थकार्यमें भी प्रवृत्तिकरने लगजाताहै किसीने सच कहा है "अर्थी दोषं न पश्यति" अतएव "ब्रह्मवाक्यं जनार्दनः" इस वाक्यके अनुसार आगा पीछा हित अहित, अर्थ अनर्थ, लाभ अलाभ न विचारकर राजाने यज्ञकी तैयारी करनेकी आज्ञा ब्राह्मणोंको देदी और राजाके किंकर ब्राह्मणोंके संकेतसे एक संसारसे विरक्त आत्मकल्याणमें ध्यानारूढ परमपूज्य जैनसंप्रदायके गुरु मुनिमहाराज जो कि उस समय वनमें एकान्त स्थानमें योगधरे तिष्ठतेथे पकडकर ले गये और यज्ञकी विधिके अनुसार तिलकादि विधान करके उपस्थित ब्राह्मणोंने मुनिमहाराजको हवनकुंडकी वेदीमें होम दिया।

शोक ! शोक !! महाशोक !!!

हमारे पाठकगण उपरोक्त घटनाको पढकर भलीभांति समझ गये होवेंगे कि उस समयमें ब्राह्मणोंका द्वेष जैनियोंसे कितना अधिक बढ रहाथा इसके अतिरिक्त और भी बहुत सी घटनायें ऐसी हुई हैं जिनसे यह बात सिद्ध होतीहै कि जैनसंप्रदायपर ब्राह्मणोंने कितनी ही दफे घोर आक्रमण कियेहैं, परंतु उनका इस लेखसे सम्बन्ध न होनेके कारण यहांपर प्रगट करना हम उचित नहीं समझतेहैं, लेकिन इस स्थानपर इतनी बात अपने पाठकोंके दृष्टि गोचर अवश्य कराना अपना परम उद्देश समझतेहैं कि जिस ब्राह्मण संप्रदायको जैनसंप्रदायके शिरो-मणि आदिभगवान् श्रीरिषभदेवस्वामीके पुत्र भरतचक्रवर्तीने ही तो स्थापित किया और उन ही ब्राह्मणोंने कालदोष और समयके फेरसे अपने

स्थापित करनेवालेके धर्म और कुलपर ऐसे ऐसे आघात पहुंचाये अर्थात् "जिस वृक्षपर बैठे उसकी ही डाल काटी."

यद्यपि ब्राह्मणोंने उस समय इस कुटिल युक्तिको किसी अंशमें श्रेष्ठ समझाहो लेकिन हमारे इस समयके विचारवान् पाठकगण अवश्य इस घटनासे उस समयके ब्राह्मणोंकी कुटिलता और निर्दयताकी ओर लक्ष देकर सार निकाल लेंगे कि वास्तवमें कैसा निंदनीय कार्य खंडेला नगरमें उस समय ब्राह्मणों द्वारा हुआ कि जिसका परिणाम यह हुआ कि महामारीकी शान्ति होना तो दूर रहा परंतु घोर पाप बढजानेके कारण दिनपर दिन प्रजा अधिक अधिक मरनेलगी, घरकेघर नष्ट होनेलगे कोहराम मचगया पिताको पुत्रकी, पुत्रको पिताकी अथवा माताको पुत्रीकी, पुत्रीको माताकी, स्त्रीको पतिकी, पतिको स्त्रीकी सुधबुध न रही।

कर्मकी गति विचित्र है, इसके आधीन होकर मनुष्य इस संसारमें नाना प्रकारके सुख दुःख भोगता रहताहै और सुखके बाद दुःख और दुःखके पश्चात् सुख अपने अपने कर्मके अनुसार जीवमात्रको होता रहताहै। जैसे किसी समय बादल इतना अधिक बढ जाताहै कि नहीं मालूम वर्षा कितने अधिक जोरसे पडेगी लेकिन यदि उसी समय दक्षिण दिशाकी पवन चल-पडे तो वह सब बादलोंको तितर बितर कर-देतीहै और बरसातके जोरको हटा देतीहै इसी प्रकार कर्मकी भी चित्र विचित्र गति है किसी समयमें पूर्व संचित पापके उदयसे महान् आप-दामें ग्रसित जीवोंके कोई तीव्र पुण्यके बंधके कारण साताकर्मके उदयसे अकस्मात् ऐसा भी संयोग होजाताहै कि जिससे तत्काल ही दुःख-की परिणति सुखमें पलट पडतीहै। येही अति-

शय इस समय खंडेलानगरमें हुआ कि संयोग वश वहांपर मिती माघशुक्ल ५ विक्रमसंवत् १ में जैनधर्मके अधिष्ठाता गुरु श्री अपराजित मुनिके शिष्य बृहत् श्रीजिनसेन स्वामी ५०० अन्य मुनिवरों सहित विहार करते करते खंडेलानगरके उद्यानमें अकस्मात् आ निकले जिनके तपश्चरणके प्रभावसे उस स्थानपर नानाप्रकारके शुभ-सूचक शकुन होनेलगे । महाराजा खंडेलगिरको मुनिवरोंके उस देशमें आगमनका देव अतिशय-कृत स्वप्न रात्रीके समयमें हुआ कि जिसके फला-देशसे राजाको राजसभाके स्वप्न फलादेश कथन करनेवाले ज्योतिष प्रश्न फलादेशकथन करनेकी विद्यामें परांकित ज्योतिर्विदोंने राजाके प्रश्न कर-

---

१ यह जिनसेन स्वामी आदि पुराण, तथा हरिवंशपुराणके कर्ता नहीं हैं वह तो जिनसेन वि० सं० ७५१ में वीरसेन आचार्यके शिष्य थे और भगवत् श्रीजिनसेनके नामसे प्रसिद्ध हुए हैं ।

नेपर प्रगट करदिया कि इस स्वप्नके प्रश्नसे यह फल निकलताहै कि आपको जैनधर्मके परमवीत-रागी हितोपदेशी निर्ग्रन्थमुद्राके धारक परम-पूज्य मुनिवरोंके दर्शन शीघ्र होना चाहिये।

राजाने फल सुनकर तत्काल ही अपने योग्य किंकर राज्यके चारों तरफ भेजे और अन्वेषण करनेपर राजाको मुनियोंके आगमनके समाचार विदित हुए। समाचार सुनते ही राजा अपने परिवार तथा ८३ ग्रामों, राजपूतों और प्रजावर्ग सहित भक्तिभावसे मुनियोंकी वंदना करनेके निमित्त वनमें गये। दर्शन करतेही राजा प्रजाका मिथ्यात्व दूर होगया और सब लोग चरणार-विंदमें मस्तक नमा स्तुति वंदना करतेहुए गुरु महाराज श्रीजिनसेनस्वामीके निकट अपने अपने भाग्यकी सराहना करते हुए सविनय बैठगये और श्रीजिनसेन स्वामीके सन्मुख राजाने

अपनी प्रजाके महामारी आदि कष्टके कारण और उनकी निवृत्तिका उपाय पूछा इस प्रकार राजाके प्रश्न करनेपर मुनिवरने निमित्त ज्ञानके प्रभावसे उपस्थित विपत्तियोंका कारण हिंसाप्रवर्तक नरमेधयज्ञका होना वतलाया और राजाको समझाया कि इस नरमेध यज्ञमें जो अविद्वान् हठग्राही पक्षपाती ब्राह्मणोंके कहनेसे तैंने दया धर्मके पालन करनेवाले मुनिवरकी हवनकुंडमें आहुती कराईहै उस महान पापके कारण तुझ और तेरी प्रजापर महान संकट पडाहै अव इस पापसे मुक्त होनेका उपाय एकमात्र दयाधर्मका सेवन ही है सो तू और तेरी प्रजा दयाधर्मका पालन कर और "अहिंसा परमो धर्मः" जिस जैनधर्मका सिद्धान्त है उसको शुद्धभावसे अंगीकार करो उसकेही प्रभावसे तुम सवका कल्याण होगा।

इस प्रकार गुरु महाराजका उपदेश सुनतेही राजा और प्रजा श्रावकके व्रत धारणकरते हुए।

जैनधर्मकी घोषणा राज्यभरमें फैलगई और राजा प्रजाने एकमत होकर ग्राम ग्राममें जिनमंदिर बनवाये और उनमें जिनबिंब प्रतिष्ठा कराकराकर पधराई। श्रीजिनसेन स्वामीके दयाधर्मके व्याख्यान नितप्रति सुन सुनकर जीवदया पालनेमें दृढ होगये और इस दयाधर्म पालनेके प्रभावसे बहुत शीघ्र ही सब नगरका उपद्रव भी शान्त होगया, श्रीजिनसेनस्वामीके प्रभावसे उस समय वहांपर यह एक जैनधर्मका ऐसा महान अतिशय प्रगट हुआ कि जिसकी महिमा अब तक जैनियोंके हृदयको धर्मपर दृढ विश्वासी और कट्टर बनारहीहै।

इस प्रकार उस समयसे खंडेलानगर और उसके अन्तर्गत ग्रामोंमें ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, और शूद्र चारों वर्ण जैनधर्मके श्रद्धानी होगये और खंडेलानगर राजधानीका नाम होनेके कारण खंडेलवाल कहलाये।

इनमेंसे क्षत्रिय कुलकी बंशपरम्परा श्रीजिन-सेन स्वामीने इसप्रकार नियत करी कि खंडेलान-गर राजधानीके रजपूत और महाराजके कुलका गोत्र तो सहा रक्खा और शेष ८३ ग्रामोंके राजपूत क्षत्रियोंके गोत्र उनके ग्रामोंके नामसे पृथक् पृथक् नियत किये ।

इसप्रकार ८४ गोत्र खंडेलवाल क्षत्री राजपूत जातिके प्रगट किये कि जिनकी फहरिस्त आगे इसी पुस्तकमें दीजायगी ।

इसके अतिरिक्त शेष तीन वर्ण ब्राह्मण वैश्य और शूद्र इनके कुलकी परम्परा स्वामीने इसी भांति बांधी ।

इसके पश्चात् श्रीजिनसेन स्वामी तो वहांके जीवोंका इस प्रकार उद्धार करके परलोक सिधारे और उनके पश्चात् विक्रमसंवत् ४ में चैत्रसुदी १४ भद्रबाहुस्वामी (दूसरे) का धर्मपद्धतिमें शासन

रहा । इनके पश्चात् वि० स० २६ में इनके शिष्य गुप्तिगुप्त वि० स० ३६ माघनन्दिस्वामी और माघनन्दिस्वामीके बाद वि० स० ४० में श्रीजिनचंद्रस्वामीने पट्टपर विराजकर जीवोंका सदुपदेशसे कल्याण किया ।

श्रीजिनचंद्र स्वामीके पश्चात् वि० स० ४९ पौषवदी ८ को उनके शिष्य श्रीकुंदकुंद स्वामी गुरुपरम्परासे गुरुकुलशासन पर विराजे यही हमारी दिगम्बरसंप्रदायके आचार्य श्रीकुंदकुंद स्वामी एकदफे विहार करते करते श्रीगिरनार पर्वतपर पहुंचे और वहांपर श्वेताम्बर आम्नायके गुरुसे स्वामीका शास्त्रार्थ हुआ उस समय वहां पर अपने दिगम्बरी संघका नाम तो कुंदकुंद स्वामीने मूलसंघ प्रगट किया और इसी भांति श्वेताम्बरी संप्रदायके आचार्योंने अपने संघका नाम श्रीसंघ रक्खा और शास्त्रार्थमें स्वामीकी विजय हुई इस प्रकार उस समयसे दिगम्बरी

संप्रदाय मूलसंघ कहलाने लगी और उनके कुलकी आम्नाय श्रीकुंदकुंद स्वामीके नामसे कुंदकुंद कहलाई।

इसभांत श्रीकुंदकुंद स्वामीके शासन तक तो जैनधर्मका महान उद्योत रहा और चारों वर्ण अपने अपने कुल और अधिकार के अनुसार मर्यादा रूपसे धर्म और लौकिक कार्य करते रहे।

इसके पश्चात् कालदोषके प्रभावसे ज्यों ज्यों समय पलटता गया और गुरुपरम्पराका अभाव होतागया उस ही भांत धर्मकी न्यूनता भी होती गई और अब इस समयमें सिवाय क्षत्रियकुलके खंडेलवाल सरावगियों[1] (श्रावकों) के शेष ब्राह्मण वैश्य शूद्र तीनों खंडेलजातियोंमें जैनधर्मका किंचित भी शेष नहीं पायाजाता।

अब यह यद्यपि खंडेलवाल ब्राह्मण मारवाड ढूंढाडके अन्तर्गत अनेक शहरोंमें और ग्रामोंमें

---

१ यह श्रावक शब्दका अपभ्रंश है।

तथा अन्य देशान्तरोंमें मौजूद हैं और कहीं कहीं ब्राह्मणोंकी छै न्यातोंमें भी गिने जातेहैं; और वैश्य खंडेलवाल जातियां हिन्दुस्तानके आगरा, मथुरा, दहली, जैपुर, इंदोर, रतलाम, आदि अनेक देशोंमें मौजूद हैं. और शूद्रखंडेलवाल जातिमेंसे भोपाल स्टेटके अन्तर्गत कस्बे इछावर में वढई (सुतार) का काम करतेहैं और जैपुर स्टेटमें वहुतसे माली भी हैं, इत्यादि अनेक स्थानोंपर तीनों वर्ण वहुतायतसे पाये जातेहैं, परंतु जैनधर्मका श्रद्धानी समयके प्रभाव और सदुपदेशके अभावसे कोई नहीं रहा । जैनधर्म केवलमात्र क्षत्रियकुलमें इस समय पायाजाताहै क्योंकि क्षत्रिय लोग वचनके कट्टर और सिंह वृत्तीके धारक होतेहैं अतएव अनेक आपदाओंके आनेपर भी इन्होंने अपना धर्म नहीं छोडा और अब इस समयमें भी हिन्दुस्तानके पूरव पश्चिम

दक्षिन उत्तर चारों दिशाओंमें खंडेलवाल सरावगी (श्रावक) फैले हुए हैं कि जिनकी वंशावली और गोत इत्यादि जो श्रीजिनसेन स्वामीने क्षत्रियकुलकी उससमय नियत करी थी उस ही माफिक पाई जातीहै समयके फेरसे क्षत्रियका कार्य तो इनके हाथसे जातारहा परंतु व्यवसायमें अब तक भी यह जाती हिन्दुस्थानकी अन्य जातियोंकी अपेक्षा कम नहीं है। और इस जातीमें कोटयाधीश और लक्षाधीश धनाढ्य कितने ही होगये और इस वक्त भी मौजूद हैं इस ही खंडेलवाल वंशमें विक्रमसंवत् ६०१ में पौषवदी ३ को श्रीमान् मेघचन्द्र आचार्य दिगम्बर संप्रदायमें विख्यात हुए और जिन्होंने समाधशतककी टीका करी। इसके अनन्तर और भी अनेक आचार्य इस ही वंशमें हुए हैं परंतु स्थानाभावसे प्रगट नहीं कियेगये समय पाकर द्वितीयावृत्तिमें वर्णन किया जायगा।

८४ गोत्रै छंदोंमें।

सवैया।

चोधरी, गिदोड़ा, भडसाली, बनमाली, बंब, जुगराजा, गोतबंशी, मोदी, अजमेरा है। पोटल्या, अनूपडचा, भागडचारु, भैसा-बड, राजभद्र सारवाडचा, भूंच अहंकारा है॥ पिंगल्यारु, पीतल्यारु, भूलन्यारु, अरडक, रावत्यारु, सुरपत्यारु, हलद्या, मोलसारा, है। साखुन्यारु, दगडचारु, क्षेत्रपाली, कोक-राजा, दुकडचारु, कुलभान्या, सांभर्या, चौवारा है॥ १॥

छंद

साह, पाटनी, दोसी, सेठी, वैद, कटारा, बज, गंगवाल। भैंसा, सोव्या, बज्रमो-हिन्या, गदह्या, सोनी, बाकलीवाल॥

सोगानी, गोधारु लुहारचा, दरडोधारु, कासलीवाल । पाटोदी, पांडचा, बिंदायका, लुहाडचा, टोग्या, चान्दूवाल ॥ २ ॥ रांवकारु, झांझरी, पहाडचा, बेनाडा, कालारु, विलाल । चिरकान्या, छाबडारु, निगोत्या, निर्पोल्यारु, पापडीवाल ॥ करवागर, नरपत्या, निगद्या" नगडचा, रारा, अरु लटवाल । बोरखंड, छाहड,जलवान्या, राजहंस, लोवट, भूवाल ॥ ३ ॥

दोहा

मूलराज, अरु वोहरा, बज्रहत्या सुभ गोत ॥
स्वामी श्रीजिनसेनने, कियो धर्म उद्योत ॥४॥

फहरिस्त गोत्र ८४ खंडेलवाल सरावगियों (श्रावकों) की जो कि क्षत्रियकुलकी बृहत् श्रीजिनसेन स्वामीने स्थापितकीथी क्रमवार पूर्व वंश , ग्राम, और देवीसाहित.

वर्तमान गोत्र	पूर्ववंश	निवासस्थान	देवी
१ सहा	चौहानवंश	खंडेलानगर	चक्रेश्वरी
२ पाटनी (कोठारी)	तोमरवंश	पाटनी	आमणी
३ पापडीवाल	चौहानवंश	पापडी	चक्रेश्वरी
४ दोंसा	राठोरवंश	दोंसा	जमवाय
५ सेठी	सोमवंश	सेठाणी	लोसिला पद्मावती
६ भैसा (बड़जात्या)	चौहानवंश	भैंसा	चक्रेश्वरी
७ गोधा (ठोल्या)	गोधडवंश	गोधानी	नांदणी
८ चांदुवाड	चंदेलावंश	चंद्रवाड	मातणी
९ मोठ्या	ठीमरवंश	मोठ्या	औरला
१० अजमेरा	गौडवंश	अजमेर	नांदणी
११ दरड्या	चौहानवंश	दरड्यो	चक्रेश्वरी
१२ गदैया	"	गदयो	"
१३ पहाड्या	"	पहाडी	"
१४ भूंच	सूर्यवंश	भूछड	आमणी
१५ बज	हेमवंश	बाजाणी	"
१६ बजमहाराया	हेमवंश	बजभासी	मोहणी
१७ रांवका (रारा)	सोमवंश	रारोली	औरला
१८ पाटोदी	तोमरवंश	पाटोदी	पद्मावती
१९ गंगवाल	कछावावंश	गंगवाणी	जमवाय
२० पांड्या	चौहानवंश	पांडणी	चक्रेश्वरी

वर्तमान गोत्र	पूर्ववंश	निवासस्थान	देवी
२१ सानी	सालंखावंश	साहनी	आमणी
२२ विलाला	सोमवंश	विलाली	औरला
२३ विरलाला	कुरुवंश	छोटाविलाली	सोनिला
२४ विनायका	गदलोतवंश	विनायकी	चौथी
२५ वाकलीवाल	मोहिलवंश	बाकली	झींणी
२६ कासलीवाल (बगडा)	"	कासली	"
२७ पापडीवाल	सोठावंश	पापडी	आमणी
२८ सोगानी	सूर्यवंश	सोगानी	कन्हाडी
२९ झांझरी	कछावावंश	झांझरी	जमवाय
३० कटारया	"	कटारी	"
३१ बेद	सोरठीवंश	बेदवासा	आमणी
३२ टोंग्या	पंवारवंश	ठोंगाणी	पावडी
३३ बोहरा	सोठावंश	बोहारी	सौतला
३४ काला	कुरुवंश	कुलवाडी	सोहणी
३५ छावडा	चौहानवंश	छावडा	औरला
३६ लुंग्या	सूर्यवंश	लुंगाणी	आमणी
३७ लुहाड्या	मोरठवंश	लुहाड्या	लोसिला
३८ भंडशाली	सोलंखावंश	भंडशाली	आमणी
३९ दगडावत	"	दरडोद	"
४० चोधरी	तोमरवंश	चोधर्यो	पद्मावती

वर्तमान गोत्र	पूर्ववंश	निवासस्थान	देवी
४१ पोटल्या	गहलोतवंश	पोटला	"
४२ गिंदोड्या	सोठ वंश	गिन्दोडी	श्रीदेवी
४३ साखुण्या	"	साखूणी	सिखराया
४४ अनूपड्या	चंदेलावंश	अनापडो	मांतणी
४५ निगोत्या	गौडवंश	निगोती	नांदणी
४६ पांगल्या	चौहानवंश	पांगुल्यो	चक्रेश्वरी
४७ भूलाण्या	"	भूलाणी	"
४८ पीतल्या	"	पीतल्यो	"
४९ बनमाळी	"	बनमाल	"
५० अड़क	"	अरडक	"
५१ रावत्या	ठीमरवंश	रावत्या	औरला
५२ मोदी	"	मोदसी	"
५३ कोकणराज्या	कुरुवंश	कोकणराज	सोनिला
५४ जुगराज्या	"	जुगराज	"
५५ मूलराज्या	"	मूलराज	"
५६ छाहाड्या	"	छाहड्या	"
५७ दुकडा	दुजालवंश	दुकडा	हेमां
५८ गोतीडी	"	गोतडी	"
५९ कुलभाण्या	"	कुलभाणी	"
६० बोरखंड्या	"	बोरखंडी	"
६१ सरपत्या	गोहिलवंश	सर्पती	झीणी
६२ चिरडक्या	चौहानवंश	चिरडकी	चक्रेश्वरी
६३ निरगद्या	गौडवंश	निरगद	नांदणी
६४ निरपोल्या	"	निरपाल	"

वर्तमान गोत्र	पूर्ववंश	निवासस्थान	देवी
६५ सरवाडथा	"	सरवाड्या	"
६६ कडवाडथा	"	कडवगरी	"
६७ सांभऱ्या	चौहानवंश	सांभर	चक्रेश्वरी
६८ हलद्या	मोहिलवंश	हरलोद	जालीधवाडा
६९ सौमगसा	गहलोतवंश	सौमग	चौथी
७० बंबा	सोठावंश	बंबाली	सिखराया
७१ चौवाण्या	चौहानवंश	चोवण्या	चक्रेश्वरी
७२ राजहंस्या	सोठावंश	राजहंस	सिखराया
७३ अहंकाऱ्या	"	अहंकर	"
७४ भंसाड्या	कुरुवंश	भंसवाड	सोनीला
७५ मोलसरा	सोठावंश	मोलसर	सिखराया
७६ भांगडा	ठीमरवंश	भांगड	ओरला
७७ लोहऱ्या	मोरठवंश	लोहर	लोसला
७८ क्षेत्रपाल्या	दुजालवंश	क्षेत्रपाल	हेमां
७९ राजभद्रा	संखलावंश	राजभद्र	सरस्वती
८० भूंवाल्या	कछावावंश	भूंवाल	जमवाय
८१ जलवाण्या	"	जलवाणी	"
८२ बेनाडा	ठीमरवंश	बेनड	ओरला
८३ लाठीवाल	सोठावंश	लाठी	श्रीदेवी
८४ निर्पतिया	सोरठवंश	निर्पत	आमणी

नोट–उपरोक्त वंशावलीके चतुर्थ खानेमें जो देवियोंकी फहरिस्त दीगई है वह वंशपरम्पराके पूर्व कुलकी अपेक्षासे दीगई है कुछ तरणतारण आप्त मानकरके नहीं दीगई है अतएव सर्वज्ञ वीतराग परमहितोपदेशी देवके सिवाय और देवोंका वंदन स्तवन पाप और बन्ध कारण है ।

वर्तमान जैनियोंकी ८४ जात.

सवैया ।

खंडेलवाल, ओसवाल, दसोरा, बघेरवाल, पुष्करवाल, जैसवाल, सिरावाल, करैया॥८॥ अग्रवाल, पल्लीवाल, गुणावाल, रायकवाल अचीतवाल, करवाल, कर्नसिया, वैरेया १६॥ ढीसावाल, मंगलवाल, पोरवाल, सूरीवाल, ठठतरवाल, मेठतवाल, सहलवाल, सरहिया ॥ २४ ॥ पद्मावती, पोरवाल, सोरठिया, पोरवाल, भटनागर, जम्बूसरा, डेढग्रह, पतैया ॥ ३० ॥ ॥ १ ॥

कवित्त ।

नारायण, सडवड, हरसोरा, डूसर, अडसस, अरु परवार ॥ ३६ ॥
गोलापूरव, सोठ, सठेरा, श्रीमाली, जागर पोरवार, ॥ ४१ ॥
सिंहोरा, कठनेर, लमेंचू, धारक, वाजव गोलालार ॥ ४७ ॥

गगनारी, श्रीगोठ, षडायत्, लाड, हरोदर, गोलसिंघार ॥ २ ॥ ५२ ॥

नरसिंघपुरा, नागूदह, हूमड, वघनोरा, काथड, गुग्वाल ॥ ५८ ॥

अनोदरा, नागरिया, नौंवा, गागरडाससरा पुरवाल ॥ ६३ ॥

माडाहाड, चतुर्थ, वायडी, सजैपाल, पंचम, कुरुवाल ॥ ६९ ॥

कोलापुरी, अजोध्या पूरव, गोठ, भटेरा जायावाल ॥ ३ ॥ ७४ ॥

दोहा ।

बाचन, गरिया, वायडा, सावोंडा, श्री-माल, ॥ ७९ ॥

वैस, जलहरा, मझकरा, गोलापुरी, कपाल ॥ ८४ ॥

ये चौरासी जात हैं, जैनिनकी अवदात,
इनको धर्म दयामई, है जगमें विख्यात ॥५॥

इति खंडेलवालजैन इतिहास प्रथमभाग समाप्त ॥

कल्पसूत्र ऊपर निबंध

अथवा

महावीरना जीवननुं ऐतिहासिक दृष्टिए स्पष्टीकरण।

लेखक अने प्रकाशक-

दीपचंद भाईचंद शाह-मियागाम.

"दिगंबर जैन" पत्रना १०मा तथा ११ वर्षना ग्राहकोने भेट।

'जैनविजय' प्रेस-सूरत।

કલ્પસૂત્ર ઉપર નિબંધ

અથવા

મહાવીરના જીવનનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટિકરણ.

લેખક અને પ્રકાશક—
દીપચંદ ભાઈચંદ શાહ—મીયાગામ (વડોદરા)

સુરત ખપાટિયા ચકલા, વાડવાળાની પોળમાં આવેલા "જૈન વિજય" પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં મુળચંદ કસનદાસ કાપડિયાએ છાપ્યું.

પ્રથમાવૃત્તિ] [પ્રત ૨૦૦

'दिगंबर जैन' पत्रना १० मा तथा ११ मा वर्षना ग्राहकोने भेट.

મૂલ્ય—વાંચન અને મનન.

શેઠ ભગવાનદાસ હરજીવનદાસ. મીયાગામ.

श्री महावीरना जीवननुं

ऐताहासिक दृष्टिए स्पष्टिकरण.

अथवा

कल्पसूत्र उपर निवंध.

श्री भद्रबाहु स्वामी क्यारे थया ?

ભારતવર્ષમાં ઐતિહાસિક સંશોધનો અને નોંધો ઘણી ઓછી રખાઇ છે અને તેથી કરીને નવા જમાનાના બુદ્ધિવાદિ માણસોને અગાધ શ્રદ્ધાના મધપૂડા ઉપર વહેમ તેમજ દંતકથાઓ રૂપ બમણુતી મધમાખોને દૂર કરી મધનો સ્વાદ લેવો અઘરો અને વૃથા લાગે છે. અને આખરે મધપૂડામાં મધ છેજ નહિ એમ માની સંતોષ પામે છે. મહાવીરનો કાલ ઇ. શ. પૂર્વે ૫૯૮ થી ૫૨૭ સુધી સાધારણ રીતે ગણવામાં આવે છે જો કે એમાં થોડાંક વર્ષ માટે મતભેદ છે પરન્તુ તે આગળ ઉપર બનશે તો આપવામાં આવશે અને મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ પછી ૧૭૦ વર્ષે શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામી નિર્વાણ પામ્યાઃ—

वीर मोक्षात् वर्षशते सप्तत्यग्रे गते सति भद्रबाहुः ।

ययौ स्वर्गं समाधिना ॥

(परिशिष्ट पर्वणि)

એટલે કે શ્રી ભદ્રબાહુ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૩૩ થી ૩૫૭ એ એમનો જીવન કાલ ગણવામાં આવે છે. આ કાલમાં ચંદ્રગુપ્ત રાજા રાજ કરતો હતો એ વાત ઘણાજ સબલ કારણો સાબિત કરવામાં આવી છે તેથી ભદ્રબાહુ સ્વામી પાટલીપુત્ર શહેરના રાજા ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં થયા એમ માનવું સુગમ લાગે છે.

પરન્તુ દિગંબર આચાર્યો બે ભદ્રબાહુ થયા એમ સૂચવે છે. (જુઓ પ્રસ્તાવના 'પંચાસ્તિકાય' સ્વર્ગીય પંડિત બરૈયાએ લખેલી.) જેમાં ન્તુ તેમનો જીવનકાલ ઇ. સ. પછી ૧૩૪ થી ૧૫૭ સુધી આપવામાં આવે છે. તે ભદ્રબાહુ એ કલ્પસૂત્રના ગ્રંથકારથી ભિન્ન છે એ એમની પદવી ઉપરથી જણાય છે. પહેલા ભદ્રબાહુ સ્વામી દ્વાદશ અંગના જ્ઞાતા હતા અને બીજા અષ્ટાંગ નિમિત્તના જ્ઞાતા હતા. આ ઉપરથી જણાય છે કે બીજા ભદ્રબાહુ સ્વામી પહેલા ભદ્રસ્વામી પછી ઘણા લાંબે કાલે થયા છે. જૈન દૃષ્ટિએ જ્ઞાન, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવની દૃષ્ટિએ કેમ પડતી થઇ તે નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવે છે શ્રી મહાવીર સ્વામીના ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૭માં નિર્વાણ પછી તેમના ત્રણ અનુયાયી-ગૌતમ અથવા ઇન્દ્રભૂતિ; સુધર્માચાર્ય અને જંબુસ્વામી એ કેવલ જ્ઞાનિને પામ્યા અને તેથી તેઓ મહાવીરથી ઉપદેશાયલા સઘળા વચનનું જ્ઞાન રાખી શક્યા. આ પ્રમાણે નિર્વાણ પછી ૬૨ વર્ષ સુધી જ્ઞાનમાં કોઇપણ જાતની ખામી આવી નહિ. પરન્તુ કાલ જેમ બદલાતો ગયો તેમ મનુષ્યો દરેક અપેક્ષાથી નબલા થતા ગયા. અને તેથી ત્યાર પછીના પાંચ મુનિઓ વિષ્ણુ, નંદિમિત્ર, અપરાજીત અને ભદ્રબાહુ સ્વામી થયા. જેઓ દ્વાદશાંગના ધારક અને શ્રુત કેવળી હતા. એ પ્રમાણે ૧૦૦) વર્ષ સુધી જ્ઞાનમાં ખામી આવી નહિ.

પરન્તુ જેમ જેમ કાલ જતો ગયો તેમ તેમ અંગોનું જ્ઞાન ઓછું થતું ગયું, તે છતાં પણ મહાવીર પછી લગભગ ૬૮૩ વર્ષ સુધી થોડા પણ અંગોનું જ્ઞાન રહ્યું હતું. તે દરમ્યાન કયા કયા મુનિઓ કયા કયા અંગના ધારક હતા તે અત્ર કહેવાનું ઉચિત નહિં લાગવાથી આપ્યું નથી. પરન્તુ વાંચનારે "પંચાસ્તિકાય"ની પ્રસ્તતાવનામાંથી વાંચી લેવા તસ્દી લેવી. ૬૮૩ વર્ષ પછી એક પણ અંગનું જ્ઞાન કોઇને રહ્યું નહિં પરન્તુ ભદ્રબાહુ બીજા અષ્ટાંગનિમિત્ત જ્ઞાનના ધારક થયા, તેમના સમયમાં ૧૨ વર્ષનો દુકાલ પડયો. અને પછી જ્ઞાનનો અત્યંત ક્ષય થયો. અને હાલના જમાનામાંનો ઉત્તમ ગૃહસ્થજ નથી મલતા તો મુનિનો ક્યાંથી મળે. પરન્તુ એ મહાવીરની વાણીને એટલે પંચમ કાલને અનુસરતું છે.

આ "જ્ઞાન સંકોચ ક્રમ" જૈન દૃષ્ટિથી ઇતર દૃષ્ટિથી જોનારને શંકાજનક લાગે છે. કયાં પ્રોફેશર ડારવીનનો મનુષ્ય જાતિનો વિકાશ ક્રમનો સિદ્ધાંત? અને ક્યાં આપણો સિદ્ધાંત. પરન્તુ પાછલા પુસ્તકોના જ્ઞાન ઉપરથી ભારતવર્ષમાં હાલના કરતાં વધુ જ્ઞાન અને વધુ આબાદિ હતા એમ માનવાને ઘણાં સબલ કારણો છે તેથી "Theory of unceasing Progress" પણ શંકા જનક લાગે છે.

વસ્તુસ્થિતિ એમ લાગે છે કે અમુક કાલમાં અમુક પ્રજાની પ્રવૃત્તિ અમુક દિશામાં હોય છે અને કાલ જતાં તે દિશામાં ઉન્નતિને શિખરે પહોંચે છે. અને પડતી થવાનાં કારણ બીજું કંઇ નહિ પરન્તુ દેશની પ્રવૃત્તિનું વલણ બદલાય છે તે પ્રમાણમાં તે સ્થિતિની અપેક્ષાએ પડતી થતી લાગે છે. પૂર્વે ભારતવર્ષનાં આધ્યાત્મિક વલણ હતું અને હાલનું વલણ ભૌતિક ઉન્નતિ તરફ છે અને તે અપેક્ષાએ પડતી સ્થિતિ લાગે છે.

એ ઉપરથી જૈનના જ્ઞાનવિનાશક્રમના બંધારણ ઉપરથી જણાય છે કે શ્રી ભદ્રબાહુ પહેલા ઇ. સ. ૪૩૩. થી. ૩૫૭ સુધી આયુષ્ય ભોગવી સ્વર્ગ પામ્યા. તેમનાં બનાવેલાં પુસ્તકો નીચે પ્રમાણે જણાવવામાં આવે છે.

(૧) 'સામુદ્રિક શાસ્ત્ર'
(૨) તીર્થ યાત્રા પ્રબંધ
(૩) ભદ્રબાહુ સંહિતા
(૪) ઉવ સગ્ગા સૂત્ર
(૫) કલ્પ સૂત્ર.

એકંદરે તેઓ ૭૬ વર્ષ જીવ્યા તેમાંથી ૪૫ વર્ષ ગૃહસ્થ તરીકે રહ્યા, ૧૭ વર્ષ મુનિ તરીકે રહ્યા હતા. તેમને વિષે એક રમુજી દંત કથા ચાલે છે તે નીચે પ્રમાણે છે. ખાલોલના રહેવાસી નવલ શાહુ નામના ગૃહસ્થે હિંદુસ્તાની ભાષામાં વિરચિત્ર મહાવીર પુરાણમાં નીચે પ્રમાણે આપી છે. પુસ્તક મહાવીર સંવત ૧૮૨૫માં લખાયલું છે. ભદ્રબાહુ સ્વામિ અને તેમનો ભાઇ વિરાહ મિહિર ગુજરાતના રાજા ધ્રુવસેનની રાજ સભામાં રહેતા હતા. રાજાને પુત્ર પ્રાપ્તિ થતાં, તેના જન્માક્ષર તથા ભવિષ્ય માટે વિરાહા મિહિરની સલાહ લીધી. તેમાં વિરાહે જણાવ્યું કે બાલક લાંબા વખત સુધી જીવશે અને ભાગ્યશાળી થશે. પરન્તુ તે દિવસે ભદ્રબાહુ સ્વામી સભામાં આવ્યા નહોતા તેથી રાજાએ બીજે દિવસ આગલા દિવસે સભામાં કેમ નહોતા આવ્યા તેનું સ્પષ્ટીકરણ આપવા ફરમાવ્યું, તેના જવાબમાં ભદ્રબાહુ સ્વામીએ જણાવ્યું કે આપે અમે મારા ભ્રાતા પાસે આપણા સંતાનના જન્માક્ષર

જોવડાવ્યા અને તે મારા જોવાથી વિરૂદ્ધ હતા. અને કદાચ આપ તે વખતે મને કંઇ પૂછો અને મારે અસત્ય બોલવાનો પ્રસંગ આવે તેમ ન થવા માટે હું ગેરહાજર રહ્યો. રાજા આથી જરા ગુસ્સે થયો અને તેના જન્માક્ષર કેવા છે તે આપવા કહ્યું. ભદ્રબાહુ સ્વામીએ જણાવ્યું કે બાળક દશ દિવસમાં મરણ પામશે. આ સાંભળી રાજા ઘણોજ ક્રોધના આવેશમાં આવી ગયો અને ભદ્રબાહુ સ્વામીને કેદમાં પૂરવાનો હુકમ કર્યો એવામાં દશ દિવસ પૂરા થતાં બાળક મરણ પામ્યું આથી રાજા ભદ્રબાહુ સ્વામીના જ્ઞાનથી પ્રસન્ન થયો અને કેદમાંથી મુકત કરી હંમેશને માટે સિંહાસન ઉપર આસન આપ્યું અને વિહારને રાજમાંથી કાઢી મૂકયો.

ઐતાહાસિક દૃષ્ટિએ આ વાતમાં ઘણું સત્ય હોય એમ જણાતું નથી. ગુજરાતનો ધ્રુવસેન રાજા કયારે થયો અને તે ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં થયો કે નહિં તે માટે પુરાવો નથી.

"कल्पसूत्र"

શબ્દાર્થ ક્રમણે કલ્પ=આચાર અને સૂત્ર અથવા આચારનું સૂત્ર. પુસ્તકના વિષય ઉપરથી નામ યથાયોગ્ય છે એમ જણાય છે. કારણકે પુસ્તકનો લગભગ અડધો ભાગ મુનિના આચાર માટે રોકવામાં આવ્યો છે. અને પૂર્વ ભાગમાં જે મહાવીરનું "જીવન આપવામાં આવ્યું છે તે ફકત એક ભક્તિના ગીત જેવું છે એમાં કાંઇ 'જીવન કથા' ના સિદ્ધાંતો માલુમ પડતા નથી.

विषय.

'કલ્પસૂત્ર' એ દ્વાદશ અંગમાંના છેલ્લા અંગનો એક ભાગ છે. અને તે ઉપરાંત મહાવીરનું જીવન પાછળથી ઉમેરાયલું લાગે છે,

એમ પુસ્તકના વલણ ઉપરથી લાગે છે. અંતમાં આવતું સ્થિવિરાવ-લીનું લાંબુ અને 'જીવન કથાને' અયોગ્ય વર્ણન, અને વચ્ચમાં આવતું સાધુઓ, અને સાધ્વીઓના આચારનું વર્ણન એ પણ 'જીવન કથાના' સિદ્ધાંતને અનુકુલ નથી. તે ઉપરાંત મહાવીરનું જીવન એ પણ 'આચાર' સૂત્ર ઉપરથી લેવામાં આવ્યું છે એમ સાબિત થાય છે. અત્રે તેનાં કારણો આપવાની જરૂર નથી. સ્થિવિ-રાવલી આપવાનો મુખ્ય હેતુ હાલના વસ્તિપત્રક જેવો લાગે છે અને તેનાં કારણો પુસ્તકમાંથી જડે છે. શ્રાવક, શ્રાવકો, ગણ, ગણધરો જુદી જુદી પદવીવાલા તમામ મુનિયોની યાદિ રાખવામાં આવી છે એટલે બલ્કે તમામ જૈનોનું વસ્તી પત્રક છે અને તેમ હોય તો આવો વિચાર તે જમાનામાં હતો એ ઘણું પ્રશંસા કરવા જેવું છે. શ્રી મહાવીરના નિર્વાણ વખતે ૧૪,૦૦૦ શ્રમણો હતા અને તેના ઉપરી શ્રી ગૌતમ હતા. ૩૬,૦૦૦ આર્યિકાઓ હતી અને તેમાં આર્યાચંદના પ્રથમ પદવી ભોગવતા હતાં. ૧,૫૯૦૦૦ શ્રાવક, ૩,૧૮૦૦૦ શ્રાવિકાઓ હતી. તે ઉપરાંત તે વખતે નિર્વાણ પામેલા આત્માની સંખ્યા ઉમે-રતાં, મહાવીરના નિર્વાણ સમયે ૫,૩૩,૨૦૭ માણસોની જૈન ધર્મા-નુયાયીઓની સંખ્યા હતી. શ્રમણો કરતાં આર્યિકાઓની અને શ્રાવક કરતાં શ્રાવિકાઓની સંખ્યા વધારે હતી.

મહાવીરના જીવનમાં જે ગ્રંથના થોડા પાના રોકવામાં આવ્યાં આવ્યાં છે તેમાં તેમની બાલ્યાવસ્થા, અને ગૃહસ્થાવસ્થાને જરા પણ અવકાશ આપવામાં આવ્યો નથી. ફક્ત ૧૬ સ્વપ્નના વર્ણનમાં પુસ્તકનો મોટો ભાગ રોકવામાં આવ્યો છે.

શૈલી.

ભાષા ઘણી રસિક, અલંકૃત અને મધુર છે. કઠણ વ્યંજનનો ઉપયોગ બનતા સુધી થોડો કર્યો છે, પરન્તુ સંસ્કૃત કાદંબરીની માફક સમાસ ઘણાં લાંબા અને ઉત્તમ વાપરવામાં આવ્યા છે. વર્ણન પણ 'કલાસીકલ' સાહિત્યને ટક્કર મારે એવી રીતે આપવામાં આવ્યાં છે. પિષ્ટપેષણ, વાકયોનું ને શબ્દોનું ઘણુંજ કરવામાં આવ્યું છે; કે જે ઉપાશ્રયોમાં વ્યાખ્યાન વખતે સાંભળવામાં આવે છે અને આમાં ગ્રંન્થનો ½ ભાગ રોકાય એમ લાગે છે.

તે ઉપરાંત બીજાં જીવન વૃતાંન્તો, શ્રી પાર્શ્વનાથનું, નેમિનાથનું અને ઋષભદેવનામાં મહાવીરના જીવનમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે તેથી વધારે ભાગેજ કંઇક કહેવામા આવ્યું છે. ટુંકમાં પુસ્તકનો હેતુ એક સાહિત્ય કલાના રસના શોખ માટે લખાયલું નથી પરન્તુ એક નોંધ બુક (Record Book)જેવું છે. અને જે ભાગ વર્ણન આદિ માટે રોકવામાં આવ્યો છે તેની પદ્ધતિથી અન્ય ભાગથી જુદીજ છે. એ એક તે ભાગને જુદો માનવા માટે વિશેષ સબલ કારણ છે.

पुस्तक क्यारे लखायुं ?

પુસ્તક લખવાની શરૂઆત કયારથી થઇ એ એક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અગત્યનો વિષય થઇ પડયો છે. સામાન્ય રીતે 'જૈન પુસ્તકો' દેવર્દ્ધિના અધ્યક્ષ પણા નીચે વલ્લભી પુરમાં ઇ. સ. પછી ૪૫૪ અથવા ૪૫૭ માં ભરાયેલી સભામાં પ્રસાર થયેલા કાનુન પ્રમાણ લખવા માંડયાં હતા.

અસલથી જ્ઞાન મુખપાઠથી આપવામાં આવતું હતું અને શિ-ષ્યોને તે મુખપાઠ શિવાય યાદ રાખવા માટે બીજુ કોઇપણ સાધન નહોતું. એ વેદાન્ત સાહિત્યમાં પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. અને તેથી કરીનેજ હાલના જમાનામાં, મહાવીરના થયા પછી ૧૦૦૦) વર્ષ લખાયલાં મહા-વીરના વચનમાં પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા રહેતી નથી. કારણ કે દિવસે દિવસેગણધરોની યાદાસ્તી ઓછી થતી ગઇ હોવી જોઇએ અને તે સાથે મહાવીરના વચનોમાં પણ ફેરફાર થવાનો સંભવ છે. અને તેથી જો કેટલાંક શાસ્ત્રીના સિદ્ધાંતો, બુદ્ધિની કસોટી ઉપર તપાસતાં જો માનવા યોગ્ય ન લાગે તો નવા યુવકોને તે ઉપર શ્રદ્ધા ન રહે એમાં કાંઇ અચંબો પામવા જેવું નથી. અને તેથી જુના ત્રણ માણસોએ નવા કાલના યુવકો ઉપર આરોપ મુકવો એ ભૂલ ભરેલું છે તે ભૂલ નવા યુવક વર્ગની નથી પરન્તુ જમાનાની સ્થિતિની છે, એમ કહેવામાં જો કાંઇ અર્થ જણાતો હોય તો એમ કહીને ચલાવીશું.

તે ઉપરાંત જેમ કાલ જતો ગયો તેમ મહાવીરના જમાનાને યોગ્ય કેટલાંક સિદ્ધાન્તો તથા આચારો યોગ્ય હશે તે તેમના આચાર્યો-એએ પોતાના કાલને અનુકૂલ કર્યા હોવા જોઇએ. તેજ પ્રમાણે નવા જમાનાના લક્ષ્યબિંદુને યોગ્યજ જો શાસ્ત્ર ના સિદ્ધાંતો આપ-વામાં આવે તો તેમાં શ્રદ્ધા થવાનો સંભવ છે. જે સિદ્ધાંતો જમાનને અનુકુલ નથી, તે જો અનુકૂલ નહિં કરવામાં આવે તો થોડા સમય-માં કયાં તો તેનો નાશ થવાનો સંભવ છે અને ફકત અનુકૂલ સિદ્ધાંતોજ કાલ રાખીને બેસશે. જેટલું આપણે આપણી જાત માટે નથી કર્યું તેથી વધારે કાળે આપણા માટે કર્યું છે, કરે છે અને કર્યા જશે. પરન્તુ કાલ સામે. પુરૂષાર્થ વાપરી જે વસ્તુ કાલે મલવાની હોય તેને આજ

મેળવવી એમાંજ માણસાઇનું તત્ત્વ રહેલું છે. અન્યથા સઘળું નસીબવાદ છે. કાલના પ્રવાહ સાથે ઘસડાવું એ ઉન્નતી કરી ન કહેવાય. જૈન સમાજમાં એજ પુરૂષાર્થનો અભાવ છે. આપણે આપણી જાત માટે કરતાં નથી, પરન્તુ કાલ ઉપર આધાર રાખીએ છે. અને તેથીજ અન્ય પ્રજા કરતાં પાછળ છે. ખરી રીતે આપણી સ્થિતિ, આર્થિક તેમજ આધ્યાત્મિક રીતે દરેક પ્રજા તેમજ જાતિ કરતાં વધારે ઉચ્ચ છે તો ઉચ્ચ સાધનો વડે, ઉચ્ચ પુરૂષાર્થથી હાલ આપણુ ઉન્નતિના શિખરે હોવા જોઇએ તેના કરતાં આપણે હાલ એક પ્રજા તરીકે નહિં પરન્તુ એક જાતિ તરીકે પણ પછાત છીએ. આપણી આથક સ્થિતિ સાથે આપણી સામાજિક સ્થિતિ કેવી ઉન્નતિ હોવી જોઇએ? તેને બદલે હાલમાં જૈનમાં એક પણ સુખી કુટુંબ નથી. ૭ ટકા જેટલી પણ કેળવણી નથી અને સ્ત્રિઓમાં જો એક ટકા જેટલી પણ કેળવણી નથી. તે ઉપરાંત એવાં ઘણાજ થોડાંક કુટુંબો હશે કે જેમાં બાલવિધવા, કજોડું અને વૃદ્ધ લગ્ન યુક્ત વ્યક્તિ ન હોય. અને જ્યાં અજ્ઞાન અને કુધારા હોય તો કંકાશ અને વિષયો કેવા પ્રમાણમાં હોય? જો ઉપલી સ્થિતિ હોય તો દરેકે પોતાની ફરજ સમજવી જોઇતી નથી? એટલે કે પોતાનું કુટુંબ સુધારવું જોઇતું નથી. અને તેટલુંજ થાય તો આપણે ઘણુંજ કર્યું એમ માનવામાં ઘણો આનંદ છે. દરેક વ્યક્તિને દેશ સુધારક કે જ્ઞાતિ સુધારક કે સમાજ સુધારક થવાની જરૂર નથી પરન્તુ જાત સુધારક અને કુટુંબ સુધારક થવાની જરૂર છે.

પુસ્તકો ક્યારે લખાયાં તે વિષે ઘણા ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયો છે. તેમ થવાનું કારણ તે જેના ઉપર બાંધેવામાં આવ્યો છે તેની અસ્થિરતા છે. પુસ્તકોમાં આવતા અન્ય વર્ણનો ઉપર અનુમાન કરાયાં

છે. કેટલાક પુસ્તકો લખવાનું વર્ષ ઇ. સ. પછી ૫૧૪ અથવા ૫૨૭ રાખે છે અને કલ્પ સૂત્રમાં આવતા લખાણ ઉપર આધાર રાખે છે.

श्रमणस्य भगवतः महावीरस्य यावत् सर्व दुःख प्रक्षीणस्य नववर्षशतानि व्यतिक्रान्तानि दशमस्य च वर्षशतस्य अयं अशातितमः संवत्सरः कालको गच्छति ॥ इति दृश्यते ॥

ઉપલું લખાણ કયા હેતુથી લખાયું છે તે ચોક્કસ કહેવાય એમ નથી. પરન્તુ એ વલ્લભીપુરની દેવર્ધિના અધ્યક્ષપણા નીચે ભરાયલી સભાને માટે વર્ષ આપેલું હોય એમ લાગે છે. અથવા તો 'સ્કંડલ' ના અધ્યપણા નીચે મથુરામાં ભરાયલી બીજા સભા આ વર્ષમાં થઇ હોય એમ લાગે છે. અથવા આ વર્ષ, કલ્પ સૂત્ર પ્રથમ જાહેરમાં જયારે ધ્રુવસેનની રાજ સભામાં વંચાયું હતું ત્યારનાં સમય માટે હોય. ધ્રુવસેન આનંદપુરનો રાજા હતો. આ ધ્રુવસેન વલ્લભ વંશનો ધ્રુવસેન રાજા હતો તેજ છે કે બીજો એ કહી શકાય એમ નથી.

'કલ્પસૂત્રમાં' આવતી ઉપલી વાત ઉપરથી એમ જણાય છે કે કાંતો પુસ્તક લખવાનું અથવા તો કલ્પસૂત્ર જાહેરમાં વાંચવાનું ઇ. સ. પછી. ૫૧૪માં શરૂ થયું.

મને પોતાને એમ લાગે છે કે કલ્પ જાહેરમા વાંચવાનું કામ તે વખતથી થયું હોવું જોઇએ અને પુસ્તક લખવાનું કામ તેથી પણ પહેલાં શરૂ થયું હોવું જોઇએ. મુખ પાઠથી પહેલાં બ્રાહ્મણો શિષ્યોને શિક્ષણ આપતા પરન્તુ કેટલાક હસ્ત લિખિત ગ્રંથો પાસે રાખવા હોવા જોઇએ. આ વાત હાલ સિદ્ધ કરવામાં આવી છે અને તેથી જૈન

યતિઓ ઉપાશ્રયમા સ્થિર થયા પછી પોતે હસ્ત ; લિખિત પુસ્તકો પાસે રાખવા હોવા જોઇએ અને શિષ્યોને મુળ પાઠથી શિક્ષણ આ-પતા હોવા જોઇએ દેવર્ધિએ એ હસ્ત લિખિત ગ્રંથોનો જે પુનરૂ દ્ધાર કર્યો અને વધુ સંખ્યામાં લખાવીને દરેક ઉપાશ્રમ અથવા આચાર્યને આપ્યાં હશે અને ત્યાર પછી લિખિત પુસ્તકનો આરંભ થયો હોવો જોઇએ. તેથી કેટલાક પુસ્તક લખવાની શરૂઆત ઇ. સ. પછી ૫૯ વર્ષે થઇ એમ સુચવે છે.

महावीर स्वामीनो जन्म.

મહાન્ પુરૂષોના જીવન ચરિત્રો, જીવતા ઉપદેશકો જેવાં હોય છે. નવ કથા કરતાં તેના ઉપર વાંચક વર્ગની શ્રદ્ધા વધારે હોય છે; કારણ કે નવલકથા કાલ્પનીક અને સાચી એ બેના મિશ્રણનું બના-વેલું પાત્ર છે જ્યારે જીવનકથા ફકત સાચી વાતજ છે.

મહાન્ પુરૂષોએ અમુક કઠણ પ્રસંગોમાં મૂકાયા છતાં, અમુક પ્રશ્નો પોતાનાં સિદ્ધાંતોમાં આડે આવતાં છતાં અમુક રીતે ખરાબ અથવા સારા સંયોગોમાં મૂકાયા છતાં, અને અમુકજ સિદ્ધાંતને બીજા ઘણા સિદ્ધાંતો તથા જીવન આદર્શ સન્મુખ હોવાં છતાં, કેમ પસંદ કર્યું; અને તે આદર્શમાં ફત્તેહ કેમ પામ્યા એ જો જીવન કથામાંથી જાણવાનું મલે તો તે આપણા જીવનને અંધકારમાંથી અજવાળામાં લઇ જવા માટે દીપક રૂપે ગરજ સારે છે. કારણકે જીવન કથા એક અગાધ વિચાર શકિતવાળા મગજના ચરીત્રનું વર્ણન આપે છે. એ પ્રમાણે એકજ સંપૂર્ણ જો જીવન કથા માણસ વાંચે તો તેને સત્ય આદર્શ શું હોવો જોઇએ એ જણાય. મોટા માણસો કંઇ, મોટા કહેવાવાથી મહાન્ કહેવાતા નથી. પરન્તુ તેમનામાં કાંઇ

સત્ય હોય છે. કે જે મહાન્ નહિ કહેવાતાઓમાં નથી હોતું પરન્તુ ગુજરાતના કમભાગ્યે હજુ સુધી એક પણ 'સંપૂર્ણ જીવન કથા' લખાઇ નથી. તો પછી એક પણ એક મહાન્ ગુજરાતી આદર્શ પાત્ર ગુજરાત કેમ કરીને ઉત્પન્ન કરી શકે. ખરી રીતે તપાસતાં જણાશે કે સંપૂર્ણ જીવન કથાઓજ મહાન્ પુરૂષો ઉત્પન્ન કરે છે, પરન્તુ ગુજરાતીમાં જીવન કથાજ નથી તો પછી આદર્શ મહાન્ પુરૂષ હોયજ ક્યાંથી અને જો હોય તો તે ગુજરાતી છે કે કેમ એ સવાલ થાય કારણ કે ઇંગ્રેજી 'જીવન કથા' ઉપર બંધાયલું ચારિત્ર, ઇંગ્રેજી મહાન્ પુરૂષજ કહેવાય. હિન્દના મહાન્ પુરૂષના જીવન ઉપર બંધાયલું મહાન્ જીવન હિન્દી મહાન્ પુરૂપ કહેવાય.

મહાવીર સ્વામી એ ભારત વર્ષના ઘણા. મહાન્ પુરૂષોમાંના એક મહાન પુરૂષ છે. પરન્તુ ભારતના કમ ભાગ્યે, આપણી આંધળી અને અત્યંત શ્રદ્ધાએ મહાવીરને મનુષ્ય તરીકે ન ઓળખતાં કોઇ અલૌકિક, કે જે જાણે દુનિયામાં થઇજ ન હોય કે, દુનિયાનો જેને સ્પર્શજ ન થયો હોય અથવા જન્મથીજ કોઇ દેવ હોય એ પ્રમાણે ઓળખીએ છીએ. અને તેટલે દરજ્જે હાલ નવા જમાનામાં એ ચારિત્ર ઉપર ઓછી શ્રદ્ધા થઇ છે. મહાવીરનું જીવન મનુષ્યનામાંથીજ દૈવીપણાને પ્રાપ્ત થયું છે અને નહિં કે દૈવીપણામાંથી દૈવીપણાને પ્રાપ્ત થયું છે. જો મહાવીર પ્રથમથીજ દેવ હોય તો તેમના જીવનના આપણને વધારે કિંમત નથી. જે જીવનમાં મનુષ્ય જાતનાં જે નબલાઇનાં બિંદુઓ છે અને જેને માટે માણસાઇ પુરૂષાર્થની જરૂર છે તે મહાવીરમાં નહોતાં એમ માનીએ તો મહાવીરે પુરૂષાર્થ શો કર્યો? એમને દૈવી શક્તિને લીધે માણસાઇથી ન પ્રાપ્ત કરી

શકાય એવા સુગમ સંયોગો પ્રાપ્ત થયા અને તેથી સામાન્ય માણુસ કરતાં વધારે ઉંચે દરજ્જે ચઢે એમાં કાંઇ નવાઇ નથી.

પરન્તુ વસ્તુ સ્થિતિ એમ નથી. મહાવીર એક રાજાના પુત્ર તરીકે સામાન્ય માણુસ તરીકેજ જન્મ્યા હતા. અને રાજાના કુંવરને આધ્યાત્મિક વિષય ઉપર વિચાર આવવાનું સામાન્ય રીતે ઓછું બને છે તેમ હોવા છતાં મહાવીરે સામાન્ય માણુસ કરતાં વધારે અનુકૂળ સંયોગો હોવા છતાં સત્ય વૈરાગ્યનાં માર્ગને કેમ પસંદ કર્યો એમાંજ મહાવીરના જીવનમાં રહેલું રહસ્ય છે. એ મહાન વિચાર કરનાર પુરૂષે એ વૈરાગ્યના માર્ગમા એવું શું સત્ય દીઠું કે, એક રાજ લક્ષ્મીને, પત્નીને પુત્રને અને અનેક જાતના વૈભવને લાત મારી સામાન્ય માણુસને દુઃખને લઇને, ગરીબાઇને લીધે, મરણ શોકને લઇને કદાચ વૈરાગ્ય તરફ વલણ વાળવાના ઘણા પ્રસંગ આવે અને તે તરફ લક્ષ્ય દોરાય અને ઘણું ત્યાગવાનું ન હોવાથી સહેલાઇથી મુનિ થાય, પરન્તુ મહાવીરને પ્રાણથી વધુ પ્રિય માતા, પિતા, બન્ધુ, તથા પત્ની હતાં, 'રાજ્ય' હતું, પ્રજા હતી અને ઘણો વૈભવ હતો તો તેનો ત્યાગ કરતાં મહાવીરે કેટલો પુરૂષાર્થ વાપર્યો હશે તેનો ખ્યાલ થઇ શકે એમ છે ?

આપણા કમનસીબે મહાવીરે બચપણ કેમ ગાળ્યું, યુવાવસ્થા કેમ ગાળી, કેળવણી કેમ પામ્યા, વૈરાગ્ય તરફ લક્ષ્ય, કયા પ્રસંગોને લઇને અને શા કારણથી દોરાયું ઇત્યાદિની જીવન કથા મળતા નથી. પરન્તુ એને બદલે એવાં વર્ણનો આપવામાં આવે છે કે જેના ઉપર બુદ્ધિ વાદી જમાનાનો બિલકુલ વિશ્વાસ બેસે નહિં. અને જો વિશ્વાસ નબેસે તો આદર્શ અમલમાં કેમ મૂકાય ?

કલ્પસૂત્રમાં મહાવીર સ્વામીના આગલા લગભગ ત્રીશ પાંત્રીશ જન્મનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. તે સિવાય ગર્ભસ્થાન બદલવાનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. આ બન્ને શંકાજનક વર્ણન છે. ગર્ભસ્થાન બદલવાનું વર્ણન દિગંબર શાસ્ત્રોમાં નથી આપવામાં આવ્યું તેથી કાંઇક સંતોષ ઉપજે એમ છે, પરન્તુ શ્વેતાંબરનાં ઘણાં જુના શાસ્ત્રોમાં એનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તેથી એમાં કેટલેક અંશે સત્ય હોય એમ લાગે છે. રાજા રજવાડામાં ગર્ભ બદલવાનું નહિ તો પરન્તુ પુત્ર અથવા પુત્રી જન્મે તો અદલ બદલ કરવાનું, અથવા સંતતિન થતી હોય તો પારકી સંતતિ લાવી રાણીને પેટે અવતરિ છે. અથવા જો અણમાનીતી રાણીની સતતિ હોય તો માનીતી પટરાણીની સંતાત છે એમ મનાવવા માટે ઘણા ખોટા ઉપાયો, કેટલીક વારતો રાજા અથવા રાણીની અજાણમાં દાસી ઓ મારફતે લેવામાં આવે છે.

અને જ્યારે આવી વાતો જાહેરમાં કંઇપણ ધોરણ શિવાય જાહેર આવે છે ત્યારે એના ઉપર ઘણા તર્કવિતર્ક ચાલે છે અને રાજાનું ગાજ અથવા બરાનું ખોટું થઇ અફવા મારફતે સાચી વાત મનાઇ જાય છે.

મહાવીરના જન્મ સબંધે એમ બન્યુ હોય એવો સંભવ છે. કલ્પસૂત્રમાં વર્ણન પ્રમાણે મહાવીર સ્વામી પ્રથમ ઋષભ દત્ત બ્રાહ્મણની પત્ની દેવાનંદા બ્રાહ્મણીને પેટે અવતર્યા હતા. અને તે ગર્ભાધાનની ઇન્દ્રને ખબર પડવાથી બ્રાહ્મણ પેટે તીર્થંકરનો અવતાર થતો નથી એવો અસલથી આચાર છે અને તેનું રક્ષણ ઇન્દ્રથી થાય છે માટે ઇન્દ્રે આ વખતે મહાવીરનું ગર્ભસ્થાન બદલવું જોઇએ તેથી હરિનૈગમ નામના દેવને બોલાવી તે ગર્ભને ક્ષત્રિય રાજા સિદ્ધાર્થ અને તેની ક્ષત્રિયાણી રાણી ત્રિશલાની કુક્ષમાં મુકાવ્યો.

આ વાત એટલી અશકય અને મનુષ્ય લોકમાં ન બને એવી છે કે કોઇ પણ સામાન્ય બુદ્ધિનો માણસ તે પ્રમાણે માનતાં અચકાય. તીર્થંકર નામ કર્મ બાંધનાર જીવો, અંતકુલ, ભિક્ષાકુલ, તુચ્છકુલ, દરિદ્રકુલ, કૃપણકુલ, પ્રાંતકુલ અને બ્રાહ્મણકુલમાં જન્મ લેતા નથી પરન્તુ ક્ષત્રિયકુલ હરિવંશકુલ તથા એવા બીજા "વિશુદ્ધ જાતિકુલ" વંશમાં ઉત્પન્ન થાય છે. હવે જો એમ હોય તો "એવા વિશુદ્ધ કુલ" નો અર્થ શું. શું બ્રાહ્મણ એ વિશુદ્ધ જાતિનું કુલ નથી? તે ઉપરાંત શ્રી ગૌતમ સ્વામી જન્મથી બ્રાહ્મણ હોવા છતાં મહાવીરના શિષ્ય થઇ કેવલ જ્ઞાનને પામ્યા જો કે તીર્થંકર નામ કર્મ ન બાંધ્યું. માટે આ જે નિયમ શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામીએ આપ્યો છે તે બનાવ્યો છે. એમાં સત્ય હોય એમ ન માનવામાં આ ઉપરાંત બીજા ઘણા કારણો છે.

૧) તે પોતે પ્રથમ જે સાત કુલનાં નામ આપ્યાં છે તે ગુણ દર્શક છે અને જાતિ દર્શક નથી ફકત બ્રાહ્મણ કુલ એજ જાતિ દર્શક છે.

૨). આગલ આપેલી કથા ઉપરથી એમને એમના ભાઇ વરાહમિહાર કે જે બ્રાહ્મણ ધર્મના પાલક હતા તેમના તરફ સાધારણ દ્વેષભાવ થયો. હતો અને તે ઉપરાંત તે સમયમાં બ્રાહ્મણો સાથે જૈનોને ધર્મના સિદ્ધાંતનું ઘણું યુદ્ધ ચાલતું હતું, અને તેથી બ્રાહ્મણોની હલકાઇ બનાવવા માટે કવિએ આ કથા કલ્પનાથી જોડી કાઢી હોય એમ લાગે છે.

પ્રોફેસર હર્મન જે કોબી તેનું સ્પષ્ટ કારણ આ પ્રમાણે આપે છે. સિદ્ધારથ રાજાને બે રાણીઓ હતી એક બ્રાહ્મણી દેવાનંદા અને બીજી પટરાણી ક્ષત્રીયાણી ત્રિશલા શ્રી મહાવીર સ્વામીનો જન્મ દેવાનંદા પેટે થયો પરન્તુ ત્રિશાળા મગધ દેશના રાજા ચેતકની પુત્રી

(અથવા કેટલાક બ્હેન કહે છે કે) હોવાથી, તેમજ જાતે ક્ષત્રિયાણી હોવાથી અને તે ઉપરાંત પટરાણી હોવાથી, જો મહાવીર એમના પુત્ર કહેવાય તો મોટા રાજ્ય સાથેનો એટલે ચેતક સાથે સંબંધ વધે, સિદ્ધાર્થીનું પણ તે સાથે માન વધે, અને સિદ્ધાર્થી પછી વારસ માટે પણ તકરાર ન રહે માટે મહાવીર ત્રિશાળાના પુત્ર છે એમ બાહેર વાત જણાવી.

રૂષભદત્ત જે દેવાનંદનો પતિ કહ્યો છે એ વાત તદ્દન ખોટી છે. કારણકે પ્રાકૃતમાં નામને છેડે 'દત્ત' વપરાતું નથી પરન્તુ 'દિન્ન' વપરાય છે અને એવું નામ બ્રાહ્મણનું ભાગ્યે હતું પણ ક્ષત્રિયોનું રાખવામાં આવતું હતું. તેથી રૂષભદત્ત ને દેવાનંદાનો પતિ ઘણા કાલ પછીના જૈનોએ કલ્પી કાઢ્યો છે. "પરન્તુ પ્રથમ સિદ્ધારથને બે રાણીઓ હતી, અને તેમાં વલી એક ક્ષત્રિયાણી અને બીજી બ્રાહ્મણી અને તે ઉપરાંતમાં મહાવીર દેવાનંદના પુત્ર હતા એ માનવું તદ્દન ભૂલ ભરેલું છે. બ્રાહ્મણ કન્ય. ક્ષત્રિય જૈન સાથે પરણાવવામાં આવતી નહોતી તે ઉપરાંત દિગંબરગ્રંથ 'મહાવીરપુરાણ,' સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે કે મહાવીર સ્વામી ત્રિશાળાના પુત્ર હતા તેથી ગર્ભસ્થાન બદલવાની વાત જો કે કવિની કલ્પના છે પરન્તુ તેનું સ્પષ્ટી કરણ પ્રથમ જે આપવામાં આવ્યું છે તે વધારે અનુકૂલ છે (માણેકલાલ જૈનીની Life of Mahavir ઉપરથી.)

આ દંતકથા શા કારણથી મનાઇ એને માટે પણ કારણ છે. મહાવીર જ્યારે મુનિ થયા અને ઉપદેશક તરીકે વિહરવા લાગ્યા ત્યારે પહેલાં એમના માતા પિતાએ ઘણા વર્ષ પહેલાં સ્વર્ગવાસ કર્યો હતો બીજું મહાવીર એક એવા મહાન્ પુરૂષ ગણાતા હતાકે તેમને

માટે ન હોય. તેવી પણ કોઇ અલૌકિકતા જો જોડી કાઢી કોઇ કહે તો તેમાં વત્સલ પ્રજા માને એમાં કાંઇ નવાઇ નહિ. તે ઉપરાંત સામાન્ય રીતે મહાન્ વ્યક્તિઓની આસપાસ આવી અશક્ય કથાઓ હમેશાં વિંટલાયલીજ હોય છે અને તેથી તે ઘણા વખત સુધી મનાઇ અને ઘણા શાસ્ત્રોમાં આપવામાં આવી છે એમ મારૂં ધારવું છે. ટુંકમા મહાવીરનો જન્મ સામાન્ય રાજકુમારની માફકજ થયો હતો એમ માનવાથીજ ઘણો લાભ અને સત્ય સચવાય છે.

माता–पिता.

'મહાવીર પુરાણમાં' સિદ્ધાર્થને એક મોટા રાજા તરીકે વર્ણવામાં આવ્યો છે અને ત્રિશલા રાણી તરીકે વર્ણવામાં આવી છે. કલ્પસૂત્ર ઉપરથી અનુમાન બાંધી પ્રોફેસર જેકોબી જણાવે છે કે સિદ્ધાર્થ એક રાજા નહોતો પરન્તુ એક જાગીરદાર હતો. કારણકે જ્યાં જ્યાં કલ્પસુત્રમાં સિદ્ધાર્થને સંબોધવામાં આવ્યો છે ત્યાં ત્યાં એને રાજાનું ઉપનામ આપવામાં આવ્યું નથી પરન્તુ 'ક્ષત્રિય સિદ્ધાર્થ' એમ સંબોધવામાં આવ્યું છે. તેજ પ્રમાણે ત્રિશલા દેવીને રાણી તરીકે સંબોધવામાં આવી નથી, પરન્તુ 'ક્ષત્રિયાણી ત્રિશલા' એ પ્રમાણે સંબોધવામાં આવી છે. સિદ્ધાર્થના સાથે ફરનારા તેના નોકર ચાકરો અથવા તેના ઉપર જીવતા નાના રાજાઓ નથી પરન્તુ તેના સરખા જાગીરદારો હોય એમ કહેવામાં આવ્યું છે, પરન્તુ તે સાથે એટલું પણ વિચારવાનું છે કે ચેતક જેવો મોટો રાજા પોતાની બ્હેન અથવા કન્યાને એક સામાન્ય જાગીરદારને પરણાવે એ સંભવિત હોય શકે નહીં અને દિગંબર ગ્રંથમાં સિદ્ધાર્થનું અને ત્રિશલાનું રાજા અને રાણી તરીકે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. તે

છતાં ' કલ્પસૂત્ર ' વધારે જુનો ગ્રંથ છે અને તેના ઉપર બંધાયલું અનુમાન વધારે સબલ અને સત્ય હોય એમ લાગે છે. તે ઉપરાંત કુંડગ્રામ પણ વૈશાલિ નગરીનું એક પરૂં હોય એમ લાગે છે. વૈશાલી શહેરનો ઘેરાવો ૧૨ માઇલનો હતો. અને તેને આવાં ઘણાં પરાં હતાં. તેમાં કોલાગ્ગ અને વાણિજ્ય નામે બે પરાં હતાં. મહાવીરનો જન્મ કોલાગ્ગ પરામાં થયો હોવો જોઇએ અને કુંડગ્રામ એની પાસેનું બીજું પરૂં હતું. કોલાગ્ગ પરામાં નાથ અથવા નાય જાતિના લોક રહેતા હતા અને તેથી કરીનેજ દિગંબર ગ્રંથોમાં મહાવીર સ્વામીને नाथ वंशी, અને नाय कुली ઇત્યાદિ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. " (Dr. હોઅર્નેલ).

પ્રોફેસર હર્મન જેકોબી જણાવે છે કે કુંડગ્રામ એક જાત્રાળુઓને આરામ સ્થાન માટે નાનું સ્થલ હતું. એને ત્યાં સિદ્ધાર્થ નામે જાગીરદાર રહેતો હતો. અને તે કુંડગ્રામ બૌદ્ધ ગ્રંથમાં આવતા 'કોટિગ્રામ'નું ફેરવાયલું નામ છે. આચારાંગ સૂત્રમાં કુંડગ્રામને समनिवेश એટલે મુસાફરોને ઉતરવાનું સ્થાન એમ કહેવામાં આવ્યું છે. બૌદ્ધ ગ્રંથમાં (महात्रगग) પણ જણાવ્યું છે કે બુદ્ધ ભગવાન વિહાર કરતાં કરતાં વિશાળા નગરીના કોટિગ્રામ પરામાં આવ્યા અને ત્યાં તેમનો 'અંબપાલિ' સાથે મુલાકાત થઇ ત્યાં નાતિકા નામના લોક રહેતા હતા. નાતિકાનું સંસ્કૃત નામ ज्ञात्रिका છે, અને તેનું વર્ણન, કલ્પસૂત્રમાં પણ આપવામાં આવ્યું છે અને તેથી કરીનેજ મહાવીર ज्ञातपुत्र કહેવાય છે. તેથી એમ જણાય છે કે કોટિગ્રામ અને કુંડગ્રામ એકજ સ્થળે હોવાં જોઇએ. ઉપરાંત મહાવીરને 'વૈશાલિક' એ નામથી સંબોધવામાં આવ્યા છે.

વૈશાલિ તેમજ મગધનાં રાજ્ય હાલના બંગાળા ઇલાકા માંહેનાં હજુ એવા જુના સ્થળો માટે પુરતાં નકશા મળી આવતા નથી. પરન્તુ આ બે મોટાં રાજ્યનાં સ્થળ 'Epic India' નામના પુસ્તકનાં આપેલા નકશા ઉપરથી જણાશે.

त्रिशला राणीना मातपिता.

ત્રિશલા એ વૈશાલીના રાજા ચેતકની બ્હેન હતી એમ શ્વેતાંબર આચાર્યો જણાવે છે જ્યારે દિગંબરો ત્રિશલા સિદ્ધ દેશના ચેતક રાજાની કન્યા હતી એમ જણાવે છે. આ બે ચેતક એક છે કે જુદા તે કહી શકાય નહિ, બૌદ્ધ ગ્રંથો પણ ચેતકનું રાજકર્તા તરીકેનું વર્ણન આપતા નથી પરન્તું રાજ્યનો કારભાર એક મંડલ મારફતે ચાલતો હતો. મંડલના પ્રતિનિધિઓ ઉમરાવો હતા અને રાજા પોતે પ્રમુખ હતો. રાજા પાસે વાઇસરોય અને સનાધિપતિ એ બે દરજ્જાની સત્તા હતી. તેના ૧૮ ખંડીઆ રાજાઓ હતા એમ 'निर्यावलिसूत्र' એ નામના પુસ્તકના જણાવ્યા ઉપરથી જણાય છે. તે સમયમાં ચંપાનગરીના કુનિક રાજાએ જ્યારે ચેતક ઉપર ચઢાઇ કરવાનું કહેણ મોકલ્યું ત્યારે ચેતકે પોતાના ૧૮ ખંડીઆ રાજાઓને બોલાવી પોતાના મંડળની સલાહ લીધી હતી.

મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ સમયે જે ૧૮ રાજાઓએ દીપાવલીનો મહોત્સવ કર્યો તે એજ રાજાઓ હતા એમ જણાવવામાં આવે છે, પરન્તુ તેમાં ચેતકનું નામ તેમના રાજા તરીકે દેવામાં આવ્યું નથી તેથી કદાચ ચેતક પણ તે૧૮ રાજાઓની બરાબરના દરજ્જાનો રાજા હોઇ શકે. તે ઉપરાંત તેની સત્તા સવતન્ત્ર નહોતી. અને તેજ કારણને લીધે બૌદ્ધ લોકોએ તેની મહેરબાની મેળવવા માટે ઘણી દરકાર કરી ન હોય એમ લાગે છે.

પરન્તુ મહાવીર સ્વામીના અનુયાયીઓએ તેમના પવિત્ર ઉપદેશકના મામા અથવા પિતાની યાદદાસ્ત રાખવા માટે ઘણી વખત ગ્રંથોમાં એનું નામ આપવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત તે વખતે વૈશાલીનગરીમાં જૈનોનું સૌથી વધારે સારી રીતે રક્ષણ થતું હતું અને તેથી બોદ્ધાનુયાયીઓ તે જગ્યાને ધિક્કારતા હતા.

ચેતકને બીજી 'કેલના' કરીને એક પુત્રી હતી તે મગધ દેશના રાજા સેનીય બીંબીસાર સાથે પરણાવી હતી. તેની રાજધાની રાજગૃહ હતી. બીંબીસાર રાજાએ બોદ્ધ તેમજ જૈન મતને આશ્રય આપ્યો હતો એમ અનુમાનથી લાગે છે. તેનું નામ બન્ને ધર્મના ગ્રંથોમાં મલી આવે છે. પરન્તુ કેલનાનાં પુત્ર કુનીકે બોદ્ધ મતને આશ્રય આપ્યો નહિં પરન્તુ થોડા સમય પછી એટલે શ્રી બુદ્ધના સ્વર્ગવાસ પહેલાં લગભગ આઠ વર્ષ અગાઉ તે બુદ્ધ ધર્મનો અનુયાયી થયો હતો. બૌદ્ધ લોકો તેને 'અગાત શત્રુ'ના નામથી ઓળખતા હતા. એને પોતાના દાદા (કેલનાના પિતા) સામે લડાઇ જાહેર કરી હતી અને પોતાના પિતાનું ખૂન કર્યું હતું. આથી મહાવીરના અનુયાયીઓનો પ્રેમ ગુમાવ્યો, તેથી કાળ જતાં એ ધર્મ ત્યાગીને, તે વખતના જૈન ધર્મના મનાતા શત્રુ બૌદ્ધ ધર્મનો અંગીકાર કર્યો. અગાતશત્રુને ચેતક સાથેની લડાઇમાં જીત મળી હતી અને તેથી દિવસે દિવસે મગધના રાજ્યનો ઘણો વિસ્તાર થયો તેમ તેમ બન્ને ધર્મને પ્રસરવા માટે માર્ગ મોકળો થયો. અગાતશત્રુનો પુત્ર ઉદિન થયો અને તે પાટલીપુત્રનો સ્થાપનાર કહેવાય છે.

ત્રિશલાને મહાવીર સ્વામી સિવાય એક પુત્ર અને પુત્રી હતાં. આ વાત દિગંબર માનતા નથી. પુત્રનું નામ નંદિવર્ધન અને પુત્રીનું

નામ સુદર્શના હતું. મહાવીર સ્વામીના કાકાનું નામ સુપાર્શ્વ હતું ઉપર બતાવેલો સઘળો સંબંધ નીચેના વિભાગ ઉપરથી સહેલાઇથી સમજાશે.
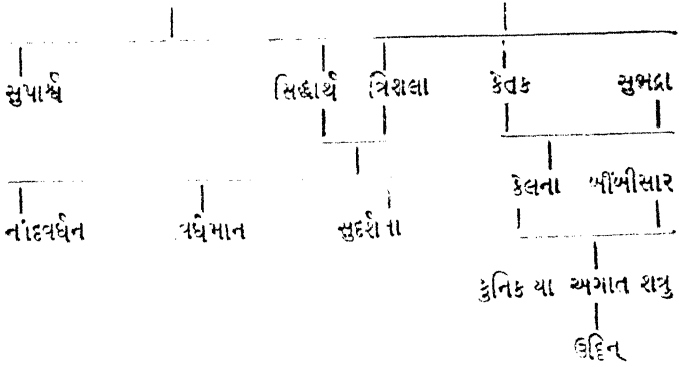
વર્ધમાન સ્વામિને સંતતિ હતી કે નહિ તે આગળ ઉપર લખવામાં આવશે.

महावीर स्वामिनो जन्म क्यारे थयो ?

મહાવીર સ્વામિનો જન્મ નક્કી કરવા માટે નિર્વાણ કાલ નક્કી કરવો એ વધારે સુગમ છે કારણકે સ્વામીએ ૭૨ વર્ષનું આયુષ ભોગવ્યું એ નિર્બાધિત રીતે સર્વથી માન્ય છે. નિર્વાણનો સમય નક્કી કરવા માટે બૌદ્ધ ગ્રંથો ઘણા ઉપયોગી થઇ પડે છે. તે મતના બે ગ્રંથો महावग्ग, महावग्गिणिभाग નામના ગ્રંથોમાંથી જ્ઞાત પુત્ર (મહાવીર) એ બુદ્ધના સમકાલીન હતાં એમ જણાય છે, તેને બુદ્ધથી વિરૂદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશક જણાવે છે

તે ઉપરાંત પ્રોફેસર હર્મન જેકોબી બીજાં ગ્રન્થો જેવાં કે अनुगत्तर निकाय दिग्गनिकाय ઇત્યાદિ, ઉપલી વાતને સાબિત કરવા માટે આપે છે. मग्गीमनिकाय નામના ગ્રંથમાં ज्ञात પુત્રે એક અભયકુમાર નામના શિષ્યને બુદ્ધ ભગવાન સાથે વાદ કરવા મોકલ્યો હતો પરન્તુ તે જાતે બુદ્ધ થઇ ગયો હતો એમ જણાવવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત महापग्गमां લિછ્વિક નામની જાતિનો ઉપરી 'સિંહ' નામના ज्ञात પુત્રના શિષ્યે બુદ્ધની મુલાકાત લીધી હતી અને ધર્મ ફેરવ્યો હતો. એટલે ટુંકમાં મહાવીર સ્વામી અને બુદ્ધ સમકાલીન હતાં. એટલે બુદ્ધ મહાવીરના નિર્વાણ પહેલાં જન્મ્યા હતા. હવે બુદ્ધના જન્મનું વર્ષ ઇ. સ. ૫૫૭, પાશ્ચાત્ય સંશોધકોના મતે સ્વીકારવામાં આવે છે. અને આ વર્ષ પછી મહાવીર ઘણે વર્ષે નિર્વાણ પામેલા હોવા જોઇએ.

હવે બુદ્ધ ધર્મની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઇ તે વિષે એક દિગંબર ગ્રંથમાં નીચે પ્રમાણે વાત આપવામાં આવી છે. પુસ્તકનું નામ 'દર્શન સાર', દેવાનંદ આચાર્યે પ્રણીત. પુસ્તક ઉજ્જયિનીમાં સંવત ૯૫૦ માં લખાયું હતું. પાર્શ્વનાથ તીર્થંકર અને મહાવીર સ્વામી તીર્થંકરના દરમ્યાનના સમયમાં એટલે લગભગ (૨૮૦) વર્ષ દરમ્યાન પાર્શ્વનાથ સ્વામીના શિષ્ય પિહિતાશ્રવનો શિષ્ય બુદ્ધકીર્તિ નામે એક સાધુ, પલાશનગર પાસે આવેલી સરયુ નદીને કીનારે તપ કરતો હતો. એક વખત આહાર કરવાની ઇચ્છાથી આજુબાજુએ દૃષ્ટિ કરી. તેવામાં નદી કીનારે એક મૃત મત્સ્યને જોયું. તે જોઇ તેનો ઘણા કાલ સુધી વિચાર કર્યો અને છેવટે એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યો કે મરેલી માછલી ખાવામાં કાંઇ પાપ નથી કારણકે એમાં જીવ નથી તેમજ હિંસા પણ નથી. આવા વિચારથી તેણે પાર્શ્વનાથનો પંથ છોડી નવો પંથ આદર્યો અને તે તેના નામાનુંસાર હાલ

બુદ્ધ પંથ કહેવાય છે. એટલે મહાવીર સ્વામી તીર્થંકર થયા ત્યાર પહેલાં બુદ્ધે ઉપદેશ દેવાનો આરંભ કર્યો. કથાની સત્યતાનો વિચાર આ જગ્યાએ બાજુએ મુકવાનો છે અને બુદ્ધે ૩૯ વર્ષની ઉમરે ઉપદેશ દેવાનું શરૂ કર્યું એ સાબિત કરેલું છે, તેથી એ વાત ઇ. સ. ૫૧૮ થી શરૂ થઇ હોય એમ લાગે છે. મહાવીર પણ તે સમયમાં અર્હત્ તરીકે ઉપદેશ આપતા હોવા જોઇએ અને અર્હત્ તરીકે ૩૦ વર્ષ આયુષ્ય ભોગવ્યું હતું તેથી તેમનો નિર્વાણનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૮ નો હોવાનો ઘણો સંભવ છે, પરન્તુ સામાન્યરીતે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૭ નું વર્ષ મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણનું કહેવામાં આવે છે તેને માટે નીચે પ્રમાણે પ્રમાણો આપવામાં આવે છે

(૧) નેમિચંદ્રાચાર્યે વિરચિત त्रिलोकसार નામના ગ્રંથમાં નીચેની ગાથા આપેલી છે.

पणवस्सवमस्सं पण मासजुदं गमीय वीराणि बुद्दो ।

सरागजेनो क्क्की चदुणवतिय महिय सगमासां ॥

એટલે મહાવીર સ્વામિનો કાલ શક શાલ શરૂ થતાં પહેલાં ૬૦૫ વર્ષ ઉપર થયો હતો. શક સાલ ઇ. સ. પછી ૭૮ વર્ષ શરૂ થાય છે તો મહાવીર સ્વામિનું નિર્વાણ વર્ષ ઇ. સ. પૂર્વે. ૫૨૭ હોવું જોઇએ.

(૨) आर्य विद्या सुधाकर નામના ગ્રંથમાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક આપવામાં આવ્યો છે.

ततः कालेनात्र खंडे भारते विक्रमात्पुरा ।

खमुन्यं बोधि विमते वर्षे विराह्वयः नरः ॥

प्राचारयज्जैनधर्मं बौद्ध धर्मं समप्रभम् ।

રાજા વિક્રમ પહેલાં ૪૭૦ વર્ષે મહાવીર સ્વામી નિર્વાણને પામ્યા. વિક્રમ સંવત ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ થી શરૂ થાય છે તો મહાવીર સ્વામિનું નિર્વાણ વર્ષ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૭ હોવું જોઇએ.

(૩) દિગંબર મત સારસ્વત ગચ્છની કેટલીક પટ્ટાવલીઓ પુનાની ડેક્કન કોલેજમાં છે અને તે ઉપર ડો. ભંડારકરે પોતાના રીપોર્ટમાં નોંધ લીધી છે અને તેમાંની એક પટ્ટાવલિમાં

बहुरि श्री वीर स्वामीकूँ मूक्ति गये पीछें च्यारसै सितर ४७० वर्ष गयें पीछें श्रीमन्महाराज विक्रमराजाका जन्म भया ॥

વીર સ્વામીના નિર્વાણ પછી ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમ રાજાનો જન્મ થયો. તે ઉપરથી પણ મહાવીર સ્વામિનું નિર્વાણ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૭માં થયું હોય એમ લાગે છે.

(૪) બીજી એક પટ્ટાવલિની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે-

सत्तरि जदुसद जुत्तो तिणकाला विक्कम हवइ जम्मो ॥ ૪૭૦માં વિક્રમનો જન્મ થયો એટલે કે મહાવીર સ્વામીનું નિર્વાણ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૭માં થયું હોવું જોઇએ.

હવે 'કલ્પસૂત્ર' મહાવીર પુરાણ અને બીજા અન્ય જૈન ગ્રંથોમાંથી જણાય છે કે મહાવીર સ્વામીએ ૭૨ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવ્યું, તેમાં ૩૦ વર્ષે ગૃહત્યાગ અથવા કેટલાક પ્રમાણે ૨૮ વર્ષે અને ૧૨ વર્ષ મુનિપણું ભોગવ્યું અને ૩૦ અથવા ૩૨ વર્ષે કેવલીનું આયુષ્ય ભોગવી નિર્વાણ પામ્યા. એટલે મહાવીર સ્વામીનો જન્મ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૯૯ માં થયો અને નિર્વાણ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૭ માં થયું.

बाल्यावस्था.

મહાવીર સ્વામીની બાલ્યાવસ્થા માટે કોઇપણ ગ્રંથમાં માનવા યોગ્ય વર્ણન ભાગ્યેજ આવે છે. કેટલીક કાલ્પનીક કથાઓ ચાલે છે તે અત્રે આપવાની જરૂર નથી, પરન્તુ સિદ્ધારથ રાજાના નિત્ય કર્મના વર્ણન ઉપરથી સહજ અનુમાન કરી શકાય એમ છે.

દિગંબર ગ્રંથકર્તાઓ જણાવે છે કે મહાવીર સ્વામીની સેવામાં ૫૬ દાયિકાઓ હતી પરન્તુ શ્વેતાંબરાચાર્યો એમ જણાવતા નથી- જુઓ કલ્પસૂત્ર વ્યાખ્યાન ત્રીજું. તેનું સંસ્કૃત ૩૫ હું આ પ્રમાણે આપું છું.

बालातपकुङ्कुमे खचिते जीवलोके, शयनीयादभ्युत्तिष्ठति पादपीठात्प्रत्यवतरति प्रत्यवतार्य यत्रैवाट्टनशाला तत्रैवोपागच्छति उपागत्याट्टनशालामनुप्रविशति ॥ अनुप्रविश्यानेकव्यायाम योग्यवल्गनव्यामर्दनमल्लयुद्धकरणैः श्रान्तपरिश्रान्तः शतपाकसहस्रैः सुगंधवरतैलादिभिः प्रीणनीयैः दीपनीयैः दर्पनीयैः मर्दनीयैः बृंहणीयैः सर्वेन्द्रियगात्रप्रल्हादनीयैः अभ्यङ्गितः सन् प्रतिपूर्णपाणिपादसुकुमालकमलतलैः इत्यादिविशेषण युक्तैः पुरुषैः संबाधनया संवाहितः अपगतपरिश्रमः अट्टनशालायाः प्रतिनिष्क्रामति ॥

આ પ્રમાણે સિદ્ધાર્થ રાજા પણ અત્યંત થાકે ત્યાં સુધી દરરોજ વ્યાયામ કરતો હતો. તે ઉપરાંત તેની સ્નાન વિધિ કેટલી ઉત્તમ અને આડંબરયુક્ત તેમજ હાલના (નેચરલ પદ્ધતીના બાથ) કુદરતી સ્નાનને અનુકુલ છે તે જાણવા જેવું છે. જ્યારે પિતાજ પોતાની શારીરિક કેળવણી

માટે આટલો બધો પ્રયાસ કરે તો તેના પોતાના બાલકની શારીરિક શક્તિઓ ખીલવવા માટે કેટલું કર્યું હશે તે સારી રીતે જણાય એમ છે. પરન્તુ હાલમાં સામાન્ય રીતે નહિં કેળવાયલા વર્ગમાં શારીરની કિંમત ઘટાડી નાંખી છે અને આખા દિવસના કામકાજમાં પૈસો કમાવવો, જમવું, ઉંઘવું અને બને તો કલાક દેહેરામાં જવું એટલો કાર્યક્રમ લગભગ ૧૦ વર્ષની ઉમ્મર વાલાથી તે ૭૦ વર્ષની વૃદ્ધ વય વાલાઓ રાખે છે. પરન્તુ સિદ્ધારથ રાજા મોટી ઉમ્મરે પહોંચ્યા છતાં પણ શરીરને વ્યાયામ આપવો એ બાલકો માટેજ છે એવું આપણા વૃદ્ધ માણસનું ડહાપણ નહોતો ધરાવતો. તે ઉપરાંત આપણે બાળકોના શારીરની ખાસ શારિરીક શક્તિઓ ખીલવવા માટે તો બિલકુલ પ્રયા-સ કરતા નથી. ફક્ત જ્યારે બાલક માંદુ પડે છે ત્યારે તેની દવા કરી સારૂં થાય એટલે બાલકને સ્વછંદે રખડવા દઇએ છે. પરન્તુ શારીરીક શક્તિ ન હોત તો મહાવીર પોતે કેવળજ્ઞાનને પણ પ્રાપ્ત ન કરી શ-કયા હોત. શરીર સિવાય, તપ, સંયમ, તેમજ વેપાર ધંધામાં જોઇતી મહેનત કરી શકાતી નથી. માટે જો આપણે વીર સંતતિ ઉત્પન્ન કરવી હોય અને વાણિયા મટીને ક્ષત્રિયના અથવા મહાવીરના પુત્રો બનવું હોય તો કાલથી આપણા બાલકોની શારીરિક શકિત ખીલવવા માટે પ્રયાસ કરો અને આપણી પણ શકિત ખીલવો. ભારતવર્ષમાં અસલ એવો પણ જમાનો હતો કે જયારે વાણીઆઓ પણ લડાઇમાં પોતાના સંતાનોને મોક-લતા પરન્તુ હાલમાં આપણે ક્ષત્રિય મટી શુદ્રનો ધંધો લઇ બેઠા છીએ. મહાવીરના ધર્મને ગુમાવ્યો છે અને તે છતાં પણ મહાવીરના ધર્મના અનુયાયીઓ છે, એમ કહેવડાવવામાં માન ખાટીએ છીએ. આપણી હાલની સ્થિતિ માટે સૌથી મોટી અગત્ય શારીરિક શક્તિ છે. જો

ભારતવર્ષનું દરેક બાલક એક વાર યોદ્ધા હોત તો ભારત દુનિયાના દરેક રાજ્ય કરતાં મોટું છતાં હલકી પાયરીએ ન ઉભું રહેત. અથવા જો જૈનનું અથવા મહાવીરનુંજ દરેક બાલક ફકત વીરજ હોત તો જૈન પ્રજા હિંદુસ્તાન ઉપર રાજ્ય ભોગવતી હોત. ૧૩ લાખ વીરો ૩૩ કરોડ વાણીઆઓને એક મિનિટમાં જેમ હાથી પતંગીઆને ચગદી નાખે છે તેમ ચગદી નાખત, પરન્તુ આપણામાં હવે 'વીરત્વ' રહ્યું નથી અને તેથી 'વીર'નો પંથ લઇ શકતા નથી. જો દરેક જૈન બન્ધુ આપણા પાછલા ઇતિહાસ ઉપર જરાક નજર નાખશે તો તેનું હાલની સ્થિતિ જોતાં લોહી ઉછળી આવ્યા વિના નહિં રહે. ક્યાં મહાવીર અને સિદ્ધાર્થ અને ક્યાં આપણું શૌર્ય?

મહાવીર સ્વામીની માનસિક કેલવણી માટે કંઇ કહેવાય એમ નથી. વીર પોતે ત્રણ જ્ઞાન મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાન સાથે અવતર્યા હતા. હવે આવી વાત ઉપર વિવાદ કરવાની શક્તિ નથી. તેથી હમણાં એ વાતને અહીં ચર્ચવા યોગ્ય ધારી નથી પરન્તુ આ એક વાદને માટે ગંભિર બાબત છે કે જ્યારે આથી પણ વધારે અનુકુલ કાલ આવશે ત્યારે સારી રીતે સમજાશે, પરન્તુ હાલમાં તો મહાવીર સ્વામીને માનસિક કેળવણીની જરૂર નહોતી કારણકે જ્ઞાન સાથે અવતર્યા હતા એમ માની લઇશું.

But I want to interprete महावीरs life as rising from 'Manhood to Godhood' and not as from 'Godhood to Super Godhood'. If that were so I would not even touch Mahavir's Life as we are not Gods but men. Man is the greatest

subject for man's study. There is a sufficient education for humanity and so humanity will leave gods to themselves. This spirit of leaving Gods to Gods themselves, has entered into us long since. We are trying our utmost to turn our Gods into Men and the Community which best succeeds in doing is the most Reasonable and acceptable for humanity. 'Wonder is going out of World' says Carlyle and that being the sign of the time we must raise our self to that sign; otherwise we are behind the times. Not to be with the current of times means, we have reached a pinnacle of progress which the common sense of humanity has not obtained or we are rolling into depth of degradation that we are not able to overrun Progress. We feel that we are backward people and that individual feeling I take to be the best proof of our degradation.

युवावस्था.

મહાવીર સ્વામીનું લગ્ન થયું હતું કે કેમ તે માટે એ મતના જુદા જુદા ભેદ છે. શ્વેતાંબર આચાર્યો જણાવે છે કે મહાવીર સ્વામિનું લગ્ન કોડીન્ય ગોત્રની યશોદા નામની રાજકુમારિકા સાથે થયું

હતું, કન્યા, રૂપ, ગુણ અને ઉત્તમ કુલ સંપન્ન હતી. મહાવીરને તે ઉપરાંત યશોદા સાથેના સંબંધથી 'અનોજ્જા' અથવા 'પ્રિય દર્શના' નામની એક પુત્રી થઇ હતી. તેનું લગ્ન મહાવીરસ્વામીના શિષ્ય જમાલિ સાથે થયું હતું અને તેઓને શેષાવતી અથવા યશોવતી નામની એક પુત્રી હતી.

આ વાત દિગંબર શાસ્ત્રકારો માનતા નથી. મહાવીર સ્વામી બાલ બ્રહ્મચારી હતા, પરન્તુ એમ માનવું બીજું કંઇ આગમ સિદ્ધ પ્રમાણુ નથી. આપણે ચોવીસ તીર્થંકરોમાંથી ગમે તે તીર્થંકર (નેમિનાથ વાસુપૂજ્ય, મલ્લીનાથ, પાર્શ્વનાથ સિવાય)નું જીવન ચરિત્ર લો તો જણાશે કે દરેક ગૃહસ્થી હતા. રૂષભ સ્વામીને તો ઘણા પુત્રો હતા. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે તેને તેજ અવતારમાં પણ કેવલી ગૃહસ્થ હોઇ શકે અને તેમ થવાથી આગમ દ્વારા કોઇપણ જાતનો વાંધો આવી શકે એમ નથી. પરન્તુ દિગંબર જુના ગ્રંથોમાં મહાવીર સ્વામીને પરણ્યાનું બતાવવામાં આવ્યું નથી, પરન્તુ 'કલ્પ સૂત્ર' પણ શ્વેતાંબર મતમાં જુનામાં જુનું પુસ્તક છે માટે તે એક સબલ પ્રમાણુ છે. તે ઉપરાંત મહાવીર સ્વામીનો માતા પિતા પ્રત્યે અતુલ્ય પ્રેમ હતો અને તેથી જેવી રીતે માતા પિતાની ઇચ્છાથી પોતાના આખા જીવનના સિદ્ધાંતને મુલતવી રાખી બે વર્ષ પછી દીક્ષા લીધી હતી, તો એ વત્સલ માતા પિતા તે સમયમાં પોતાના પુત્રને ૩૦ વર્ષ સુધી સહધર્મચારિણી વિના જોઇ કેમ સંતોષ પામે? તે સમયમાં સાસુનો જીવ જાણે કે વધૂ મુખ જોયા વિના સદ્‌ગતિએજ ન જતો હોય એમ લાગતું હતું તેથી મહાવીર સ્વામી કદાચ પરણ્યા હશે એમ મને લાગે છે. તે ઉપરાંત મહાવીર સ્વામી આપણા જેવા

ગૃહસ્થમાંથી એક દૈવી પુરૂષ થયો તે જોઇ આપણામાં મહાવીર થવાની શક્તિ અને સાધન આવે છે. અને મહાવીર અથવા મહાવીર જેવા થવાં કરતાં જીવન વધારે ઉચ્ચ આદર્શ કયો આદર્શ કયો હોઇ શકે ? જો પછી આ ઉચ્ચ આદર્શ અમલમાં મૂકવા માટે ધર્મમાં શક્તિ હોય તો પછી તે સિવાય તેમાં બીજી કેટલીક સાથે નકામી બાબતો હોય તોપણ તે ધર્મને જીવન ભોમિયા તરીકે ગણી તેમાં શ્રદ્ધા રાખી ચાલવાથી લક્ષ્ય બિંદુએ જરૂર પહોંચાશે, તો પછી મહાવીર પરણેલા હતા એમ ખોટી રીતે નહિં પરન્તુ ઐતહાસિક પ્રમાણુસર જણાયાથી માનવામાં આવેથી આપણો ધર્મ આપણો વધારે ઉદ્ધાર કરશે.

ધર્મનો ઉદ્દેશ જીવનના આદર્શો બતાવવા; એ આદર્શોને કેમ ચારિત્રમાં મૂકવાં અને તેમાં અચલ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવા માટે કેટલાંક જીવનના દૃષ્ટાન્તો યોજવાં, એ મુખ્યતાયે હોવાં જોઇએ. દ્રવ્યાનુંયોગનાં પુસ્તકો ફક્ત આદર્શો બતાવે છે. ચારિત્રાનુંયોગના પુસ્તકો આચાર અથવા રસ્તાઓ કે જે વડે એ આદર્શ સંપાદિત કરી શકાય તે બતાવે છે. અને જીવનચારિત્રાનુંયોગનાં શાસ્ત્રા એવાં દૃષ્ટાન્તો પૂરાં પાડે છે કે જેથી એ ધર્મમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય અને તે સાથે જે મહાન્ પુરૂષોએ એ પ્રમાણે જીવનને દોર્યું તેનું નામ ભવિષ્યનાં બચ્ચાંઓ માટે કાયમ રહે.

જીવન આદર્શમાં પ્રવૃત્તિના સાધારણ બે ભાગ થઇ શકે એમ છે. અને તે એક બીજા સાથે ગુંથાયલી છે. (1) Self Assertion. (2) Self Realization પ્રથમ પ્રવૃત્તિમાં ધર્મ અર્થ કામને માટે માણસે પ્રવૃત્ત થવું જોઇએ. તે પ્રવૃતિ શારીરીક તેમજ માનસિક છે. પૈસા કમાવો, ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ પ્રમાણે એ તેમના બાહ્ય લક્ષ્ય બિંદુઓ છે પરન્તુ આંતરિક લક્ષ્યબિંદુ તેથીજ જુદુંજ છે.

એ ભોગો શા માટે ભોગવવા કે Self Realization નામની (આત્માના અભેદ જ્ઞાન તરફની પ્રવૃત્તિ) પ્રવૃત્તિ માટે વધારે સજ્જ થવાય. આ તેનો આન્તરિક હેતુ હોવો જોઇએ. 'આપણા શાસ્ત્રકારો ઘણા ડાહ્યા હતા અને માનસિક સ્વભાવનું વિશેષ જ્ઞાન ધરાવતા હતા. તેઓ એમ સમજતા હતા કે માણસને ગૃહસ્થાશ્રમ વિના સંન્યસ્તાશ્રમમાં અચલપણે રહેવું ઘણું કઠણ થઇ પડશે અને કોઇકજ વિરલો બાલપણાથી નિર્ભયપણે સંન્યસ્તાશ્રમ પાળી શકે છે. અને તેથી ગૃહસ્થાશ્રમને સંન્યાસ્તાશ્રમ કરતાં ઉચ્ચું પદ આપેલું છે.

મહાવીર સ્વામી તેટલાજ માટે ગૃહસ્થ હતા એમ માનવું મને વધારે શ્રેયસ્કર લાગ્યું. અજાણ વસ્તુ માટે માણુસનામાં કુદરતી જાણુવાની કુતૂહલતા હોય છે અને તેથી સ્થિર શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ચારિત્ર માટે અભોગ અને ભોગ વિરતિ એ બે સ્થિતિ અનુભવવાથી ચારિત્ર સ્થિરતા આવે છે. મહાવીર સ્વામી પણ એક આપણા જેવા મનુષ્ય હતા તે છતાં પણ તેઓ અચલ રીતે ઉત્તમ ચારિત્ર પાળી શક્યા. અને તેથી હું ધારૂં છું કે તેમને ભોગ અને ભોગ વિરતિ એ બન્નેનું યથાર્થ અનુભવજન્ય જ્ઞાન હોવું જોઇએ તે ઉપરાંત આપણા શાસ્ત્રો જુવો. આપણે ફકત આત્મોન્નતિ કરવાનો હેતુ છે તે છતાં શાસ્ત્રોમાં બાકીનાં છએ દ્રવ્યનું જ્યાં ત્યાં સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે ? જીવ જાણવા માટે જીવથી જે ભિન્ન અભિન્ન છે તેનું પણ સ્વરૂપ સમજવું જોઇએ. તેજ પ્રમાણે વિષય વિરતિ એ અચલ રીતે સાધવા માટે વિષયોપભોગ એનું જ્ઞાન હોય તોજ બની શકે એમ છે. આ નિયમ સામાન્ય રીતે દરેક મનુષ્યને લાગુ પડે છે. અને તે પણ મહાવીર સ્વામી ગૃહસ્થ હોવા જોઇએ એમ માનવામાં

સબળ કારણ છે. તેમને ધર્મ, અર્થ અને કામ માટેજ પ્રવૃત્તિ રાખી એટલુ નહિં પરન્તુ આત્મિક નિવૃત્તિ માટે પણ પ્રવૃત્તિ સાથે સાથે રાખી હતી, અને તેથીજ જીવન આદર્શને સંપાદન કરી શકયા હતા.

જે લોકો મહાવીર સ્વામીને પહેલેથીજ દૈવ તરીકે માને છે, તેમને આ વાંચી ક્રોધ તેમજ હસવું આવશે. પરન્તુ જે લોકો મહાવીર સ્વામીને સિદ્ધારથ રાજાનો કુંવર મહાવીર એક મર્ત્ય પ્રાણી (પ્રથમ સ્થિતિએ) હતા એમ માને છે તેને આ લક્ષ્ય બિંદુથી રસ પડશે. મહાવીરના પન્થમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થશે અને તેથી મહાવીરના ધર્મથી મહાવીર થવાની શક્તિ મેળવશે.

संन्यासी अथवा श्रमणावस्था.

મહાવીર સ્વામીએ લગભગ, પોતાના જીવનનો ઉત્તમ ભાગ ગૃહસ્થી રહીને સત્ય અથવા જીવન આદર્શ અથવા જીવન રહસ્ય શોધવામાં ગાળ્યો, જીવન આદર્શ ઉપર લખતાં શ્રીયુત ચંપતલાલ જૈની લખે છે કે.

" All straining and striving which is going on in the world, is the outcome of a thirst for happiness, it is on account of this insatiable thirst that ideal after ideal is conceived adhered for a time and then ultimately, when discovered to be in sufficient, discarded and replaced by a seemingly better one. Some people spend their whole lives in thus trying object after object for the satisfaction of this inclination for happiness. (Key of Knowlegde.)

મહાવીરે ત્રીશ વર્ષ ગૃહસ્થ તરીકે ગુમાવ્યાં અને પાછળથી જ-ણાયું કે ગૃહસ્થાશ્રમ સત્ય છે, (Truth); પરન્તુ જીવન માટે સંન્યાસ વધારે મોટું સત્ય છે (Higher Truth) અને તેથી હવે મારે એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં જવા માટે પુરૂષાર્થ કરવો જોઇએ. નવા જમાનાના વિચારકો જુવો, રૂશિઆનો પ્રખ્યાત તત્વ-ગ્નાની કાઉન્ટ લીઓ ટોલસ્ટોય એક ઉમરાવ હતો, તેને અતુલ્ય વૈભવ હતો તેમ ગ્રંથકાર તરીકે તેણે અમર કીર્તિ સંપાદન કરી હતી. ટુંકમાં ગૃહસ્થ જીવનની ઉત્તમમાં ઉત્તમ અભિલાષા સંપાદન કરી હતી પરન્તુ જીવનનું (higher truth) એ ન લાગ્યું તેથી અન્ય માર્ગ લીધો. “Self-Denial” the greatest of Virtue for man-kind” (કાર્લાઇલ), આત્મ સંયમ કે જે દુનિયા માટે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સદ્‌ગુણ છે તેનો આશ્રય લીધો અને ભોગોનો ભોગ આપ્યો. મહાત્મા ગાંધીના જીવનનું આદર્શ વધારે પ્રત્યક્ષ છે. જીવન એ જીવનને માટે છે. ભોગ, કીર્તિ, પૈસો ઇત્યાદિ એ સાધનો છે. “To leave for pure Life's sake” and to utilise wealth, body etc. for living in that manner was Lord Vira's principle. So he utilised his body full for Self-Denial or for Life. જીવનની શુદ્ધ સ્થિતિ માટે જીવવું એ જીવનનો આદર્શ છે. અને પૈસો શરીરને માટે બાહ્ય સાધન છે, એ મહાવીરના જીવનનો આદર્શ હતો અને તેથી તેમણે બાહ્ય સાધન કે જેમાંથી શરીરનોજ વધારે ઉપયોગ હતો તે રાખી બીજાં-નો ત્યાગ કર્યો. અને શરીરનો સદુપયોગ કર્યો. સંસારી સુખ ભોગવવાથી જે સુખની ઇચ્છા તૃપ્ત નહોતી થઇ તેને હવે શાન્ત કરી.

" Money cannot make us happy, success cannot make us happy, friends cannot make us happy, health and strength cannot make us happy. All these make for happiness but none of them will secure it. Nature may do all she can, she may give us fame, health, money, long life, but she cannot make us happy. Every one of us must do that for himself. Our language expresses this admirably. What do we say if we had had a happy day? We say we have enjoyed 'Ourselves'. This expression of our mother tongue seems very suggestive. Our happiness, depends on Ourselves. "

(Lord Avebury)

આ સત્ય મહાવીરે પણ અનુભવ્યું અને તે પ્રમાણે જીવનને પ્રેર્યું. નવા જમાનામાં હજુ જીવનનું લક્ષ્યબિંદુ સ્થિર થયું નથી. હજુ નવા જમાનાની યુવાવસ્થા ચાલે છે. પરન્તુ ભવિષ્યમાં નવા જમાનાને જણાશે કે આપણે હાલમાં જે લક્ષ્ય બિંદુ લઇને બેઠા છિએ તે અસત્ય છે. પાશ્ચાત્ય પ્રજાને આ વાતનું જ્ઞાન ક્યારે થશે કે જ્યારે આપણે પૌર્વાત્યો, આપણા શાસ્ત્રનો ઉદ્ધાર કરીશું અને તેનું રહસ્ય તેમને બતવીશું, અનેક ટાલસ્ટોયો અને મહાત્મા ગાંધીઓ ઉત્પન્ન કરીશું અને અનેક મહાવીરો, બુદ્ધોનાં ઇતિહાસો બનાવીશું, અનેક શ્રીમન્ રામચંન્દ્રો ઉત્પન્ન કરીશું ત્યારે.

મહાવીર સ્વામીએ બાર વર્ષ આ અવસ્થામાં ગાળ્યાં અને બાકીના ૩૦ વર્ષ પણ કેવલજ્ઞાની તરીકે ગાળ્યાં. આ વર્ષોમાં મહાવીર સ્વામીના જીવનનો અગત્યનો ભાગ છે. મહાવીર સ્વામીએ પોતાને જે સત્ય જણાયું હતું તેનો બોધ આપવા માંડયો. મહાવીરને પણ અંગ્રેજ કવિ મિલટનની માફક લાગ્યું હોવું જોઇએ કે "It is death to hide one's tallent which God had given him." દરેક મનુષ્યની ફરજ છે કે બનતે પ્રયાસે પોતાને જે સત્ય જણાયું તે સત્યથી બીજાને જો ફાયદો થતો હોય તો તે તેમને આપવું. તેથી મહાવીર સ્વામીના ઉપદેશનો આરંભ થયો અને શિષ્યો, ગણધરો ઇત્યાદિ વધવા માંડયા. તે વખતે જન્મથી ધર્મ બંધાતો નહોતો. જો એમ હોત તો ઇન્દ્રભૂતિ જન્મથી બ્રાહ્મણ હતા તેઓ જૈન તરીકે પૂજાત નહિ! મહાવીરે પણ ધર્મની સત્તા પોતાના હાથમાં રાખી નહોતી. તે પોતે સત્ય બતાવી અલગા રહેતા. જેને તે વળી સત્ય લાગતી તે સ્વીકારતા અને મહાવીરના શિષ્ય થતા. મહાવીર પણ ચ્હાય બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે શૂદ્ર ગમે તે હોય પરન્તુ જે તેમને બતાવેલા સત્યમાં માનતા અને તેમના કહ્યા પ્રમાણે ચારિત્ર પાળતા, તેમને પોતાના શિષ્ય તરીકે સ્વીકારતા. ઇન્દ્રભૂતિ ઇત્યાદિ ત્રણે ભાઇઓ બ્રાહ્મણ હતા, તે છતાં મહાવીરના મુખ્ય ગણધર હતા. તે વખતમાં પણ મુસલમાન પણ જો મહાવીરના ધર્મને સ્વીકારત તો મહાવીર સ્વામી પોતાના શિષ્ય તરીકે સ્વીકારમાં કદી પણ ના પાડત નહિં.

મહાવીર ધર્મ એટલે અંધશ્રદ્ધા અથવા અમુક જન્મવાલો મનુષ્ય એવું નહોતા સમજતા, પરન્તુ આપણે હાલમાં શું સમજીએ છિએ. પાટીદાર કે મુસલમાન કે જે એક જૈન કરતાં પણ સાધારણરીતે

મહાવીરના ધર્મને પાળતો હોય તેને જૈન ધર્મ બન્ધુ તરીકે સ્વીકારી તેની સાથે સંબંધ રાખવા માટે તૈયાર નથી. મહાવીર એકલાજ નહીં પરન્તુ દરેક મહાન પુરૂષો આ પ્રમાણે ઉદાર મનન હોય છે. બુદ્ધ પણ પોતાના શિષ્યોમાં જ્ઞાતિ ભેદ રાખતો નહીં. ક્રાઇસ્ટ પણ એ ભેદ રાખતો નહીં.

આપણે હાલ તેમના ધર્મનો ઉંધો અર્થ કરી નાખ્યો છે. જન્મથીજ માણસ જૈન થઇ શકે, ધર્મથી નહિં એમ માની બેઠા છીએ. આથી જૈન ધર્મના ઉદાર સ્વરૂપને નહિં પરન્તુ મનુષ્યત્વ કે જેમાં સર્વ જીવાત્મા સરખો છે તે ઉત્તમ સિદ્ધાંતને પણ અપમાન આપીએ છીએ. આને બદલે ઉલટા એમ કરવામાં આપણે મગરૂરી ધરાવીએ છીએ. આનું ફલ શું આવશે? જૈનોનો ક્ષય.

"Another point in Lord Mahavir's Life is his *broad mindedness*. That he started a movement which embraced persons of all castes and creeds and of all degrees of civilization in that hoary past, very amply attests the breadth of view, with which he conceived Jainism. Jainism was never meant to be the narrow or exclusive thing that it appears and have become now. Kings, Warriors, Queens, Brahminas, Sudras, and Aborigines all profited by his teachings. Like Buddhism in its first centuries, it took up the causes of the masses who were being demoralised and tyrannised by the exclusive,

privileged and influential priestly classes. But it is curious that Jainism itself has become priest ridden and ignorance-flooded in the immediate past. An interminable mass of rites and ceremonies has replaced its pristine simplicity and minor details of eating before sunset and drinking strained water and conducting big रथ यात्रा processions, and fighting big communial cases, gave all, but made people forget that behind these comparatively unimportant details, there lies a wealth of principles of cosmopolitan application. To defend the above practices by saying that these things are good for masses, is to assume these latter to be far, far behind their times and unable to understand the right road and their salvation. More liberalism of true stamp namely that Liberalism which will insist upon the great and fruitful principles of Jainism, as distinguished from its minor practices is badly needed by our community and if a study of the life of Mahavira does not inspare us with it, my idea is the fault is in us !!!

(By Jugmandar Lal Jaini. Bar-at-Law).

ઉપલો ઉતારો એ મહાવીરના જીવનમાંના એક લક્ષ્ય બિંદુનું સ્વરૂપ આપે છે અને તે સાથે હાલ જૈનો, તેનાથી કેટલી વિરૂદ્ધતાથી ચાલે છે, તથા હાલમાં જૈનોની પ્રવૃત્તિ પણ કેમ ચાલે છે તેનું ટુકમાં યથાર્થ સ્વરૂપ આપે છેઃ—

ભાષાન્તર—

"મહાવીરના જીવનમાંથી જાણવાજોગ બાબતોમાં, મહાવીરની ઉદારતા છે. ઉપદેશક તરીકે પોતે જે ચળવળ ઉભી કરી હતી તે દરેક જાતિ, દરેક ધર્મ અને દરેક દરજ્જાના મનુષ્યને આશ્રય આપતી હતી. હાલની જૈન ધર્મની સાંકડી મતિથી વિરૂદ્ધ તે વખતના જૈન ધર્મની મહાવીરે કેટલી વિશાળતા રાખી હતી તે જાણવા લાયક છે. રાજાઓ, યોદ્ધાઓ, રાણીઓ, બ્રાહ્મણો, શુદ્રો અને અનાર્ય લોકોને પણ મહાવીર જૈન ધર્મનો ઉપદેશ આપતા હતા. પહેલાના સૈકાના બુદ્ધ ધર્મની માફક જૈન ધર્મ પણ અજ્ઞાન સામાન્ય જન સમાજના હિતનો સવાલ હાથ ઉપર લીધો હતો. કારણ કે તે જનસમાજ વધારે હક્ક ભોગવતા સાધુ વર્ગના જુલમ નીચે દુઃખી થતો હતો. પરન્તુ વિચિત્રતા તો એ છે હવે ઉલટો જૈન ધર્માનુયાયી પણ એ સાધુ વર્ગના પંજા નીચે આવી ગયોછે અને અજ્ઞાનના પુરમાં આળોટવા લાગ્યાછે. જૈન ધર્મના સિદ્ધાંત બાજુ ઉપર મૂકી દેવામાં આવ્યા છે અને તેને બદલે થોડી અગત્યતાવાળા આચાર ધર્મને પ્રથમ પદ આપી દીધું છે. રાત્રિ ભોજન ન કરવું, અલગણ પાણી ન પીવું, રથયાત્રાઓ કરવી ઇત્યાદિનેજ ધર્મ માની બેઠા છે. આ શાસ્ત્રનું જોર એટલું બધું વધી ગયું કે સિદ્ધાંતો લોકો ભુલી ગયા જે લોકો સામાન્ય જનસમાજને આચાર શાસ્ત્રો ખાસ અગત્યના એમ કહી બચાવ કરવા માગે છે તે લોકો કાળના સ્વરૂપને

ઓળખી શકયા નથી અને મોક્ષના શુદ્ધ માર્ગને પણ ઓળખી શકયા નથી. હાલમાં સિદ્ધાન્તને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવી કે જે સિદ્ધાંતો જૈન ધર્મને ટકાવી રાખે છે. આ બાબતની હાલમાં જૈન કોમમાં ખાસ અગત્યતા છે. અને જો મહાવીરના જીવનમાંથી આ બાબત વિષે જ્ઞાન ન મળે તો હું ધારૂં છું કે આપણે આપણી ભૂલથી વસ્તુ સ્થિતિ જોઇ શકતા નથી.”

વિહાર:—મહાવીર સ્વામીએ એ વખતમાં કયાં કયાં વિહાર કર્યો હતો તે જાણવાની ખાસ અગત્યતા છે. કારણ કે તે જગ્યાઓ જોવાથી મહાવીર સ્વામીએ સામાન્ય મનુષ્ય કે જે આપણી માનવ સૃષ્ટિ ઉપર રહેતા અને વિહરતા હતા તે એક દૈવી આદર્શ માનવરૂપને સંપાદન કરી શકયા છે—

‘આચારાંગ સૂત્ર’ ના કથન પ્રમાણે મહાવીર સ્વામીએ પ્રથમ ચાતુર્માસ ‘કુમાર’ નામના ગામમાં કર્યો હતો. ‘કલ્પસૂત્ર’ ના કથન પ્રમાણે ‘અસ્થિ ગામમાં’ પ્રથમ વિહાર કર્યો હતો. દિગંબર ગ્રંથના આધારે મહાવીર સ્વામીએ તપશ્ચર્યા પૂર્ણ કર્યા પછી કૂલપુર નામના ગામમાં કર્યો હતો અને ત્યાંથી દશપુર નામના ગામે સિધાવ્યા. એ ઉપરાંત ઘણી જગ્યાએ ચાતુર્માસ કરી ઉજ્જયિનીમાં આવ્યા હતા. અને ત્યાંથી કૌશાંબી નગરી, કે જ્યાં ‘ચંદના’ નામની પ્રથમ આર્જીકાનો સમાગમ થયો હતો.

કલ્પસૂત્રોમાં જેજે જગ્યાઓએ મહાવીર સ્વામીએ ચાતુર્માસ ઇત્યાદિ પ્રસંગોને લઇને વિહાર કર્યો હતો તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે ટુંકમાં આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રથમ ચાતુર્માસ અસ્થિ ગામમાં, બીજાં ત્રણ ચંપા અને પૃષ્ઠી ચંપા ગામોમાં, દ્વાદશ ચતુર્માસ, વૈશાલી અને વાણિજ્ય ગ્રામમાં, ચતુર્દશ ચાતુર્માસ, રાજગૃહી અને તેનુ પરૂં નાલંદમાં, છ ચાતુર્માસ મિથિલા નગરીમાં, બે ભદ્રિકામાં, એક આલભિકામાં, એક પનિત ભૂમિમાં, એક શ્રાવસ્તીમાં અને છેલ્લું 'પાપા' નગરમાં ગાળ્યું હતુ. એ પાપા નગરી કે હાલ જેને આપણે 'પાવાપુરી'ના નામથી ઓળખીએ છે ત્યાં આપણી કાર્તિક સુદ ૧૫ને દિવસે સ્વાતિ નક્ષત્રમાં, અવસર્પિણીના દુઃખમા સુખમા કાલમાં, હસ્તિપાલ રાજાના રાજપુરૂષોના સ્થાનમાં, પૌરૂષ નક્ષત્રમાં નિર્વાણને પામ્યા હતા. ઉપર બતાવેલી બધી જગ્યાઓના નકશા હાલમાં મળતા નથી. પરન્તુ સંસ્કૃતના જીવન અભ્યાસીઓના અત્યંત શ્રમથી જુના ઇતિહાસની સાબિતી બતાવવા માટે નકશા રચવામાં આવ્યા છે. તેમાંથી વૈશાલિ, રાજગૃહી, ઉજ્જયિની અને ચંપાપુરીના સ્થળો કયાં છે તે જણાઇ આવશે. ચંપાપુરી બીહારથી સાત માઇલ છેટે આવેલું છે. બિહાર એ બી. બી. એલ. રેલ્વેનું નાનું સ્ટેશન છે. અને તે બિહાર પ્રાન્તમાં આવેલું છે. આ જગ્યાએથી દશ ગાઉ ઉપર ગનાવા નામનું ગામ છે કે જ્યાં ઇન્દ્રભૂતિ નિર્વાણ પામ્યા હતા. એ ગામની નજદીક રાજગૃહી કે જે બિહારની અસલની રાજધાની હતી તેના ખંડેર મળી આવે છે.

પવિત્ર પાવાપુરીની આજુબાજુ નાનાં ગામડાં આવેલાં છે. જૈન યાત્રાળુઓ માટે ત્યાં ઘણી ધર્મશાળાઓ છે. શ્વેતાંબર અને દિગંબર મતના મળી લગભગ છએક મંદિર છે. ઘણાં જૈન યાત્રાળુઓ, ખાસ દીવાળીના પ્રસંગ ઉપર કે જે દિવસે મહાવીર સ્વામી નિર્વાણ પામ્યા તે પ્રસગે તે ગામની મુલાકાત લે છે. મુખ્ય મંદીર કે જેમાં શ્રી મહા-

સ્વામીનાં પાદ ચિન્હ છે તે એક કમલ શોભિત જલયુક્ત તલાવની મધ્યમાં આવેલું છે.

મહાવીર સ્વામી જ્યારે વિહાર કરતા કરતા આ જગ્યાએ આવ્યા ત્યારે ત્યાંના રાજા હસ્તિપાલ કે જે જૈન ધર્મનો મોટો આશ્રય-દાતા હતો તેણે મહાવીરના સત્કાર માટે ઘણી તૈયારીઓ કરી હતી ત્યાં આવ્યા પછી મહાવીર સ્વામી લગભગ સાત દિવસે નિર્વાણને પામ્યા.

આથી એક બાજુએ તેમના શિષ્યોમાં જરા ક્ષોભ થયો પરન્તુ મોક્ષ સિદ્ધિ થયેલી જોઇ લોકોમાં ઘણો આનંદ થયો અને ત્યાં અનેક દીપક યુક્ત મ્હોટો ઉત્સાવ કે જેને દીપાવલી કહેવામાં આવે છે તે કરવામાં આવ્યો હતો. આમા ઘણા રાજા રજવાડાઓએ ભાગ લીધો હતો. હાલનો આપણો દીવાલીનો તહેવાર આ આચારને અનુસરીને રાખવામાં આવ્યો છે. દીવાલી એ દીપાવલી શબ્દનો અપભ્રંશ છે. અને તે ઉત્સવમાં જે અથાક દીવાઓ કરવામાં આવ્યા હતા તે પ્રમાણે હાલ આપણે પણ દીવા પ્રકટાવીએ છીએ પરન્તુ હાલમાં આપણે આચાર પાલીએ છીએ પરન્તુ મહાવીર સ્વામી તે દિવસે નિર્વાણ પામ્યા એ શબ્દોનો અર્થ સમજવા તે તહેવારને દિવસે એકપણ મિનિટ વાપરતા નથી. આ વાતને ટેકો આપવા માટે હરિવંશ પુરાણમાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક આપવામાં આવ્યા છે

ज्वलत्प्रदीपालिकया प्रवृद्धया,
सुरासुरै दीपितया प्रदीप्तया ।
तदास्म पावानगरी समंततः,
प्रदीपिताकाशतला प्रकाशते ॥

ततश्च लोकः प्रतिवर्षमादरात्,
प्रसिद्धदीपालिकयात्र भारते।
समुद्युतः पूजयितुं जिनेश्वरं,
जिनेन्द्रनिर्वाणविभूतिभक्तिभाक्॥

આ દીવાલીનો તહેવાર ફક્ત જૈનોમાંજ નથીં પરન્તુ આખી ભારતવર્ષની પ્રજામાંજ પલાય છે એ વિચિત્ર અને સુંદર વાત છે. આ તહેવારજ ફક્ત મહાવીર સ્વામી એક ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતા અને નહીં કે કાલ્પનિક એમ શાબિત કરવાને સંપૂર્ણ છે.

શિષ્યો અથવા ગણધરો.

વસ્તીપત્રક રાખવાનો રીવાજ એ હાલના જમાનાનો છે એમ કેટલાકનું માનવું હશે. વસ્તીપત્રક એ પ્રજાના શારિરીક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક બલ સૂચવવાનું એક સાધન છે. ઇતિહાસની એક શાખા છે. ભારતના કમ ભાગ્યેજ આપણે કશો ઇતિહાસ રાખી શકયા નથી, તેમજ વસ્તીપત્રકો પણ રાખી શકયા નથી. હિંદુસ્થાનમાં ઇતિહાસ તરફ લક્ષ્ય નહિં આપવાના મુખ્ય કારણો આપતાં મેકડોનેલ્ડ જણાવે છે કે—

"Early India never wrote history because it never made any. The ancient India never went through a struggle for life like the Greeks in the Persian wars and the Romans in the Punic wars. Such as would have welded their tribes into a nation and developed political

greatness. Secondly the Brahmins whose task was to record such great deeds had early embraced the doctrine that all action and existence was a positive evil and could therefore have felt but little inclination to chronicle historical events."

(History of Sanskrit Literature.)

ભાષાન્તર:—

"અસલના ભારતે ઇતિહાસ લખ્યો નથી કારણ કે તેને કાંઇ ઇતિહાસ કાર્યમાં કર્યો નથી. અસલના ભારતને જીવન આધાર માટે, અસલના ગ્રીક અથવા રોમનોની માફક પરસીઅન અથવા પુનીક લડાઇઓમાં ઉતરવું પડતું નહોતું તેથી જુદી જુદી જાતો (Tribes) એક બીજા સાથે ભળી નહીં અને એક પ્રજા બની શકી નહીં અને તેથી રાજકીય મહત્વતા સંપાદન કરી શકી નહીં. બીજું કારણ એ છે કે અસલનું ભારત જ્યારે ઐતહાસિક વર્તનમાં મુકાયું ત્યારે બ્રાહ્મણો કે જેમનું કામ આ બનાવોની નોંધ લેવાનું હતું તે લેકોની આજુબાજુએ વિચિત્ર આધ્યાત્મિક વાતાવરણ વીંટળાઇ વળ્યું હતું. જીવન પ્રવૃત્તિ અને સ્થિતિ એ જીવનનું લક્ષ્ય બિંદુ નથી પરન્તુ એક જાતની પીડા છે અને તેથી આ બનાવો નોંધવા માટે ઓછું મન દોરાવાનો સંભવ છે."

આ લક્ષ્યબિંદુથી 'કલ્પસૂત્ર'ની કિંમત અગાધ છે. કલ્પસૂત્રમાં, અસલના મહાવીરના ગણધરો, મુનિઓ, આર્જિકાઓ, શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓની સંખ્યા, દરજ્જો, કુલ તથા ગોત્રનું લાંબું વર્ણન આપ-

વામાં આવ્યું છે કે જે હાલના વસ્તિપત્રકોમાં આવતા વર્ણનને ઘણું મળતું આવે છે. તેના ટુંકા ખ્યાલથી વાંચકવર્ગને વિચાર કરવાને કંઇ નિમિત્ત મળશે એમ ધારી આપવામાં આવે છેઃ—

મહાવીર સ્વામીને ક્રાઇસ્ટના બાર એપોસલ (Apostles)ની માફક, ૧૧ ગણધર અથવા સ્થવિર અને તેમના હાથ નીચે નવ શિષ્યવૃંદ હતા. પહેલા સાત પાસે દરેક પાસે એક વૃંદ હતું અને પછી બબ્બે પાસે એક એક વૃંદ હતું.

નામ	ગોત્ર,	શિષ્યો
૧ ઇંદ્રભૂતિ	ગોતમગોત્ર	૫૦૦ શ્રમણોનું એક વૃંદ
૨ અગ્નિભૂતિ	ગોતમ ગોત્ર	૫૦૦ શ્રમણોનું એક વૃંદ
૩ વાયુભૂતિ	ગોતમ ગોત્ર	૫૦૦ શ્રમણોનું એક વૃંદ
૪ આર્યવ્યક્ત	ભરદ્વાજ ગોત્ર	૫૦૦ શ્રમણોનું એક વૃંદ
૫ સુધર્માચાર્ય	અગ્નિ વૈશ્યાયન ગોત્ર	૫૦૦ શ્રમણોનું એક વૃંદ
૬ મંડી પુત્ર	વસિષ્ટ ગોત્ર	૨૫૦ શ્રમણોનું એક વૃંદ
૭ મૌર્ય પુત્ર	કાશ્યપ ગોત્ર	૨૫૦ શ્રમણોનું એક વૃંદ
૮ અંકુપિત	ગોતમ ગોત્ર	૬૦૦ શ્રમણોનું એક વૃંદ તેના બે સરખા ભાગને ભણાવતા હતા.
૯ અચલવ્રત્ત	હરિતાયન ગોત્ર	
૧૦ મૈત્રેયાચાર્ય	કાંડીન્ય ગોત્ર	૬૦૦ શ્રમણોનું એક વૃંદ અને તેના બે સરખા ભાગને દરેક જણ ભણાવતા હતા.
૧૧ પ્રભાસાચાર્ય	કાંડીન્ય ગોત્ર	

એટલે ૧૧ ગણધરો, નવ વૃંદો અને ૪૨૦૦ શ્રમણો હતા. પણ પૃષ્ટ ૮ માં બતાવ્યા પ્રમાણે ૧૪૦૦૦ શ્રમણો હતા. પરન્તુ આટલા

મુખ્ય હતા અને બીજા તેમના હાથ નીચેના ઉમેદવાર શિષ્યો હશે કે જેમના નામ આ ભાગમાં આપવામાં નહિં આવ્યાં હોય.

એ ઉપરાંત કલ્પસૂત્રમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ અરિષ્ટનેમિ અને ઋષભ સ્વામીના ચરિત્ર આપવામાં આવ્યાં છે. તેમાં પણ આ વાતની નોંધ ઘણા લાંબા વર્ણન સાથે લેવામાં આવી છે એટલે પુસ્તકનો ઘણો ખરો ભાગ આમાં રોકવામાં આવ્યો છે. મહાવીર સ્વામિની માતાને આવેલાં ૧૬ સ્વપ્નો ઇત્યાદિનું જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યું છે એમ કેટલાકનું ધારવું છે. તેથી એટલું સ્પષ્ટ છે કે કલ્પસૂત્ર એક આચાર અને વસ્તીની નોંધવારી છે. (Register or Record Book) પાર્શ્વનાથ સ્વામીને ૮ ગણધરો, (કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે ૧૦ પરન્તુ છેલ્લા બે ઘણા થોડાજ વખત માટે રહ્યા હતા, તેથી તેમનાં નામ આપવામાં આવ્યાં નથી.) હતા. શુભ, આર્યઘોષ, વશિષ્ટ, બ્રહ્મચારી, સોમ, શ્રીધર, વીરભદ્ર અને યશ સ્વી એ પ્રમાણે અનુક્રમે તેમનાં નામ હતાં. મહાવીર સ્વામીને ૧૬,૦૦૦ શ્રમણો હતા, અને તેમાં આર્યદિન્ન પ્રથમ પદવી ભોગવતા હતા; ૩૮ ૦૦૦ આર્યિકાઓ હતી, અને તેમાં પૂષ્પ ચૂલા પ્રથમ પદ ભોગવતાં હતાં; ૧,૬૪,૦૦૦ શ્રાવકો હતા. અને તેમાં સુવ્રત સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાતા હતા, અને ૩,૨૭,૦૦૦ શ્રાવિકાઓ હતી તેમાં સુનંદા સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાતાં હતાં. એ ઉપરાંત ચઢતા ઉતરતા દરજ્જાના ઘણા મુનીયો હતા, જે અત્રે આપવાથી નિબંધ લાંબો અને કંટાળા જનક થઇ જશે, એમ ધારી આપવામાં આવ્યાં નથી. પરન્તુ એકંદરે ૫,૫૫,૫૦૦ શ્રાવકોની વસ્તી હતી. જ્યારે મહાવીરના સમયમાં તે ઘટીને ૫,૩૩,૨૦૭ ની થઇ હતી. તેનાં ઘણાં કારણો છે. પાર્શ્વનાથ અને મહાવીર સ્વામી વચ્ચે ઘણો આંતરો થયો. બીજું બ્રાહ્મણ ધર્મ અને બુદ્ધ ધર્મનું એટલું સખત

જોર વધ્યું હતું કે ધર્મની મારામાર શિવાય બીજી પ્રવૃત્તિ વૃથા મનાતી હતી અને ત્રીજું જૈન ધર્મના આચાર ઘણા કઠણ હતા, તે પાળવા મુશ્કેલ થઇ પડયા. તેથી લોકો જૈન ધર્મમાંથી ચ્યવી અન્ય સરળ પન્થ લેવા લાગ્યા. મહાવીરે જ્યારે આ પ્રમાણે પ્રજાની પડતી જોઇ ત્યારે ઉપદેશનો આરંભ કર્યો અને આચારમાં પણ ફેરફાર કર્યો અને આચારના બંધ તાણીને બાંધ્યા. શ્રી પાર્શ્વનાથ સ્વામીના વખતમાં ફકત ચાર મહાવ્રત હતાં.

1) સત્ય મહાવ્રત.
2) આચાર્ય મહાવ્રત
3) અહિંસા મહાવ્રત
4) પરિગ્રહ ત્યાગ મહાવ્રત.

આ પ્રમાણે ચોથા વ્રતમાં ખરી રીતે બ્રહ્મચર્ય મહાવ્રતનો સમાવેશ થાય છે. પરન્તુ લોકોમાં ધર્મની પડતી થતી જઇ તેથી મહાવીરે છેલ્લાના બે અગત્યના ભાગ કરી અને પાંચમું વ્રત (બ્રહ્મચર્યનું વ્રત) ઉમેર્યું (દિગંબર મત પ્રમાણે પ્રથમથી પાંચ વ્રત હતા.) આ પ્રમાણે જો કે મહાવીરના નિર્વાણ સમયે પાર્શ્વનાથના નિર્વાણ સમય કરતાં થોડી ઓછી વસ્તી હતી પરન્તુ મહાવીર અને પાર્શ્વના આંતરામાં જે એકદમ વસ્તીમાં ઘટાડો થયો હતો તેમાં મહાવીરે ઘણો વધારો કર્યો હતો.

આ જગ્યાએ એક વાતની નોંધ લેવા જેવી છે. પાર્શ્વનાથના સમયમાં જ્યારે ૧૬,૦૦૦ શ્રમણો હતા ત્યારે ૩૮,૦૦૦ આર્યિકાઓ હતી. અને ૧,૬૪,૦૦૦ શ્રાવકો હતા ત્યારે, ૩,૨૭,૦૦૦ શ્રાવિકાઓ હતી એટલે કે બન્ને સ્થળે પુરૂષ કરતાં સ્ત્રી વર્ગની સંખ્યા બમણી

કરતાં પણ વધારે છે. તેમજ મહાવીર સ્વામીના વખતમાં જ્યારે ૧૪,૦૦૦ શ્રમણો હતા ત્યારે ૩૬,૦૦૦ આર્યિકાઓ હતી અને જ્યારે ૧,૫૯,૦૦૦ શ્રાવકો હતા ત્યારે ૩,૧૮,૦૦૦ શ્રાવિકાઓ હતી. એટલે કે લગભગ ૨૮૦ વર્ષો પછી પણ પુરૂષવર્ગ અને સ્ત્રી વર્ગની સંખ્યાનું પ્રમાણ ૧:૨+૦૦૦ નું હતું.

કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો, પૌર્વાત્ય શાસ્ત્રોના કેટલાક લક્ષ્ય બિંદુઓ તુચ્છકારી કાઢે છે. તેમાંનું એક બિંદુ સંસારમાં સ્ત્રીની સ્થિતિ. કેટલાક કહે છે કે હિંદુ શાસ્ત્રમાં સ્ત્રીને નરકની ખાણ કહી છે સંસાર બંધનનું કારણ છે. પરન્તુ તે ગૃહસ્થના લક્ષ્ય બિંદુથી કહેવામાં આવ્યું નથી. ને તે તો ફક્ત એક વ્યકિત જીવન (Individual Soul) ના લક્ષ્ય બિંદુથી કહેવામાં આવ્યું છે. અને પૂર્વાત્યનું સર્વ તત્ત્વ જ્ઞાન વ્યકિત જીવન અથવા આત્મા ઉપર બંધાયલું છે અને તેથી તે બિંદુ સ્વાત્મા શિવાય તમામ વસ્તુઓ નકામી છે એ સહેજ કલ્પી શકાય એમ છે, તેજ અપેક્ષાએ સ્ત્રીઓ પુરૂષ વર્ગને પણ પોતાના આત્માથી ભિન્ન વ્યક્તિઓ ગણી તુચ્છ ગણવાને સ્વતંત્ર છે. જ્યાંસુધી ફક્ત (Naked Life or Soul) નગ્ન જીવન માટે જીવન એ લક્ષ્યબિંદુ પાશ્ચાત્યો ગ્રહણ નહીં કરી શકે ત્યાંસુધી પૌર્વાત્ય શાસ્ત્રોનું રહસ્ય તે લોકો સમજી શકશે નહી.

પરન્તુ ગૃહસ્થાશ્રમ કે જેની અગત્યતા હિંદુ શાસ્ત્રોએ જીવન આદર્શના લક્ષ્ય બિંદુમાં સ્વીકારી છે તે સ્થળે સ્ત્રીનું પદ હાલ જેટલું પાશ્ચાત્યો સ્વીકારે છે તેથી પણ વધારે સ્વીકારે છે આ વાતનો વિવાદ અત્રે અયોગ્ય છે જો કે વાત સપ્રમાણ છે.

પરન્તુ પાર્શ્વ અને મહાવીર કે જેઓ જીવનના આદર્શ ા છેલ્લા પગથીઆ ઉપર વિહરતા હતા, તેમને એમ લાગ્યું કે.

शिशुत्वं स्त्रैण्यं वा यदस्तु तत्तिष्ठतु तदा । गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः ।

શિશુ હો, સ્ત્રી હો અથવા ગમે તે હોય પરન્તુ જે ગુણપાત્ર હોય તે પૂજા પાત્ર છે.

જૈન ધર્મ પુરૂષ અને સ્ત્રીના આત્માને સરખી રીતે સ્વતન્ત્ર ધારે છે. જે લોકો એમ માને છે કે સ્ત્રીને હિંદુશાસ્ત્રોમાં (Individual liberty) સ્ત્રીને વ્યક્તિ સ્વાતન્ત્ર્ય નથી આપવામાં આવ્યું તેઓ મોટું અજ્ઞાનતા દર્શાવે છે. ફક્ત સ્ત્રી અને પુરૂષનેજ સરખી સ્વતંત્રતા આપી મહાવીરનું ઉદાર હૃદય વિરમ્યું નથી; પરન્તુ પ્રાણી માત્ર અથવા આત્મા માત્રને સ્વાતંન્ત્ર્યના સરખા હક્કો આપનાર પ્રથમ મહાવીર હતો તેને જર્મનીનો લ્યુથર કહો, ફ્રાન્સનો લેફેયટ કહો, અમેરીકાનો જ્યોર્જ વોશીંગટન કહો કે, ભારતનો વીર કહો કે જેને સ્વતંત્રતા માટે જીવનના ઘણા ભાગનો ભોગ આપ્યો.

દરેક પ્રાણીને જીવવાનો સરખો હક્ક છે તે એ સામાન્ય નબલા બોધના ઉત્પન્ન કર્તા જીન જેક્સ રૂસો ક્યાં અને તેથી ૨૫૦૦૦) વર્ષ પહેલાં થયેલા મહાવીરના મહત્તા ક્યાં ? "Live and let live is the highest principle of Jainism and the highest right that humanity can claim individually or as a body-politic of a state Lord Mahavir, stretched his generous hand to all creatures who knocked at his doors and roused the drooping zeal and enthusiasm of thousands of Souls of the ancient India for Liberty of Life"

ભારતના કમનસીબે ભારતના વીરોના નામનાં સ્મરણો રહ્યાં નથી કે જેનાં ગાન તાજાં થવાથી ભારત જાગૃત થાય અને એ સ્વાતંત્ર્ય માટે સજ્જ થાય. But there are dark mysterious shadows of the future with flashes of lightning which create fantoms of shining hope for the uplift of the Mother-land. One sees in visions, that warriors of the Mother-land are fiighting in the Darkness for their country and that cloud of Darkness, mystery and ignorance will be shattered, as soon as the heroes will come out successfuly and would bend their knees at the feet of their Motherland for receiving blessings, in reward of the simple services, they renderered to her.

જો ભારત ફરીથી એકવાર પોતાના સ્વાતન્ત્રને સંપાદન કરી, પોતાનાં બચ્ચાંને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય કે જેના ઉપર હાલમાં કેટલેક સ્થલે જુલમ થઇ રહ્યો છે તે પામશે તો મહાવીર કે જે તેમાંથી હજારો આત્માઓ સ્ફુરણા (Inspiration) પામ્યા છે તેને હજારો વાર પ્રણામ કરીશ અને યાચીશ.

મહાવીરના આશ્રમમાં જેટલું શ્રમણનુ માન અને દરજ્જો હતો તેટલું આર્યિકાનું માન અને દરજ્જો હતો. જેટલું શ્રાવકને માન અને દરજ્જો હતો તેટલું શ્રાવિકાને માન અને દરજ્જો હતો. તે ઉપરાંત આર્જિકાઓ અને શ્રાવિકાઓનું સ્વાતન્ત્ર્ય અને ચારિત્રના રક્ષણ માટે

મહાવીરે કેટલાક આચારનું જુદું કથન કર્યું હતું. મહાવીર પોતે સમજતા હતા કે સ્ત્રીત્વ તો ફક્ત કર્મવશાત્ આવેલું છે. પરન્તુ સ્ત્રી આત્મા અને પુરૂષ આત્મામાં સરખી (Potentialities) શક્તિઓ છે. જેમ અમુક પુરૂષોમાં અમુક પુરૂષો કરતાં કર્મ તેમજ સંયોગોવશાત્ માનસિક, શારીરિક તેમજ આત્મિક શક્તિમાં ઓછા વધતું હોય છે તેમ સ્ત્રી અને પુરૂષ નામની વ્યકિતઓમાં છે. આમ હોવાથી આપણે સઘળા પુરૂષોના હકક સ્વીકારીએ છીએ તો સઘળા સ્ત્રી પુરૂષોના સરખા હક્ક કેમ ન સ્વીકારીએ. વિશાળ જ્ઞાની મહાવીરે અને પાર્શ્વે તે સ્વીકાર્યા હતા અને પુરૂષ સ્ત્રીને સરખાં ગણ્યાં હતાં.

આ ઉપરથી જૈન બંધુઓને એક બોધ લેવાનો છે. હિંદુઓમાં પુત્રની સંતતિ એ સારૂં ભાગ્ય ગણાય છે અને પુત્રીની સંતતિને તેમ ગણવામાં આવતું નથી. આથી કેટલાક માબાપો ફકત પુત્રના શારીરિક તેમજ માનસિક આરોગ્ય માટે સાવધાનતા રાખે છે અને પુત્રી માટે તદ્દન બેદરકાર રહે છે. અહા ! આ નિર્દયતા કહો કે, સ્વાર્થતા કહો કે અજ્ઞાનતા કહો એ સિવાય બીજું શું ? શું જૈન બંધુઓ તેમના પવિત્ર તીર્થંકર મહાવીરના જીવનમાંથી આટલો સરળ બોધ પણ નહીં લે અને પુત્ર તેમજ પુત્રીને સારી અને સરખી રીતે શારીરિક અને માનસિક કેળવણી આપવા માટે યોગ્ય પ્રયાસ નહિં કરે ? ધંધાને અંગે જે કેળવણી અપાતી હોય તે, સ્ત્રી અને પુરૂષનાં સામાન્ય કર્તવ્ય ક્ષેત્ર જુદા હોવાથી જુદી જાતની કેળવણીની જરૂર હોય પરન્તુ સામાન્ય (Liberal) કેળવણી કે જે દરેક મનુષ્યના આત્માને માટે જરૂરની છે તે પુત્ર હો કે પુત્રી હોય એ બેઉને આપવી ઘટે છે.

ત્રીજી વાતની નોંધ લેવા જેવી એ છે તે વખતે સ્ત્રી અને પુરૂષની વહેંચણી કેમ થઇ હશે. એક પુરૂષને એક કરતાં

વધારે સ્ત્રીઓ હશે કે કેમ તેનો વિચાર વાંચકવર્ગ કરશે. અથવા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણીઓ વિશેષ હશે, તેથી આ પ્રમાણે રહેવાનો સંભવ છે. અથવા વિધવા લગ્નનો પ્રચાર હશે કે કેમ તે લખનારને સૂઝ પડતી નથી.

ચોથી વાત નોંધવા જેવી એ છે કે જે ૧૧ ગણધરો હતા તે બધા પરધર્મમાંથી **જૈન** ધર્મમાં આવીને મહાવીરના શિષ્ય થયા હતા. તેને લગતી એક જાણીતી વાર્તા આપી આ પ્રકરણ બંધ કરીશું.

ઇન્દ્રભૂતિ, વસુમતિ નામના બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો. તે ઘણો વિદ્વાન લેખક ગણાતો હતો. એક વખતે એક વૃદ્ધ પુરૂષ ઇન્દ્રભૂતિ કે જે મોટો ગુરૂ કહેવાતો હતો તેની પાસે ગયો અને કહ્યું "હે પૂજ્ય પ્રભુ ! મારા ગુરૂ શ્રી મહાવીરે મને એક નાનું કાવ્ય આપ્યું અને તેનો અર્થ શીખવાડ્યા પહેલાં તેઓ ધ્યાનસ્થ થઇ ગયા તો કૃપા કરીને આ સેવકને તેનો અર્થ સમજાવો. એમ કહી તે નીચેનો શ્લોક બોલ્યો.

त्रैकाल्यं द्रव्यषट्कं सकलगणितगणाः सत्पदार्था नवैव ।
विश्वं पंचास्तिकायव्रतसमितिविदः सप्त तत्त्वानि धर्मः ॥
सिद्धे मार्गस्वरूपं विधिजनितफल जीवषट्कायलेश्या ।
एतान्यः श्रद्दधाति जिनवचनरतो मुक्तिगामी स भव्यः ॥

ભાષાન્તર- ૭ દ્રવ્ય ત્રિકાલિક છે. ૯ સત્ પદાર્થ છે. પંચાસ્તિકાયમાં વિશ્વનો સમાવેશ થાય છે. તત્વ સાત છે. ક્રિયાનું ફલ એ મોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ છે. જીવને છ લેશ્યા છે એ અને બીજી બાબતોમાં જે જીનવરના વચનમાં શ્રદ્ધા રાખી મુક્તિના માર્ગે પ્રવર્તે છે તે ભવ્ય જીવ છે. ઇન્દ્રભૂતિ કાંઇ સમજી શક્યો નહિ. છ દ્રવ્ય શું, પંચા-

સ્તિકાય શું ઈત્યાદિનું જ્ઞાન ન થયું, તે છતાં પણ ખોટો અર્થ આપવાં ગભરાયો કારણ કે જ્યારે તે વૃદ્ધ માણસ તેના આપેલા અર્થને મહાવીરના અર્થ સાથે સરખાવશે ત્યારી પોતાની હાંસી થશે. તેથી તે એકદમ પોતાના ત્રણ ભાઇઓ અને શિષ્યો સાથે મહાવીર પાસે આવ્યો. મહાવીરે શ્લોકનો વિસ્તારથી અર્થ કર્યો અને ત્રણે ભાઇઓના મનની ઘણી શંકાઓ દૂર કરી અને જૈન માર્ગથી સંતોષ પમાડયા. તેથી ઈંદ્રભૂતિ તથા તેના ત્રણે ભાઇઓ તેમજ પાંચસો શિષ્યો જૈન મતાનુસારી થઇને રહ્યા. વધુ વર્ણન માટે જુઓ सुखबोधिका, (કલ્પસૂત્ર ઉપર ટીકા.)

અહીંઆ જાણવા જેવી એ વાત છે કે મહાવીર ધર્મ આપવા નહોતા જતા. તેમજ તેમના પન્થના નેતા થવાની પણ ઇચ્છા નહોતી. ફક્ત પોતાને જે સત્ય લાગ્યું તે દુનિયાને વ્યક્ત કર્યું અને જેને તે વાત સત્ય લાગે તે ગ્રહણ કરે અને જે ગ્રહણ કરે અને ચારિત્રમાં મૂકે તેને જૈન તરીકે સ્વીકારવા આનું નામ (Religious Toleration) ધર્મ માટે ઉદાર સહિષ્ણુતા. મુસલમાનોની માફક અથવા હાલમાં કેટલાક રઝળતા ક્રીશ્ચન મીસીનરીની માફક તેઓ ધર્મની જાળમાં લાલચથી પકડવા નહોતા ફરતા તેમજ સંખ્યા વધારી લોકોના નાયક અને પન્થના સ્થાપક થવા નહોતા માગતા. એ મહાનુભાવ પુરૂષોની મહત્તા.

આપણામાં અને હાલ ઘણીખરી કોમોમાં આ પ્રકારનો મત દાખલ થયો છે અને સહિષ્ણુતા વધી છે પરન્તુ તે છતાં જુના વિચારની પ્રવૃત્તિ વાલા શ્રાવકો અને ધર્માચાર્યોએ મહાવીરની આ ઉદારતાને પાણી પોચું આપી દીધું છે અને ધર્મને બદલે ધર્માન્ધતાને સેવી પુણ્ય કરવાને બદલે પાપમય પ્રવૃત્તિમાં મચી રહ્યા છે. અહા ! હિંદુસ્થા-

નને છઠ્ઠી સદીથી તે ૧૧ મી સુધીના ધર્મના ઝગડાએ દેશની ઉન્નતિને જેટલો ધોકકો પહોંચાડયો છે એટલો બીજી પ્રવૃત્તિએ ભાગ્યેજ પહોંચાડયો છે. અરે ! હાલમાંજ એકજ પિતા મહાવીરના બે પુત્રો દિગંબરો અને શ્વેતાંબરો આવી ધર્માન્ધતાના સેવક બની એક બીજાને નુકસાન કરી પિતાના ધર્મનું નિકંદન કરવા તૈયાર થયા છે અને તે સાથે કોમના પૈસાને ઘસડી જઇ સરકારની અને બેરીસ્ટરોની ત્રીજોરીઓ ભરવા તત્પર થયલા છે. બોધ આપ્યો અપાતો નથી અને લીધો લેવાતો નથી. આપણા જૈન બંધુઓ જાતે સાવચેત બની આવા દુસ્મનો માટે સંપથી સજજ નહીં થાય તો જ્યારે પડતીનો આખરીક સમય આવશે ત્યારે કાળ પોતાના ચક્રથી જૈન કોમની ઉન્નતિ કરવા હાથ ઉપર લેશે.

ચારિત્ર.

"Man is heaven born, not the thrall of Circumstances and of Necessities, but the Victorious subduer thereof; behold ! how he can become the Announcer of himself and of his freedom."...

(Carlyle).

ભાષાન્તર—મનુષ્ય દૈવીજન્મ ધારક છે અને સંયોગો અને જરૂરીઆતોનો ગુલામ નથી પરન્તુ તેનો વિજયી જેતા છે. તે પોતાના સ્વાતંત્ર્યને અને પોતાની (આત્મિક) વ્યકિતત્વને કેવી રીતે દુનિયા સમક્ષ રજુ કરી શકે છે તે તરફ લક્ષ્ય આપો !!

(કર્લાઇલ)

આજકાલ આપણા બુદ્ધિવાદના જમાનામાં માણુસના મન બુદ્ધિગર્વથી એકલાં બધાં સંકડાઇ ગયાં છે કે આપણે વ્યકિતની શકિત ઉપર વિશ્વાસ

રાખી શકતા નથી. કોઇ મહાન્ વ્યક્તિ જો પાકશે તો તે પોતાના આત્મિક સ્વતંન્ત્ર બળથી થયો છે એમ આપણે સ્વીકારી તે બળવાન્ પુરૂષ તરફ પૂજ્ય ભાવ બતાવીશું નહિ. અને એક ડાહ્યા બગભકતની માફક એક મોટા તત્વજ્ઞાનીના ગંભીર અવાજથી કહીશું કે એમાં કાંઇ નવાઇ નથી. " મહાવીર એવા સયોગોમાં જન્મ્યા હતા કે એમને એવી શક્તિ મેળવવી તદ્દન સહેલ હતી. હવે આપણો જમાનો બદલાયો છે માટે આપણે એવા થઇ શકીએ નહીં તો એમાં કોઇ નવાઇ નથી. " આ પ્રમાણે બુદ્ધિવાદી મનુષ્ય પોતાના ક્ષુદ્ર આત્માને સંતોષ આપે છે અને પોતાનામાં રહેલા કુદરતી ગુણો જેવા કે આત્મ શક્તિ માટે માન, ભક્તિ અને સેવાને ખીલતા દબાવીજ રાખી આત્મઘાત કરવા તૈયાર થાય છે. એ આત્મઘાત હવે નવા જમાનાનું ડહાપણ અને જ્ઞાન ગણાય છે. મહાવીર સ્વામી દેવ હતા; તે જાતે રાજા હતા. પૂર્વે સારાં કર્મો કર્યાં હતાં; પૈસે ટકે સુખી હતા, કુટુંબનું દુઃખ નહોતું. દેશ પણ અનુકુલ હતો, જ્યારે હાલના કાળનું લક્ષ્યબિંદુ બદલાયું છે માટે જો આપણે મહાવીર જેવા ન થઇ શકીએ તો આપણે ધારીએ છે કે મહાવીર આપણા જેવા ન થયા હોત. ! આ પ્રમાણથી આપણે આપણા નબળા આત્માને સંતોષ પમાડીએ છીએ. !

પરન્તુ હે ક્ષુદ્ર આત્મા, જે લોકો વીર છેં તે લોકો ગમે તે કાલમાં ગમે તે સમયમાં, ગમે તે સ્થિતિમાં વીરજ રહે છે, જેનું આત્મિક બળ ખીલેલું છે તેને વ્હાય કેદમાં પુરો, વ્હાય આફ્રિકામાં નાખો, વ્હાય ગીરમીટીઆ મજુરી કરવા માટે દોરો પરન્તુ તે તો લોકમાન્ય તીલક અને કર્મવીર ગાંધી તે ગાંધીજ રહેવાના. તેજ પ્રમાણે મહાવીરને આપણે સાથેજ મુકયા હતા તો તે તેજ મહાવીર રહેત.

જે માણસો, સંયોગો અને તંગીઓને બ્હાને, સત્યનો માર્ગ જાણવા છતાં, સારે માર્ગે નહીં ચાલવામાં ડહાપણ સમજે છે તે આત્મઘાત કરે છે એટલે કે પોતાની નબલાઇનો ઢાંક પીછોડો કરે છે. પરન્તુ તેઓ જો પોતાની નબળી ઇચ્છાઓ (Desires) કે જે પોતાના દૃષ્ટિ કોણની આજુબાજુએ વેરાયલી છે તેને સંકલ્પનું (Will) નું રૂપ આપી જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તેને મટે અર્થ સિદ્ધિ, દરેક સંયોગોનાં મળે છે. " Where there is a will there is a way." એ કહેવતમાં ઘણું સારૂં અને દરેક મહાન્ થવા (લૌકિક નહિ) ઇચ્છતા હોય તેને યોગ્ય સત્ય રહેલું છે. સંકલ્પ બળ દરેક જગ્યાએ વિજય મેળવે છે. તેની સંપત્તિ ખાસ કરીને ધ્યાન અને મનની એક વૃત્તિ રાખવાની ટેવથી (Concentration) થાય છે અને આ બળ દરેક જમાનામાં ઉપયોગી છે.

આપણે યુવાનીઆઓ જ્ઞાનનો ઉંધો અર્થ કરીએ છીએ. હિંદુસ્તાનની અને આખી દુનીયાની ભૂગોળ જાણી, ગણિત જાણ્યું, ઇતિહાસ જાણ્યો, તત્વજ્ઞાન જાણ્યું એટલે સઘળું જાણ્યું માનીએ છીએ. પરન્તુ તેમાં શ્રદ્ધા મૂકી તે પ્રમાણે ચારિત્ર પાળવું એ જુદી વાત સમજીએ છીએ. એટલે જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્રને જુદાં માનીએ છિએ પરન્તુ મહાવીર એમ નહોતા માનતા; ચારિત્ર અને શ્રદ્ધા વિનાનું જ્ઞાન એ છાપામાં આવતી જાહેર ખબર ગોખી રાખવા બરોબર છે. અને તે બકરીના ગળા આગળના આંચળનો માફક કદાપિ દુધ આપતું નથી.

ઉપલા સૂચનને અનુસરતો નીચેના ફકરો એક વિદ્વાન લેખકનો ટાંકવાથી વાંચકને વધારે શ્રદ્ધા થશે.

"આજકાલ ભણેલાઓમાં એવી રીત ચાલી છે કે ઘણા ગ્રંથો આપણે વાંચ્યાજ કરવા. ખુબ વાંચવું, ખુબ લખવું અને ખુબ છપાવવું એજ વિદ્યાનો પરમ પુરૂષાર્થ મનાય છે, પણ હું તેને ઠીક માનતો નથી. પૂર્વે કાળે એક બે ગ્રંથનાં વાંચન અને મનનથી જે ફલ મળતું તે આજે સેંકડો અને હજારો ગ્રંથના વાંચનથી મળતું નથી. વિવિધ મહાત્માના ગ્રંથોમાં વિવિધ પ્રકારના આદર્શો આપણે પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ એ બહુ વાંચનનો લાભ છે પણ એ આદર્શોની છાપ આપણા અંતઃકરણ ઉપર સ્થાયી રહી શકે નહી અને તે વર્તમાન સમયના વાંચનની પદ્ધતિની ખામી છે."

(પ્રોફેસર, આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ (વસંત) અંક ૧૬)

ઉપલો ફકરો નવા જમાનાનાં વિદ્વાન થવાના લક્ષણો શું છે તે સૂચવતો હોય એમ લાગે છે.

"Our knowledge has become synomimous with Logic.' આપણું જ્ઞાનનું બીજું નામ તર્કવાદ થઇ પડ્યું છે" અને જે કોઇ એવા તર્કવાદમાં ફત્તેહ થાય છે તે મોટો જ્ઞાની કહેવાય છે. પરન્તુ મહાવીરના જ્ઞાનની એ વ્યાખ્યા નહોતી. પરન્તુ મહાવીરની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે હતીઃ—

चारित्तं खलु धम्मो जो सो समोत्ति णिद्दिट्ठो ।
मोहक्षोभविहीनः परिणाम आत्मनो हि शमः ॥
परिणमति जेग दव्वं तक्काले तम्मयत्ति पण्णत्तं ।
तह्मा धम्मपरिणद आदा धम्मो मुणेयव्वो ॥
णाणं अप्पत्तिमदं वट्टदि णाणं विणाण अप्पाणं ।
तह्मा णाणं अप्पा अप्पा णाणं व अण्णं वा ॥

આ ત્રણુ શ્લોકો મહાવીરના જ્ઞાનની, ધર્મની અને ચારિત્રની વ્યાખ્યા આપે છે. અર્થ--ચારિત્ર ધર્મ છે અને ધર્મ એ આત્મ શાન્તિ છે. મોહના ક્ષોભ રહિત જે આત્મ પરિણામ તેને આત્મ શાન્તિ કહે છે અને જે ભાવ વડે કરીને આત્મા પરદ્રવ્યમાં પરિણત થાય છે તે ભાવનામાં તે વખતે આત્મા તલ્લીન થાય છે, તેથી આત્મા જ્યારે પરમ ચારિત્રમાં તલ્લીન થાય છે ત્યારે તે ચારિત્રજ તેનો ધર્મ છે. (તે ચારિત્ર એટલે શું તો કે(perfect purity of the soul) આત્માની પરમ પવિત્ર સ્થિતિ માટે પ્રયત્નો) અને જ્ઞાન તે આત્મા છે, જ્ઞાન વિના આત્મા નથી તેથી જ્ઞાન આત્મા છે એટલે ચારિત્ર, ધર્મ અને જ્ઞાન એ એકજ છે. જેટલે અંશે ચારિત્ર છે તેટલે અંશેજ જ્ઞાન છે. અને તેમ ન હોય તો ચારિત્ર વિનાનું જ્ઞાન અજ્ઞાનતા છે. આ ઉંડા મહાવીર વચનને જેને આપણે હાલમાં (orthodox) જુના જમાનાના માણસ કહીએ છે તે તેમજ જેને આપણે કેળવાયલા (educated) માણસો કહીએ છે તે સમજતા નથી. જુના મતવાળાઓ ફક્ત જ્ઞાન વિનાના ચારિત્રને ચોંટી રહ્યા છે અને તેથી કેટલા નવીન કેળવાયલા ગૃહસ્થો જો તેમને તિરસ્કારની અથવા દયાની લાગણીથી નિહાળતા હોય તો આપણે નવા કેળવાયલા કે જેઓનું જ્ઞાન ચારિત્ર વિનાનું છે તે પણ તેટલાજ દરજ્જે તિરસ્કાર અથવા દયાને પાત્ર છે? કારણ-કે બે પક્ષ પાસે અજ્ઞાનતા છે. પરન્તુ આપણે મહાવીરના આ મોટા સત્યને ભૂલી ઉન્માર્ગે વિચરીયે છે.

મહાવીરનું જ્ઞાન ચારિત્ર વિનાનું નહોતું તેમ ચારિત્ર પણ જ્ઞાન વિનાનું નહોતું.

He felt the seriousness of Life and he could not help being serious at every minute and so he had to keep his mind active forever by keeping observance of strict laws of conduct.

જીવનનું મહત્વ જણાયાથી, મહાવીર પોતાના જીવનનો એક પણ સમય ઉપયોગ વિના ગાળી શક્યા નહિ કારણ કે જ્યાં ઉપયોગ નથી ત્યાં પ્રમાદ હોય છે અને તેથી મહાવીરને પગલે પગલે ચારિત્રના શખત નિયમ પાળવા પડતા

આપણે પણ જો એજ પ્રમાણે જીવનની ગંભીરતા સમજી, સત્યના એકજ સિદ્ધાન્તને વળગી રહેશું તો જણાશે કે આપણે દરેક પગલે ગંભીર થવું પડશે અને ચારિત્રના સખત નિયમો પાળવા પડશે.

આવા સબળ જ્ઞાનને લઈને મહાવીર કે જેને વૈરાગ્ય માટે ઉલટા વધારે પ્રતિકૂલ સંયોગો હતા તે છતાં પણ આત્મ શુદ્ધિનો પન્થ સત્ય જણાયાથી તે જ્ઞાનને ચારિત્ર રૂપે ફેરવવા આખા જીવનનો ભોગ આપ્યો. આપણે પણ જે કાંઈ જરાક સત્ય જાણતા હોઈએ અને જો તેને વળગી રહેવા માટે આત્મભોગ આપવાને તૈયાર થઈએ તો સત્ય જ્ઞાનનો ભંડાર થાય અને (Hollowness) પોલાણનો નાશ થાય. જ્યાં સુધી ચારિત્રમાં ઉન્નતા નથી ત્યાં સુધી આપણને સઘળું કાલ્પનીક (unreal) લાગે છે. જેમ કોઈ આંધળો માણસ કશા આધાર વિના ચાલવાના ફાંફા મારતો હોય. પરન્તુ જેવો તે આંધળો માણસ લાકડીથી જમીનને અથવા એક પગલું જાણવાથી જમીનને ઓળખી શકે છે અને તેને તે પગલું unreal નથી પણ real છે, એમ લાગે છે તેમ આપણું જ્ઞાન વદ્દન આખળું

છે અને unreal છે. પરન્તુ જેવું ચારિત્રનું એક પગલું ભર્યું કે તે જ્ઞાન real થાય છે. અને આ પ્રમાણેજ આપણું જીવન એ એક unreality છે કે reality છે તે જાણી શકીએ છિયે પરન્તુ જ્યાં સુધી ચારિત્રની આટલી અગત્યતા જાણી નથી ત્યાં સુધી સાચી ઉન્નતિ દૂર રહે છે.

ટુંકમાં ચારિત્ર એ પ્રવૃત્તિ છે. ન્હાય શારીરિક અથવા માનસિક એનો મોટો દુસ્મન પ્રમાદ અને જીવનની ગંભીરતાનો અભાવ છે. એ સિવાય બીજું વિશ્વમાં કંઇ પ્રાપ્ત થતું નથી. "ચારિત્ર સંપાદન કરવામાં પણ શ્રમની ઘણી અપેક્ષા છે; **અવિચ્છિન આત્મ નિરીક્ષણ આત્મ શિક્ષણ અને આત્મ યમન એટલાં અનુક્ષણ ચાલ્યાં જવાં જોઇએ.**

જે મહાન્ ગંભીર છે. તેમનાં ચરિત્ર **અવિચ્છિન્ન** અને **અનુક્ષણ** છે અને તેથીજ મહાવીરના ચારિત્રના નિયમો ઘણાજ કઠણ છે.

ચારિત્રમાં ચઢતા બાલકોનાં લક્ષણ 'Love and admiration for greatness' (Dr. Johnson's Life by Boswell)= મહત્તા માટે પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ છે એમ એક વખત ડૉ. જોન્શને પોતાના બાપણમાં કહ્યું હતું. પરન્તુ નવો બુદ્ધિવાદ કે જે સંયોગો અને જરૂરીઆતોને મહત્તાના કારણો ગણાવે છે તે જીવનમાં રહેલી ચારિત્ર માટેની ભાવનાને નાશ કરનારા છે માટે દરેક વ્યક્તિમાં આ બે ગુણો ખીલવવાની ખાસ જરૂર છે.

તો એ મહાન્ ગુણના મહાવીરને પૂજવું એમાં જે નવો કેળવાયલો વર્ગ નામર્દાઇપણું અને વ્હેમ ગણે છે તે લોકોને કેટલા ક્ષુદ્રાત્માઓ ગણવા ?

મહાવીરની મૂર્તિ એ મહાવીરના સ્મરણ માટે રાખીએ છિએ જેમકે આપણે આપણા સ્નેહીનો ફોટો રાખીએ છીએ. જે લોકો જૈનોને મૂર્તિપૂજક ગણી અજ્ઞાન ગણે છે તે લોકો પોતાની અજ્ઞાનતા જણાવે છે. જેવી રીતે મારે કર્મવીર ગાંધીને પૂજવા જોઇએ તેવી રીતે તેથી હજારો દરજ્જે ઉચ્ચ કર્મવીરને કેમ ન પુજવા ? જો હું દેશરત્નો ગાંધી, તિલક અને પૂજય ગોખલેના ફોટા ઘરમાં રાખી તેમના જેવા થવા ભાવના ભાવું છું તો મહાવીરનો ફોટો રાખી તેના જેવા થવા મારે ભાવના કેમ ન ભાવવી ? મૂર્તિ પૂજાનું રહસ્ય ગુણ પૂજામાં છે. જ્યારે મહાવીર જીવતા હતા ત્યારે કોઇ મહાવીરની મૂર્તિઓ નહોતા રાખતા અથવા જો રાખતા હશે તો તે કે જેઓને એ મહાત્માના દર્શન ઓછાં થતાં હશે. હું નથી ધારતો કે ત્રિશલા દેવીએ મહાવીરની પથ્થરની મૂર્તિને પૂજી હોય !

આથી એમ પણ નથી સમજવાનું કે જે લોકો મૂર્તિ નથી પૂજતા તે લોકો ધર્મિષ્ટ નથી. અથવા મોટા ચારિત્રવાળા ન થઇ શકે. એમ હોત તો મહાવીરે કઇ મૂર્તિની પૂજા કરી હતી ? જે માણસો મૂર્તિ પૂજા વિના પણ પોતાના ચારિત્રને અચલ અને અવિભક્ત રાખી શકે છે તે વ્યક્તિઓ સામાન્ય જન સમૂહથી ઉચ્ચા દરજ્જાના છે. પરન્તુ જેવી રીતે નાના બચ્ચાના શિક્ષણ માટે રમકડાંની જરૂર છે જેથી તેનું મન વારંવાર તે સાથે સંબંધ રહેવાથી અન્ય વસ્તુને એકદમ ઓળખી શકે તેવીજ રીતે મહાવીરની મૂર્તિની સાથે.

લોક સમૂહ ("World is a baby intoxicated at every gust of public laughter or Applause)" કે જે અજ્ઞાન બચ્ચું છે તેને મૂર્તિપૂજાની ખાસ જરૂર છે. વ્યક્તિઓ કે જે

ધ્યાનની ઉચ્ચ શ્રેણી ઉપર ચઢ્યા હોય તેને મૂર્તિની આવશ્યકતા નથી અને તેથીજ મુનિ મહારાજો વર્ષોના વર્ષો જંગલમાં તપશ્ચર્યા કર્યા કરે છે, જે છાછરા જ્ઞાનિઓ, સુધારકો કહેવડાનારા એ મૂર્તિને તિરસ્કારે છે તેઓ મોટું અજ્ઞાન બતાવે છે અને પોતાની છાયાને પણ ઓળખી શક્તા નથી.

વીર અને બુદ્ધ.

લગભગ ૨૫થી ૩૦ વર્ષ પહેલાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃત પંડીતો **જૈન** ધર્મને બુદ્ધ ધર્મથી જુદો નહોતા માનતા. અસલ બુદ્ધ ધર્મ હતો અને ત્યાર પછી કેટલાક થોડા ફેરફાર સાથે એક મહાવીર નામના બુદ્ધનાજ શિષ્યે **જૈન** ધર્મ ફેલાવ્યો પરન્તુ આ વાતનું નિરાકરણ જર્મન પ્રોફેસર હર્મન જેકોબીએ, સેક્રેડ બુકસ ઓફ ધી ઇસ્ટની પુસ્તકમાલામાં એ **જૈન** ગ્રંથોનાં ભાષાન્તર થયા છે તેની પ્રસ્તાવનામાં ઘણાં કારણો આપી બતાવી આપ્યું છે કે બુદ્ધ અને **જૈન** ધર્મ જુદાજ છે. મહાવીર અને બુદ્ધ સાથે થયા હતા અને મહાવીરે બુદ્ધની પછીથી ધર્મ ચલાવ્યો એ વાત તદ્દન અસત્ય છે, કારણ કે મહાવીર પહેલાં **જૈન** ધર્મના સ્થાપનાર શ્રી પાર્શ્વ સ્વામી હતા અને મહાવીર સ્વામીનો શ્રી પાર્શ્વે સ્થાપેલા ધર્મનો પુનરૂદ્ધાર કરવા માટેજ પ્રયત્ન હતો. શ્રી મહાવીર પોતે નવા ધર્મ સ્થાપક નહોતા.

મહાવીર અને બુદ્ધ સાથે થયા હતા તે બુદ્ધ ગ્રંથમાંથીજ મળી આવે છે. તેમાં મહાવીરને નિગ્રંથનો નેતા અને બુદ્ધનો શત્રુ તરીકે ઘણી વખત વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. ફક્ત મહાવીરનું ગોત્ર વૈશ્યાયન કહ્યું છે તે ખરી રીતે મહાવીર સ્વામીના મોટા ગણધર સુધર્માચાર્યનું છે. એ ભૂલ થવાનો સંભવ છે કારણ કે મહાવીર પછી

ઈંદ્રભૂતિ. અને સુધર્માચાર્ય કેવલ પામ્યા વિના રહ્યા હતા. આ બાબતને લગતું કેટલુંક વર્ણન પૃષ્ટ ૨૫-૨૬-૨૮માં આપવામાં આવ્યું છે. તેથી જણાશે કે મહાવીર અને બુદ્ધ સમકાલમાવી (Contemporaries) હતા અને નહીં કે મહાવીર બુદ્ધની પછીથી થયા. આ જગ્યાએ એ ભૂલ થવાનાં કેટલાક કારણો આપીશું પ્રથમ તો તે બન્નેનું જીવન સરખું હતું. બાજું બન્નેના ધર્મમાં ઘણીજ સરખામણી હતી અને તેથી વિદ્વાનોએ ધાર્યું કે બુદ્ધ ધર્મ જે આટલો બધો બ્હોળો વિસ્તાર ધરાવે છે તે પ્રથમ થયો હોવો જોઇએ અને જૈન ધર્મ કે જે ફકત થોડીકજ બાબતમાં બુદ્ધ ધર્મથી જુદો પડેછે તે પાછળથી થયો હોવો જોઇએ. બીજું કારણ બન્ને જણનાં સગાં સરખાં નામવાળાં તથા દરજ્જાનાં હતાં તેથી મોટામાં મોટી ભૂલ થઇ છે.

૧. બુદ્ધની સ્ત્રીનું નામ 'યશોધરા' હતું જ્યારે મહાવીરની સ્ત્રીનું નામ 'યશોદા' હતું. ૨. બુદ્ધના ઓરમાણ ભાઇનું નામ નંદિવર્ધન હતું ત્યારે મહાવીરના સગાભાઇનું નામ પણ નંદીવર્ધન હતું બુદ્ધનું પોતાનું રાજકુમાર તરીકેનું નામ સિદ્ધારથી હતું જ્યારે મહાવીરના પિતાનું નામ સિદ્ધારથ રાજા હતા. આથી પાશ્ચાત્ય સ્કોલરો બુદ્ધને અને મહાવીરને એક ગણવા લાગ્યા અને એ મહાવીર જૈનોએ કલ્પી કાઢેલી વ્યકિત છે એમ ગણવા લાગ્યા.

પરન્તુ જો બરાબર રીતે નોંધ લે તો ઉપલી સરખામણીમાં પણ મલતાપણું નથી. તે સિવાય નીચેની બાબતમાં ઘણોજ તફાવત છે. ૧. બુદ્ધનો જન્મ 'કપિલ વસ્તુ' ગ્રામમાં થયો હતો જ્યારે મહાવીરનો જન્મ કુંડગ્રામમાં થયો હતો. બુદ્ધની માતુશ્રી બુદ્ધના જન્મ પછી

થોડાજ સમયમાં મરણ પામ્યાં ત્યારે મહાવીરના માતુશ્રી લગભગ મહાવીર સ્વામી ૨૮ વર્ષના થયા ત્યાં સુધી જીવ્યાં હતાં. બુદ્ધ માતા, પિતા અને પત્નીની સહાનુભૂતિ વિના સંન્યાસી થયા જ્યારે મહાવીરે માતા પિતાની સહાનુભૂતિથી અને માતા પિતાના મરણ પછી પોતાના વડીલ બંધુ નંદીવર્ધનની ઇચ્છા તૃપ્ત કરી બે વર્ષે સંન્યાસ સ્વીકાર્યો. બુદ્ધે દિક્ષા પછી ફક્ત ૭ વર્ષજ તપ કર્યું, જ્યારે મહાવીરે (૧૨) બાર વર્ષ તપ કર્યું. બુદ્ધને ત્યાર પછી લાગ્યું કે આ ૭ વર્ષ મેં નકામાં ગુમાવ્યાં, જ્યારે મહાવીરને લાગ્યું કે બાર વર્ષના તપની અચલ ચારિત્ર અને જ્ઞાન માટે જરૂરીઆત છે. બુદ્ધના સંબંધમાં જે મુશ્કલી પુત્રના ગોશાલા નામના વ્યક્તિને વધારે અગત્યના આપી નથી જ્યારે મહાવીરના સંન્યાસના જીવનના સંબંધમાં ગોશાલો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. બુદ્ધના અને મહાવીરના શિષ્યોનાં નામ તદ્દન જુદાંજ છે. બુદ્ધ કુશિન નગરમાં નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે મહાવીર 'પાપા', નગરીમાં નિર્વાણ પામ્યા. અને તે પણ બુદ્ધના નિર્વાણ પહેલાં. મહાવીરનો જીવન કાલ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૯૯ થી તે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૭ સુધી ગણવામાં આવે છે અને બુદ્ધનો જન્મ કાલ ઇ. સ, પૂર્વે ૫૫૭ થી તે ૪૭૭ ગણવામાં આવે છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે બુદ્ધ અને મહાવીર જુદી વ્યક્તિઓ હતી અને બન્ને સમભાવી હતા.

હવે બન્નેનો ધર્મ એક હતો કે જુદો તે તપાસીએ કારણ કે પ્રોફેશર લેશને ચાર બાબતોમાં જૈન અને બુદ્ધ ધર્મ મળતો છે અને તેથી અટકલ બાંધે છે કે જૈન એ બુદ્ધની એક શાખા છે. બન્ને મતવાલાઓ પેગંબરો (prophets) ને એકજ નામ આપે છે

એટલે જૈનો પણ prophets ને અર્હત્ કહે છે અને બુદ્ધો પણ તેજ નામથી ઓળખે છે તે ઉપરાંત બીજા નામો જેવાં કે મહાવીર 'સર્વજ્ઞ', સુગત,' તથ્થગત (તીર્થંકર), 'સિદ્ધ,' 'બુદ્ધ,' 'સંબુદ્ધ,' 'પરમવૃત્ત' 'મુક્ત' ઇત્યાદિ નામો બન્ને મત્ત વાળાઓના ગ્રંથોમાં પોતાના પેગંબરો વિષે વારંવાર વાપરવામાં આવ્યાં છે. પરન્તુ 'જીન' અને 'શ્રમણ' જે જૈન ગ્રંથોમાં ખાશ કરીને ઘણીવાર વપરાયેલાં છે તે બુદ્ધ ગ્રંથમાં બુદ્ધને માટે વપરાયેલાં જોવામાં આવતાં નથી. વળી 'બુદ્ધ' સુગત, તથ્થગત, સંબુદ્ધ એ બુદ્ધને માટે ખાસ વપરાય છે જ્યારે મહાવીરને માટે 'મહાવીર,' સર્વજ્ઞ ઇત્યાદિ ખાસ કરીને વધુ વાપરવામાં આવ્યાં છે. બીજું એથી પણ વધુ તફાવત તીથ્થગત–તીર્થંકર એ શબ્દના અર્થ બન્ને મત વાલાએ જુદા જુદા ભાવાર્થમાં વાપરેલા છે. જૈનો તીર્થંકર એટલે લગભગ (prophet) પેગંબરના અર્થમાં વાપરે છે જ્યારે બુદ્ધો એક (founder of an heretical order) ખોટા ઉપાશ્રયના સ્થાપનારને એ નામથી સંબોધે છે. હવે જો આ શબ્દ જૈનોએ બુદ્ધ પાસેથી લીધો હોત તો તેનો અર્થ (તે પણ ધાતુને મલતા અર્થમાં) જૈનો વાપરત નહીં. तीर्थं करोति इति तीर्थंकरः=એટલે કે તીર્થના સ્થાપનાર. હવે બુદ્ધોએ ખોટા ઉપાશ્રય તીર્થના સ્થાપનાર એ અર્થમાં વાપરેલો છે તેથી જણાય છે કે બુદ્ધોએ વૈર ભાવથી જૈનોનો એ શબ્દ લઇ એ અર્થમાં વાપર્યો કારણ કે તેમના મનમાં તો બુદ્ધ ધર્મ સિવાય અન્ય ધર્મ ખોટાજ છે. તે ઉપરાંત બુદ્ધો આ શબ્દને સામાન્ય અર્થમાં વાપરે છે જ્યારે જૈનોમાં એક પદવી સુચક Title ના અર્થમાં વપરાય છે.

પ્રોફેસર લેશન બીજું મળતાપણુ બતાવે છે કે બન્ને મતવાળાઓ મર્ત્ય મનુષ્યોને દેવ તરીકે પૂજે છે અને તેની મૂર્તિઓની પૂજા

કરે છે અને મંદિર વસાવે છે પરન્તુ આ તો ગૃહસ્થોએ કરવા માંડયું હતું તેથી એમાં મહાવીરે બુદ્ધનું અનુકરણ કર્યું કે બુદ્ધે મહાવીરનું અનુકરણ એ કહી શકાયજ નહિં. ત્રીજું બન્ને મતવાળાઓ અહિંસા પરમ ધર્મના સિદ્ધાન્તને ઉપદેશે છે અને ચોથું (Time measurement) કાલ માપણીના કોષ્ટકોમાં ઘણું મળતાપણું છે. આ પ્રમાણે બીજાં બે સરખામણીનાં પોઇન્ટ પ્રોફેસર લેસન બતાવે છે, પરન્તુ તેજ અપેક્ષાએ આ માપ બ્રાહ્મણોને પણ મળતું આવે છે. ઉત્સર્પીણી અને અવસર્પિણી તથા બીજા જે નાના ભાગો માનવામાં આવ્યા છે તેને અને બુદ્ધ લોકોએ માનેલા ચાર મોટાં 'કલ્પ' અને ૮૦ નાનાં કલ્પની સાથે સરખાવવું કઠણ છે. તે ઉપરાંત તે ઉત્સર્પિણી ઇત્યાદિ જે જૈનોમાં કાલનું માપ છે તે બ્રાહ્મણ ધર્મમાં યુગ, કલ્પાદિનું માપ છે તે સાથે પણ સરખાપણું ધરાવતું નથી. પછી છેક નાના કાલના માપો સાધારણ રીતે દરેક ધર્મમાં સરખા કદાચ હોઇ શકે. પ્રોફેસર જેકોબી લખે છે કે "The Buddhas improved upon the Brahmanic system of Yugas, while the Jains invented their Utssanpiri and Avasarpini eras after the model of the day and night of Brahma."

ચોથી વાત જૈન યતિનાં વ્રતો અને બુદ્ધ યતિના વ્રતો મળતા આવે છે. બુદ્ધ યતિને ૪ મહાવ્રત અને છ અણુવ્રત પાલવાના હોય છે તેમજ જૈનમાં પણ ૪ મહાવ્રત હોય છે. કારણકે મહાવીરના પહેલાં ફકત ચારજ વ્રત હતાં પરન્તુ પાછળથી પાંચ એ પવિત્ર નંબર તેમજ બીજાં પહેલાં બનાવેલાં કારણ ગણી મહાવીરે ૪ થી પાંચની સંખ્યા કરી પરન્તુ એમ ગણીએ તો બુદ્ધ યતિના વ્રતો તે બ્રાહ્મણ સંન્યાસિના

વ્રતોને મળતા આવે છે તો બુદ્ધોએ બ્રાહ્મણ ધર્મને અનુસરીને રાખ્યાં છે એમ કહેવામાં કોઇ પણ જાતનો બાધ ન આવે. જો એમ હોય તો જનોએ સીધી રીતે બ્રાહ્મણનુંજ અનુકરણ ન કર્યું હોય! એમ ધારવું પણ શકય છે. અને તેથી આ વાત ઉપરથી જે લોકો એમ અનુમાન બાંધે છે કે જૈન મત બુદ્ધ મતની શાખા છે તે મોટી ભૂલ કરે છે કારણ તેજ પ્રમાણસર બુદ્ધ એ બ્રાહ્મણ ધર્મની શાખા ગણી શકાય પરન્તુ તેમ નથી. આ રીતે પ્રોફેસર લેસને જે ચાર પ્રમાણો ઉપર અનુમાન બાંધ્યું હતું કે જૈન ધર્મ બુદ્ધ ધર્મની શાખા છે તે પ્રમાણો વદ્દન લૂલાં છે અને તેથી હાલ તે અનુમાન પણ જમીન ઉપર પડી જઇ મરણ પામ્યું છે.

હવે કેટલાક જૈન ધર્મના અને બુદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાન્તો ઘણા સરખા હોવાથી એમ અનુમાન બાંધે છે કે જૈન ધર્મ, બુદ્ધ ધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયો, પરન્તુ તેમનાં પ્રમાણ પણ ટુંકમાં અમે આપીશું. પ્રથમ આત્મવાદ. બુદ્ધો બ્રાહ્મણ લોકોના 'આત્મતત્વ'ના સિદ્ધાન્ત સામે ઘણા લઢતા હતા, પરન્તુ જૈન અને બ્રાહ્મણ ધર્મમાં આ સિદ્ધાંત ઘણોજ મલતો છે. ફકત એક આકાશ બાબતમાં ફેરફાર છે તે ઉપરાંત મતિ શ્રુત ઇત્યાદિ જે દરજ્જાવાર જ્ઞાનના વિભાગ ઉપર રચાયલો સિદ્ધાન્ત બુદ્ધ લોકો બીલકુલ માનતા નથી. જો કોઇપણ અગત્યના સિદ્ધાન્તો બન્ને ધર્મમાં સરખા હોય તો તે પુનર્જન્મ અને કર્મનાં સિદ્ધાંતો એ મળતા આવે છે પરન્તુ તે બન્ને સિદ્ધાન્તો બ્રાહ્મણ ધર્મ સાથે પણ મળતા આવે છે. જૈન લોકોમાં ફક્ત ૨૪ તીર્થંકરો મનાય છે જ્યારે બુદ્ધો ૨૫ તીર્થંકરો માને છે. એ ઉપરાંત બીજો ઘણો મતભેદ છે, જેમકે માંસાહાર ઇત્યાદિમાં પરન્તુ તે અત્રે આવાં નાના નિબંધમાં અયોગ્ય છે.

જૈન મતનો સ્થાપનાર કોણ?

આ પ્રશ્ન ઘણો ગંભીર છે અને તેને માટે કોઇ અતિ-વિદ્વાન લેખકની જરૂર છે પરન્તુ નાનકડા હેતુ માટે નાનકડો લેખક ચાલી શકશે.

પ્રથમ તો આપણા દિગંબર ગ્રંથોમાં ઘણીવાર શ્રી પાર્શ્વના શિષ્યોનો ઉદ્ધાર મહાવીર સ્વામીએ કર્યો. શ્રી પાર્શ્વે કરેલાં ચાર વ્રતનાં વધારીને મહાવીરે પાંચ કર્યાં તે ઉપરાંત બુદ્ધના ગ્રંથોમાં પણ જ્ઞાતપુત્રને નિગ્રંથોના ધર્મનો સ્થાપક તરીકે ઉદ્દેશ્યો નથી. તેમજ નિગ્રંથ ધર્મ નવો થયો છે એમ પણ બતાવવામાં આવ્યું નથી તેથી સામાન્ય અક્કલથી એમ કહી શકાય કે મહાવીર પહેલાં જૈન ધર્મ ચાલતો હતો. મહાવીર પોતે જૈન ધર્મના સ્થાપક નહોતા પરન્તુ પુનરોદ્ધાર કરનાર વીર હતા. અને પુનર્જીવન આપનારની જરૂર હતી કારણ કે શ્રી પાર્શ્વ અને મહાવીરના આંતરામાં ૨૮૦ વર્ષ પસાર થઇ ગયાં હતાં. તે માટે જુઓ 'કલ્પસૂત્ર'

पार्श्वस्य....सर्वदु:खप्रक्षीणस्य द्वादशवर्षशतानि व्यतिक्रान्तानि त्रयोदशमस्य वर्ष शतस्याय त्रिंशत्तम: संवत्सर: कालो गच्छति,

એટલે કે શ્રી પાર્શ્વનાથ નિર્વાણ પામ્યા છે. આજ દ્વાદશ સૈકા ગયા બાદ તેરમા સૈકાનું ૨૦મું વર્ષ જાય છે. હવે આ વર્ષ કયું લેવું એ પહેલાં જણાવી દીધું છે. એટલે કે એ વર્ષે જ્યારે દેવર્ધિના અધ્યક્ષપણા નીચે વલ્લભી શહેરમાં ભરાયલી પરિષદને માટે છે અને તે પરિષદ્ ૯૮૦ અથવા ૯૯૩ વીર સંવત અથવા ઇ. સ. પછી ૪૫૪ અથવા ૪૬૭ અને ત્યાર પહેલાં ૧૨૩૦ વર્ષ એટલે કે મહાવીર સંવતની શરૂઆત થયાં પહેલાં ૨૫૦ વર્ષે એટલે કે મહાવીરને અર્હત્ થવાને અને પાર્શ્વનાથને નિર્વાણ

પામ્યાનો આંતરો ૨૮૦ નો સાબિત થયો કારણકે મહાવીરે ૩૦ વર્ષે લગભગ દીક્ષા લીધી હતી. એટલેકે શ્રી પાર્શ્વના નિર્વાણનો સમય લગભગ ઇ. સ. પૂર્વે ૭૭૬ ગણી શકાય. બાદ તેમણે ૧૮૦ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવ્યું હતું, એમ કલ્પ સૂત્રમાં આપવામાં આવ્યું છે. ૩૦ વર્ષ ગૃહસ્થ તરીકે, ૮૦ વર્ષ છદ્મસ્થ તરીકે અને ૭૦ વર્ષે કેવલી તરીકે શ્રીપાર્શ્વે આયુષ્ય ભોગવ્યું હતું. તો શ્રી પાર્શ્વનો જીવન સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૯૫૬ થી ૭૭૬ સુધીનો ગણી શકાય. મહાવીરનો ઇ. સ. પૂર્વે ૫૯૯ થી તે ૫૨૭ સુધીનો ગણી શકાય.

તો આજકાલ કરતાં જૈન ધર્મની શરૂઆત થયે ઓછામાં ઓછાં ૨૮૦૦ વર્ષ થઇ ગયાં કહી શકાય. હવે શ્રીપાર્શ્વના પહેલાંના તીર્થંકરોમાં વખતનો એટલો બધો આંતરો છે કે તે કાલનું માપ આ બુદ્ધિવાદનો જમાનો માનવાને તત્પર નહીં થાય. તે ઉપરાંત આપણો હાલનો ઇતિહાસ હજુ એટલા બધા જુના કાલની નોંધ રાખવાને શક્તિમાન થયો નથી.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના ધારવા પ્રમાણે તો જૈનોએ અને બુદ્ધોએ પોતાના ધર્મનું ઘણું જુનાપણું બતાવી બ્રાહ્મણો સાથે હરિફાઇ કરવા બાકીના નામ બન્ને મતવાળાએ કલ્પી કાઢ્યાં છે એમ માને છે. પરન્તુ હજુ નવો જમાનો કદાચ ઇતિહાસની જુની શોધખોળમાં ફત્તેહમંદ નીવડે અને આથી પણ વધારે જુનો ઇતિહાસ શાબિત થાય એમ આશા રાખી શકાય તેથી એ મત હંમેશ માટે સ્વીકારી શકાય નહિ પરન્તુ હાલમાં એક સામાન્ય ઉપયોગી અનુમાન તરીકે ગ્રહણ કરી શકાય. શ્રી પાર્શ્વના શિષ્યો મહાવીરના સમયમાં હતા. તે માટે જુઓ ધર્મ પરીક્ષા એ નામનું કાવ્ય કે જે શ્રી અમિતગતિ આચાર્યે સંવત ૧૦૭૦માં લખેલું છે:—

रुष्टः वीरनाथस्य तपस्वी मौडिलायनः ।
शिष्यः श्रीपार्श्वनाथस्य विदधे बुद्धदर्शनम् ॥
शुद्धोदनसुतं बुद्धं परमात्मानमब्रवीत् ।
प्राणिनः कुर्वते किं न कोपवैरिपराजिताः ॥

શ્રી પાર્શ્વનો શિષ્ય મહાવીરથી સંતોષ નહીં પામતા શ્રી બુદ્ધનો શિષ્ય થયો એટલે મહાવીર પહેલાં શ્રી પાર્શ્વ જૈન મત ચલાવેલો હતો. તે ઉપરાંત દેવાનંદ આચાર્યના 'દર્શનસાર' નામના ગ્રંથમાંથી પણ એક દૃષ્ટાન્ત પહેલા આપવાનાં આવ્યું છે.

કલ્પસૂત્રમાં આવતા બનાવો ઉપરથી કેટલાંક અનુમાનો.

ગ્રંથના કર્તાનો જીવનકાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૩૩ થી ૩૫૭ સુધીનો આગળ આપવામાં આવ્યો છે. એટલે કે પુસ્તક લગભગ તે છેલ્લાં ચાલીશ વર્ષ દરમ્યાનમાં લખાયું હોવું જોઇએ પરન્તુ પુસ્તક લિખિત થયાનો કાળ વહેલામાં વહેલો ઇ. સ. પછી ૫૯ વર્ષ સ્થાપવામાં આવે છે જો કે જૈન પુસ્તકો ઇ. સ. પછી ૪૫૫ અથવા ૪૬૭ પછીથી લખાવાનાં શરૂ થયાં હોય એમ લાગે છે.

'કલ્પસૂત્રમાં' આવતા લખાણના બે ભાગ પાડવામાં આવે છે. પ્રથમ સામાન્ય આચાર તેમજ સ્થિવિરાવલી ઇત્યાદિનું જે વર્ણન આપવામાં આવે છે તે અને બીજું મહાવીર સ્વામીનું તેમજ બીજાનાં સામાન્ય જીવન ચરિત્રો તેમાં ખાસ કરીને મહાવીરનું જીવન ચરિત્ર કારણ કે બીજાં તેને મળતાંજ અક્ષરથી આપવામાં આવ્યાં છે, તે એક ભાગ ગણવામાં આવે છે.

આમ માનવાનું કારણ એ કે 'કલ્પસૂત્ર' એ નામજ બતાવી આપે છે કે તેમાં આચારનાજ સૂત્રો હોવાં જોઇએ. તે ઉપરાંત 'કલ્પસૂત્ર' દ્વાદશ અંગમાંના છેલ્લા અંગમાંનો એક ભાગ છે અને તેથી સામાન્ય રીતે તે ભાગમાં આવા લાંબા વર્ણનોની આશા રાખી શકાય નહીં. તેથી જે મહાવીરનું જીવનવૃતાન્ત આપવામાં આવ્યું છે તે વદ્દન અસંબદ્ધ લાગે છે. ચોથું કારણ એ છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ થી તે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૫ સુધીનો સમય તત્વજ્ઞાનનો ગણાય છે. (The Age of Philosophy 800 to 315 B C).

(Dutt's Ancient Civilizations. તે વખતના લેખકોનું ધ્યાન ફક્ત તત્વજ્ઞાન ઉપરજ એકત્રિત થયેલું હતું અને તેથી તે લોકોને આવાં કાલ્પનિક અને અલંકારિક લખાણો તરફ ભાગ્યેજ વલણ હોઇ શકે, એટલે શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામીએ પોતે જે મહાવીર સ્વામીના જીવનનો ભાગ છે. એ લખ્યો હોય એમ સંભવતું નથી. પાંચમું કારણ 'કલ્પસૂત્રમાં જે વર્ણનો આપ્યાં છે, તેની ભાષા ઘણી અલંકારિક. (Classical Sanskrit) જુના સંસ્કૃત સાહિત્યને મળતી આવે છે. એટલે કે કાલિદાસ, બાણ ઇત્યાદિ લેખકોને મલતી છે. તે માટે જુઓ પૃષ્ટ ૮–૯. આ ઉપરાંત છઠું કારણ ખગોળ શાસ્ત્રી ઉપર બંધાયલું છે. મહાવીરના તેમજ બીજા તીર્થંકરોના જન્મકાળ, દિક્ષાકાલ, નિર્વાણકાલ. ક્યા મુહુર્તમાં, ક્યા નક્ષત્રમાં ઇત્યાદિ ખગોળ શાસ્ત્રને લગતી સંપૂર્ણ ચોકસાઇ બતાવી આપવામાં આવી છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના ધારવા પ્રમાણે ખગોળ વિદ્યાનાં શાસ્ત્રનું જ્ઞાન ભારતમાં લગભગ ઇ. સ. પછી ૩૦૦ કે ૪૦૦ વર્ષે દાખલ

થયું હતું તેથી પણ એમ અનુમાન બંધાય છે કે તે બીજો ભાગ શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામીએ નહીં પરન્તુ બીજા કોઇના હસ્ત લિખિત છે. તે ઉપરાંત 'કલ્પસૂત્ર' માં આવતા વર્ણન ઉપરથીઃ—

तस्यां च रात्रौ क्षुद्रात्मा भस्मराशिनाम महाग्रहः द्विवर्षसहस्त्रस्थितिः श्रमणस्य भगवतः महावीरस्य जन्मनक्षत्रं संक्रान्तः ।

આ ફકરા ઉપર પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન મીસીસ સ્ટીવન્સન ટીકા કરતાં જણાવે છે કે આ ગ્રહ પ્લીની બીજાએ (રોમના બે પ્રખ્યાત પ્લીનીઓ થયા હતા. એક પ્લીની એલ્ડર અને બીજો પ્લીની યંગર કહેવાતો હતો. પહેલો પ્લીની નેચરલીસ્ટ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને બીજો ઇતિહાસ લેખક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. પહેલો પ્લીની વીસુવીઅસ જ્વાલામુખીના ફાટવાથી ઇ.સ. પછી ૭૦ વર્ષે મરણ પામ્યો હતો અને બીજો ઇ. સ. પછી ૧૧૩ વર્ષે મરણ પામ્યો હતો.) સેલેનીઅસની લડાઇનું વર્ણન આપતાં દર્શાવ્યો છે, પરન્તુ તેને શીંગડાના જેવો આકાર હતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે જ્યારે અહીં એને ભસ્મ રાશિ જેવું રૂપ હોય એમ વર્ણવામાં આવ્યો છે, તેથી કદાચ બન્ને ગ્રહો જુદા હોય ! (પ્રોફેસર જેકોબી.)

આ ઉપરાંત કલ્પસૂત્ર, અથવા જ્યારે મહાવીરનું ચરિત્ર લખાયું ત્યારે ખગોળ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન ભારતમાં ઘણું હતું તે ચોક્સ છે અને તે ઇ. સ. પછી ૪થી તે ૬ સૈકાની અંદર પૂર જોશમાં હતું એમ મનાય છે તેથી મહાવીરના ચરિત્ર ઇત્યાદિનો ભાગ તે કાળમાં લખાયો હોવો જોઇએ અને તે વલ્લભિની પરિષદ્ વખતે લખાવાનો ઘણો સંભવ છે.

जैनोनुं विचारक्षेत्रमां ऐतिहासिक स्थळ.

સૌથી અગત્યની ઉપલી બાબત નિબંધમાં ચર્ચાવી જોઇએ અને તેટલા માટે અન્તમાં પ્રકરણ રાખ્યું છે.

નવી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પ્રથમ આવર્ત ઋગ્વેદનો ગણવામાં આવે છે. તે વખતે આપણું સામાજીક અને ધાર્મિક વાતાવરણ ઘણુંજ સરળ, બિન કેળવાયલું, શ્રદ્ધા અને ઋજુતાથી ભરપૂર હતું. માણસો કુમળા અને પ્રેમાળ અને સાદા હૃદયના આધ્યાત્મિક કેળવણીમાં ઘણીજ પ્રાથમિક સ્થિતિમાં અને રાજકીય બાબતમાં તદ્દન શૂન્યકાર યુક્ત હતા. ખેતી, સામાન્ય નાનાં નાનાં યુદ્ધો એ બે પ્રવૃત્તિના ક્ષેત્રો હતા. આધ્યાત્મિક જીવનમાં કુદરતના સામાન્ય અકસ્માતો જો હૃદય ઉપર ઘણી અસર કરતા અને તેથી તેનેજ ઇશ્વર માની શ્રદ્ધાયુક્ત હૃદયથી પૂજતા જ્યારે જ્યારે કાંઇ કુદરતી અકસ્માત જણાતો ત્યારે ત્યારે તેઓને વિચાર આવતો કે જરૂર આ કોઇ દૈવી શક્તિ પ્રવૃતિ કરી રહી છે; કારણકે આપણા જેવા આવું કામ કરી શકે નહિં. આ પ્રમાણે આપણા પહેલા આવર્તનું સામાજિક અને આધ્યાત્મિક જીવનનું બંધારણ હતું.

ત્યાર પછીનો આવર્ત 'મહા'કાવ્યાવર્ત Epic Age (૧૪૦૦ થી ૧૮૦૦ વર્ષ સુધી. ઇ. સ. પૂર્વે) નો ગણવામાં આવે છે. તે જમાનામાં આપણે કેળવણીમાં આગળ વધ્યા હતા. આપણું સાહિત્ય ઘણી ઉચ્ચ દશાએ આવ્યું હતું. આપણા રાજકીય વાતાવરણે પણ ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. અને વધતી જતી આબાદિના નિશાન રૂપે હાલમાં 'મહાભારત' અને રામાયણ જેવા બે 'મહા કાવ્ય' શાક્ષીની ગરજ સારે છે. રાજનીતિનાં ગૂઢ તત્વો રાજકીય બંધારણો અને

મનુના કાયદાઓ, ઇત્યાદિ આપણી ઉચ્ચ સ્થિતિનું ભાન કરાવે છે. અધ્યાત્મિક બાબતોમાં પણ આપણા વિચારો સુધર્યા હતા. કુદરતના દરેક બનાવોના જુદા જુદા દેવ મનાતા બંધ થવા લાગ્યા અને તે દેવોનો પણ એક દેવ શોધવા માંડયો. રહેતાં રહેતાં એ તત્વજ્ઞાનનો જમાનો પણ (૮૦૦ થી ૩૧૫ ઇ. સ. પૂર્વે) આવી લાગ્યો, તત્વજ્ઞાન મિમાંસાઓ રચાવા માંડી. વેદનું ઉંડું અધ્યયન થવા માંડયું અને જગતની ઉત્પત્તિ ઇત્યાદિના ગહન પ્રશ્નો વિષે વિચારોમાં ઉથલપાથલ થવા માંડયું. ઉપરાંત કર્મક્રિયાને વિશેષ સ્થાન આપવા માંડયું. ઉપલા પરિવર્તનથી છ તત્વજ્ઞાન પ્રદર્શક દર્શન ઉત્પન્ન થયાં. એ મિમાંસા સાંખ્ય અને યોગ દર્શન, વૈશેષિક અને ન્યાય દર્શન. આ પ્રમાણે આ આવર્તના પહેલા જમાનામાં ચાલતા તત્વ જ્ઞાનો (Unsystemetised store of philosophic thought) વાતાવરણમાંથી દરેક વિચાર માળાઓ બંધાઇ અને ધીમે ધીમે છ દર્શન રૂપે ફેરવાઇ ગઇ. એ છએ દર્શનની ઉત્પત્તિ સામાન્ય છે અને તેથા છએ દર્શન કેટલેક અંશે એક બીજાથી સ્વતન્ત્ર છે એમ પણ કહી શકાય અને કેટલેક દરજ્જે નથી એમ પણ કહી શકાય.

ઉપલાજ ખજાનામાંથી એટલે કે છ દર્શન અને તેની પૂર્વેના તત્વજ્ઞાનના વિચારોમાંથી એક વધારે બળવાન જૈન વિચારમાળા ઉત્પન્ન થઇ આવી. એની ઉત્પત્તિ માટે ઘણા કારણો આપી શકાય. જેવા આપણા તત્વજ્ઞાનના વિચારો, ઉચ્ચ થતા ગયા તેવા આપણા કર્મકાંડના વિચારો વધારે ને વધારે પ્રબળ થતા ગયા. ઉપરાંત વેદ ઇત્યાદિના કેટલાક કર્મકાંડના સિદ્ધાન્તોએ ઘણુંજ ખરાબ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું, જેવું કે બ્રાહ્મણ સિવાય કોઇ વેદને સમજી શકેજ નહિં. ફક્ત બ્રાહ્મણોને માટેજ જ્ઞાન મેળવવાનું છે અને આપવાનું છે, ક્ષત્રિ-

ઓને રક્ષણુ કરવાનું છે, વૈસ્યોને વાણિજ્ય કાર્ય કરવાનું છે. ઇત્યાદિ. આથી કેળવણી ઇજારે રખાઇ .(monopolised) થઇ ગઇ અને સામાન્ય વર્ગમાં અજ્ઞાનતા વધતી ગઇ.

સાથે સાથે રાજકીય બાબતોમાં આપણે કંઇ પ્રગતિ કરી નહોતી પરન્તુ સામાજીક બાબતોમાં ઉપલા વર્ણાશ્રમ થઇ પડયા હતા. સામાજીક પ્રગતિનું દિગ્દર્શન મનુસ્મૃતિમાં ઘણુંજ સારૂં મળી આવે છે.

આવા સ્થૂલ થયલા વાતાવરણને દૂર કરવા Saviour (ઉદ્ધારક) ની જરૂર હતી પરન્તુ તે હજુ સમય આવ્યો નહોતો. સૃષ્ટિનો એવો નિયમ છે કે જ્યારે પ્રજા ઘણીજ અધમ સ્થિતિએ પહોંચે છે ત્યારે ત્યારે અવનવા genius ઉત્પન્ન કરે છે અને ઉન્નતિના મુખ તરફ ફરીથી વહેવાનું શરૂ કરે છે. એજ સત્યને શ્રી ભગવત ગીતામાં કહેલું છે કે—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानम धर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

એના દૃષ્ટાન્ત માટે જુઓ ફ્રેન્ચ રીવોલ્યુશન ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે. ફ્રાન્સમાં, કેળવણી ઇજારે રખાઇ, અંધશ્રદ્ધા અને કર્મકાંડ વધ્યા, સામાન્ય પ્રજામાં અજ્ઞાનતા અને ગરીબાઇ વધી અને રાજકીય બંધારણ નબળું પડયું ત્યારે બળવો ફાટી નીકળ્યો અને યૂરોપને ધ્રુજાવનાર નેપોલીયન બોનાપાર્ટને ઉત્પન્ન કર્યો.

તેજ દશાને મલતા આપણી સામાજીક આધ્યાત્મિક સ્થિતિ થઇ હતી. રાજકીય બંધારણ માટે વધારે લક્ષ્ય અપાતું નહોતું અને તેજ વખતે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૭માં એક અવનવા 'મહાવીર' અથવા વર્ધમાન નામના geniusનો જન્મ થયો અને એજ નવી

વ્યક્તિએ આપણા સામાજીક અને આધ્યાત્મિક વાતાવરણને ધ્રુજાવી મૂક્યું.

જે વર્ણાશ્રમનાં ગાઢાં પડ બંધાઇ ગયા હતાં તે તૂટી ગયાં, જે જ્ઞાન દ્વિજોને રખાયું હતું તે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રને મફત વહેંચવા માંડ્યું એટલુંજ નહીં પરન્તુ સ્ત્રી સમાજને પણ તેટલુંજ પ્રધાન પદ આપ્યું. બલ્કે વધારે મહાવીરે કદાચ આપ્યું હોવું જોઇએ (જુઓ કલ્પસૂત્રમાં આપેલા આંકડાઓ. મહાવીરે જીવન માત્રના fundamental and essential હક્ક-To exist-ને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ પદ આપ્યું અને મહાન્ કવિ શેકસપીઅરના મનુષ્યત્વના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આદર્શને દુનિયાને પ્રથમ બતાવ્યું.

"What a piece of work is man! how noble in reason! how Infinite in Faculties! inform and moving how express and admirable! in action how like an angel! in apprehension how like a god! the Beauty of the World! the paragon of animals!

શેકસપીઅરે, 'મનુષ્ય'ને ફક્ત સામાન્ય દેવો સાથે સરખાવ્યો પરન્તુ એ મહાન્ વ્યક્તિ એક ડગલું આગળ વધી અને તેને 'Supreme god' બનાવ્યો, અહા! અત્યાર સુધી આપણે જે કુદરતી સામાન્ય અકસ્માતોને દેવો માનતા હતા, જે વળી એથી એક આપણી બાહેરની શક્તિને દેવ માનતા હતા, તે એકદમ આટલા બધા વિચારમાં એકાએક કેમ કરીને ફેરવાઇ ગયા? જગત્ આ નવા વિચાર માટે તૈયાર થવાને જોઇતી એ અધમ સ્થિતિએ જઇ

આવ્યું હતું અને તેથી સંખ્યાબંધ માણસો આ મહાન્ વિચારને ટોળાબંધ અનુસરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે મહાવીરે પ્રથમ આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્તમાં, વર્ણાશ્રમનો નાશ કરી અને જ્ઞાનનો ફેલાવો કરી સામાજીક સિદ્ધાન્તમાં પણ પ્રથમ Democratic સિદ્ધાન્તને દાખલ કરવાને શક્તિમાન થયા. જેઓને ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશનમાં રહેલા અગાધ રહસ્યનું તત્વ નહીં જણાયું હોય તેને આ ઐતિહાસિક લક્ષ્યબિન્દુ નહિં સમજાય. હું એમ ધારૂં છું કે ભારતનું-ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન મહાવીરના વખતમાં થયું અને આને માટે જૈનો જેટલા મગરૂર થાય તેટલા ઓછા છે.

Depressed Classes, જે પ્રશ્ન હાલ આપણી ધારાસભાઓમાં ચર્ચાય છે તે મહાવીરને પ્રથમ સૂઝ્યો હતો ડોકટર જે. સી. બોસે, વનસ્પતિમાં જીવ છે એવી જે શોધ કરી તે મહાવીરને પ્રથમ જ્ઞાત હતી. નવા રસાયણ શાસ્ત્રે Sound (શબ્દની) જે Theory શોધી કાઢી તે મહાવીરને પ્રથમ વિદિત હતી અને નવા રસાયણ શાસ્ત્રે Matter (પુદ્દલની) જે theory શોધી કાઢી તે મહાવીર જાણતા હતા. આવી અગાધ શક્તિવાળી વ્યક્તિને જૈનો પૂજે તો એથી ઉચ્ચ પૂજાસ્થાન બીજું કોણ હોઇ શકે ?

મહાવીરના પછી બીજી એક મહાન્ વ્યક્તિ આવી. એને મહાત્મા બુદ્ધે મહાવીરના Missionને ઘણે ભાગે ટેકો આપ્યો. તત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તોમાં મોટો ભેદ પડયો પરન્તુ સામાજીક બંધારણમાં મહાવીરના જેવીજ પ્રવૃત્તિ રાખી જ્ઞાનનો ઇજારો દૂર કર્યો, કર્મકાંડ અને અંધ શ્રદ્ધાને જડ મૂળથી ઉખેડી નાંખવા મથન કરવા માંડ્યું, વર્ણાશ્રમનાં સ્વપ્નાં ખોટા પાડવા લાગ્યા અને પછાત વર્ગમાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવા

માંડી, કેટલાક પ્રયાશે સ્ત્રીને પણ મહાવીરે આપેલા પદને સ્વીકાર્યું. એ મહાન્ બુદ્ધે જોયું કે, મહાવીરે હજુ જોઇએ તે કરતાં કર્મકાંડને વધારે પદ આપ્યું છે અને તેથી કર્મકાંડને એકદમ બાજુએ મૂકવા માંડ્યું તેમ તેમ કર્મકાંડમાં જકડાયલા ઋજુ પક્ષિઓ ઉડી ઉડીને બુદ્ધના આશ્રય નીચે આવવા લાગ્યા. મહાવીર કરતાં પણ પંથ સરળ બનાવ્યો અને તેથી બુદ્ધ દર્શને મોટું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું પરન્તુ હાલ ભારતવર્ષમાં જ્યારે ચૌદ લાખ જૈનો છે, ત્યારે બુદ્ધોનું નામ પણ જણાતું નથી, એનું કારણ શું ?

કારણ સરળ છે. Mahavira had the highest Power of organisation of the orders of monks and of laymen by which Jainas outlined the Budhas, while Buddha paid little attention. to the organisation of the order of laymen. ઉપરાંત મહાવીરના સિદ્ધાન્તો extremes ઉપર નહોતાં. એક બાજુએ વેદાન્તનો એક વાદ (Monithism) અને બુદ્ધની શૂન્યવાદતા (Nihelism Cisum) અન્ય તત્વોને બોધતા જ્યારે મહાવીર દ્વૈત વાદ (Dualistic theory)ને ઉપદેશતા હતા. વેદાન્ત જ્યારે કર્મ કાંડને પ્રબળ પદ આપતું હતું ત્યારે બુદ્ધ દર્શન કર્મકાંડને બિલકુલ સ્થળ આપતું નહોતું. પરન્તુ મહાવીરે વચ્ચેનો પંથ લીધો અને ધર્મ ને નીતિના ઉંડા રહસ્યથી નિભાવી શક્યા અને બુદ્ધ દર્શન ભારતમાંથી અદૃશ્ થયું.

મહાવીરના પછી ગૌતમ, જંબુસ્વામી, સુધર્માચાર્ય ઇત્યાદિ મોટા નેતાઓ થયા પરન્તુ બીજા વાતાવરણમાં કંઇ ફેરફાર થયો નહીં. આ પ્રમાણે લગભગ હજારેક વર્ષ વીતી ગયાં. અત્સાર સુધીમાં

જનોનો અગત્યનો ઇતિહાસ અગીઆરમી, બારમી અને તેરમી શદીનો છે. અને તે વખતની મહાન્ વ્યક્તિ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય છે. (૧૦૮૮–૧૧૭૨– ઇ. સ,) તે વખતે જૈન ધર્મનો પ્રસાર ગુજરાતમાં ઘણો વધી ગયો હતો. ઉત્પત્તિ સ્થાન હાલના બિહાર પ્રાન્તને લગભગ ભૂલી જવામાં આવ્યો હતો. ત્યારપછી દક્ષિણ ભાગમાં શ્રવણ બેલગુલ ઇત્યાદિ સ્થળોમાં જે જૈનોનો મોટો જમાવ થયો હતો તે પણ ભૂલી જવાયો હતો.

ગુજરાતનો નાથ સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાલે જૈન ધર્મને ખાસ આશ્રય આપ્યો અને તેથી જૈન ધર્મનો ઘણોજ પ્રચાર થયો. તે વખતે જૈનો કેટલી ઉન્નતિ ઉપર હશે તે હાલના આર્ચીયોલોજીકલ પ્રમાણોથી કલ્પવું મુશ્કેલ છે. આબુના દેવળો, શિખરજી, માંગીતુંગી, પાર્શ્વનાથ, સોનાગિરી, ગિરનાર ઇત્યાદિના મોટા મંદિરો કલ્પનાશક્તિને ગુંચવાળામાં નાંખી દેછે ત્યાર પછી મુસલમાનોનો જમાનો આવ્યો. હિંદ પરતન્ત્ર થયું, ધર્મના જુલમનો કેર વધી ગયો. મોટાં મોટાં મંદીરો, જ્ઞાનના ભંડારો નાશ પામ્યા પડતી દશા તરફ વહન કરવા માંડયું અને આજ સુધી ચાલુ રાખ્યું. હવે આપણે પાછા ફરવા મથન કરીએ છીએ. અને તેથી આશાનાં ઉજળા કિરણોમાં સ્નાન કરીએ છીએ.

आपणी जैनोनी भाषा उपर नोंध.

જૈન સાહિત્ય ઇ. સ. સદીની શરૂઆતમાં [વિશેષમાં પ્રચારમાં આવ્યું ત્યાર પછી હેમાચાર્યના વખતમાં વિશેષ વિસ્તારને પામ્યું હોવું જોઇએ.

મહાવીર સ્વામિ જાતે ક્ષત્રિય હતા અને તેમને ખાસ કરીને આ બ્રાહ્મણ વર્ણને એટલે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર જેને આપણે

હાલમાં કહીએ છીએ તેને આપવામાં આવતો હતો વખતે સંસ્કૃત ભાષા બોલવામાં આવતી હતી. પરન્તુ ફક્ત તે બ્રાહ્મણ અને ઉચ્ચકુલમાંજ બોલાતી હતી. હલકા કુલમાં પ્રાકૃત ભાષા વપરાતી હતા અને તેથી મહાવીરે પોતાનો ઉપદેશ પ્રાકૃત ભાષામાં શરૂ કર્યો હતો અને એ સંપ્રદાયને અનુસરીને, જૈનોનું લગભગ ૮૦ ટકા જેટલું સાહિત્ય પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયલું છે. જ્યારે વાદવિવાદ અથવા ભાષ્ય ઇત્યાદિ લખાતાં ત્યારે સંસ્કૃતનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો અને તેને અંગે આપણું સંસ્કૃત સાહિત્ય પ્રાકૃત સાથે સરખાવતાં ઓછું છે.

પ્રાકૃત ભાષા એ સંસ્કૃત ભાષામાંથી અપભ્રંશ થયલી ભાષા છે જેમકે શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાંથી ચરોતરની અપભ્રંશ ગુજરાતી અથવા સુરતની ગુજરાતી અથવા કાઠીઆવાડની ગુજરાતી ઇત્યાદિ. તેજ પ્રમાણે પ્રાકૃત ભાષામાં ઘણી ભાષાઓનો સમાવેશ થાય છે. પ્રાકૃત, માગધી, પૈસાચી અને અપભ્રંશ, એ ચારનો તેમાં ખાસ સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

પ્રાકૃત ભાષા ક્યારે બોલાતી હોવી જોઇએ?

૧. અશોકના વખતના પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયલા શિલાલેખો જણાવે છે કે તે વખતે પ્રાકૃત ભાષા બોલાતી હોવી જોઇએ. એક શિલાલેખ ઉપર ગ્રીક રાજા એન્ટી ઓકસનું નામ આપ્યું છે. તે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં થયો હતો. ૨. ઉપરાંત બેકટ્રીઆના કેટલાક સિક્કાઓ ઉપર પ્રાકૃત ભાષા જડી આવે છે. ૩. ઉપરાંત આપણા સંસ્કૃત નાટકોમાં પણ હલકા પાત્રો પ્રાકૃત સંસ્કૃત બોલતા જણાય છે. એજ પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશ થઇને આપણી હાલની ગુજરાતી

મરાઠી ઇત્યાદિ ભાષાઓ થઇ છે. અશોકના શિલાલેખ વિષે લખતાં જનરલ એ. કનીંગહામ જણાવે છે કેઃ—

"The Inscriptions are quite invaluable for the study of the Vernacular Languages of India as they present us with several undoubted and authentic texts of the common languages of the people in the third centuary B. C.

As revealed in these ergraved records this spoken language was essentially the same throughout the wild and fertile regions lying between the Himalaya and Vindhya from the banks of the Indus to the mouth of the yanges. There are however some marked points of differenco which show that there were atleast three distinet Varieties of pali (or Prakrat) in the time of Asoka."

(હોએર્નલના 'પ્રાકૃત લક્ષણ' નામના વ્યાકરણમાંથી)

આ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાકૃત ભાષા ઈ. સ. પૂર્વે પમી સદીથી તે લગભગ ઈ. સ. પછી ૭ મી અથવા ૧૨મી સદી સુધી બોલાતી હોવી જોઇએ અને હેમાચંદ્રના પછી અથવા બલ્કે એ સદી આગમજ આપણી હાલની ગુજરાતી ઇત્યાદિની પ્રવૃત્તિ થઇ હોવી જોઇએ.

પ્રાકૃતની ચાર શાખાઓ ક્યાં ક્યાં હતી ?

ઉપલી ચાર શાખાઓ ચાર ભાગમાં વંચી નાંખવામાં આવી છે તે માટે જુઓ હોએરનલના પ્રાકૃત લક્ષણ નામના વ્યાકરણમાં આપેલો નકશો.

" માગધી, પૂર્વ હિંદુસ્તાનમાં બોલાતી હતી. તેનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે એ 'ર' અક્ષરને બદલે 'લ' વાપરે છે અને તે ખલસી, મિરત, રામગઢ, મોલી ઇત્યાદિ સ્થળોના શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે. આ તમામ સ્થળો બિહાર અને બંગાળા પ્રાંતમાં આવેલાં છે. એટલે આપણે સહરાનપુરથી આગ્રા, અલ્હાબાદ, અને જગન્નાથ એ ચાર બિન્દુએ અટકતી લાંટી દોરીએ તો માગધી ભાષા બોલતો દેશ જુદો પડશે. અસલ પ્રાકૃત તેજ પ્રમાણે દક્ષિણાર્ધ મધ્ય પ્રાન્તમાં, પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં અને કેટલાક દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના ભાગમાં બોલાતી હતી. અપભ્રંશ પ્રાકૃત, ઉત્તર હિંદુસ્તાન સિંધુ નદીના પશ્ચિમના ભાગોમાં બોલતી હતી અને દક્ષિણાર્ધ મધ્ય પ્રાન્તમાં, આખા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં અને વિન્ધ્યની આજુબાજુના જંગલોમાં પૈશાચી પ્રાકૃત બોલાતી હતી. આ ચાર ભાગમાંથી મળી આવતા શિલાલેખ ઉપરથી માલુમ પડે છે, કારણ કે અપભ્રંશ ભાષામાં 'ર' વપરાય છે જે માગધીમાં નથી વપરાતો; અસલ પ્રાકૃતમાં પહેલી બહુવચનમાં અન્ત્ય સ્વર 'એ' અથવા 'ઓ' જોવામાં આવે છે અને જ્યાં 'એ' આવે છે તેને અર્ધ માગધી પણ કહે છે કારણ કે માગધીમાં 'એ' આવે છે. આ શિલાલેખની ભાષાના ફેરફારને લીધે દેશના ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે."

(હોઅેર્નલના વ્યાકરણ ઉપરથી નોંધ.)

પ્રાકૃત ભાષાના મુખ્ય ત્રણ કર્તાઓ ગણવામાં આવે છે. પ્રથમ 'ચંદ' જે જૈન હતો અને 'પ્રાકૃત જૈન' એમ પ્રાકૃત ભાષાને નામ આપે છે. એ ઉપરથી જણાશે કે તે વખતે પ્રાકૃત ભાષા ખાસ કરીને જૈનોજ વાપરતા હોવા જોઇએ. આ 'ચંદ' ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ થી ૧૦૦ ના સમયમાં થયો હોય એમ લાગે છે.

'વરૂચી' એ બીજો પ્રખ્યાત પ્રાકૃત વૈયાકરણી છે. તેનું નામ વિક્રમની રાજસભાના નવ રત્નોમાં આપવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬ ની આજુબાજુમાં થયો હોવો જોઇએ કારણ કે હાલમાં વિક્રમ સંવત ૧૯૭૪ ચાલે છે.

ત્યારપછી 'હેમચંદ્ર' કે જેઓ ૧૩ મી સદીમાં થયા હતા. તેમણે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વ્યાકરણ ભેગું રચ્યું છે ઉપરાંત બીજા ઘણા પ્રાકૃત વૈયાકરણીઓ હશે પરન્તુ ખાસ કરીને પ્રખ્યાતનાજ નામ અત્રે ટાંકવામાં આવ્યાં છે.